

CƏLAL QASIMOV

CAVİDİ
MƏHBƏSƏ
APARAN YOL

AZ-I
19244

AZƏRBAYCAN MİLLİ EMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTITUTU

L15/243

CƏLAL QASIMOV

CAVİDİ
MƏHBƏSƏ
APARAN YOL

Azərbaycan
Milli Elmlər Akademiyası
Mərkəzi Elmi
Kitabxana

Bakı - 2007

AMEA-nın Folklor İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur

ELMİ REDAKTORU: KAMRAN ƏLİYEV
filologiya elmləri doktoru

Cəlal Qasımov. Cavid məhbəsə aparan yol, Bakı,
“Nurlan” nəşriyyatı, 2007, 191 səh.

Monoqrafiyada H.Cavidi məhbəsə aparan yol, Cavidin həyatda və məhbəsdə bütövlüyünü necə qoruması, əsərlərinin taleyi, eləcə də bəraəti və vətənə qayıdışı məsələlərinə geniş yer verilmişdir. Cavidin qayıdışını Cavidə qayıdış kimi dəyərləndirən müəllif ümummilli lider Heydər Əliyevin bu sahədəki əvəzsiz qədirşünaslıq işlərinə də elmi münasibət bildirir.

A 4603000000 Qrifli nəşr
N-098-2007

© Folklor İnstitutu, 2007

HÜSEYN CAVİDİN 125 İLLİK YUBILEYİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

2007-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük şair və dramaturq Hüseyin Cavidin (Hüseyin Abdulla oğlu Rasizadənin) anadan olmasının 125 illiyi tamam olur.

Hüseyin Cavid XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında misiləsiz rol oynamış qüdrətli sənətkarlardandır. Öz qaynağını milli mədəniyyətin ən dərin qatlarından alan Hüseyin Cavid yaradıcılığı Şərqi estetik fikir tarixi və dünya romantizm ənənələri ilə sıx bağlı olmuşdur.

Azərbaycan poeziyasında fəlsəfi lirikanın təkrarsız nümunələrini yaradan Cavid ümumbəşəri problemləri humanizm mövqeyindən işıqlandıran mənzum faciələri və tarixi dramları ilə Azərbaycan dramaturgiyasında yeni bir mərhələ açmışdır. Milli bədii düşüncə tarixini mövzu baxımından və bir-birindən parlaq xarakterlərlə zənginləşdirən Hüseyin Cavid sənətkar şəxsiyyətinin bütövlüyünü nümayiş etdirən iibrətamız həyat yolu keçmişdir. Şairin cənazəsinin uzaq Sibirdən vətəninə gətirilməsi, məzari üzərində məqbərənin ucaldılması adı totalitarizmin günahsız qurbanlarının rəmzinə çevrilmiş Cavidə və 1930-cu illərin repressiyalaına məruz qalmış minlərlə Azərbaycan ziyalısının xatirəsinə xalq chtiraminin təcəssümüdür.

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında müstəsna xidmətləri olan Hüseyin Cavidin 125 illik yubileyinin layiqincə keçirilməsini təmin etmək məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təklifləri nəzərə alınmaqla, Hüseyin Cavidin 125 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planı hazırlanıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

*İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 17 aprel 2007-ci il.*

ÖN SÖZ

Azərbaycanda siyasi repressiyalar sovetləşmədən əvvəl başlamışdır. Bu siyasi repressiyanın ilk qurbanı ayrı-ayrı fəndlər deyil, bütöv bir Respublika - Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti olmuşdur. Həmin cümhuriyyətin və millətin tarixi taleyində mühüm rol oynamış şəxslər uzun müddət xalqın yaddaşında qabağa çəkilməmiş, dərin bir layin, qatın altında "dəfn edilmişdilər". Həm də təkcə cümhuriyyəti quranlar deyil, onun ideoloqları da totalitar sovet rejiminin qadağaları ilə üzləşərək mürtəce, təcavüzkar, irticaçı, "xalq düşməni", "vətən xaini" adlandırılmışdır. 1930-cu ildə isə şübhəli bilinən hər kəs - imza yerinə barmaq basandan görkəmli və mütəfəkkir şəxsiyyətə qədər təqib və təzyiqlərə məruz qalmış, anılanda da şarlatan, vətən xaini, zinov'yevçi, trotskiçi, pantürkist və panislamist kimi anılmışdır.

Bu baxımdan repressiyaların tügən etdiyi 1920-50-ci illəri şərti olaraq 3 dövrə bölmək olar.

Birinci dövr özünü doğrultma və bolşeviklərə xidmət mərhələsidir. Bu mərhələnin birinci şərti yeni yaranmış dövləti mədh etməkdən ibarətdir. Sənətindən, peşəsindən və partiyalılığından asılı olmayaraq hər bir şəxs marksçı-leninçi platformadan çıxış etməli və onların baxışlar sistemini həyata keçirməli idi. Müstəqil düşünmək qabiliyyətinə, hadisələri duymaq və təhlil etmək bacarığına malik olanları isə totalitar rejimin işgəncələri gözləyirdi.

İkinci dövr şübhə və məhv etmə mərhələsidir. 1930-40-ci illəri əhatə edən bu mərhələnin əsas xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, Sovet hökumətini mədh etməyənlərə, yəni sovet adamına çevrilməyənlərə, Azərbaycanın müstəqilliyi və azadlığı uğrunda mübarizə aparanlara qarşı amansız olmaq, onları fiziki cəhətdən məhv etmək. Məhz bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli yazıçılarından olan, öz deyim və yozum tərzini ilə seçilən, gözəlliyyə və sevgiyə tan-

rısı kimi baxan H.Cavid, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda daima mübarizə aparan, onun bayrağına, ordusuna nəğmələr qoşan Ə.Cavad, onların gənc dostrları M.Müşfiq, görkəmli mollanəsrəddinçilərdən Ə.R.Şamçızadə, həmin jurnalın işq üzü görməsində əvezsiz xidmətləri olan Ömər Faiq Nemanzadə, eləcə də bəzən jurnalda redaktorluq etmiş şair-publisist R.Nəcəfov, gözəl tarixi romanları və tədqiqat əsərləri ilə yadda qalan Y.V.Çəmənzəminli, Şərqi bədii və elmi sərvəti ilə mənəviyyatımızı zənginləşdirən S.Mümtaz, ədəbiyyatşunaslardan V.Xuluflu, H.Zeynallı, Ə.Nazim, M.K.Ələkbərli, S.Şamilov, M.Quliyev, Ə.Abid və onlarca başqaları rejimin qurbanı olmuşlar.

1930-cu illər Azərbaycan ziyahlarının soyqırımı, onlarla haq-hesab çekmək illəri idi. Bu illərdə Sovet cəlladları əvvəlki illərə nisbətən daha amansız olmuşdur. Bağışlamaq və əvvəl etmək anlayışları unudulmuşdu. Bolşeviklər şübhələndikləri və istədikləri hər bir adamı "NKVD" həbsxanalarına aparır, orada məhv edirdilər. "NKVD" həbsxanalarından sağ çıxməq möcüzə hesab edilirdi. Adamlar elə vəziyyətə gətirilmişdir ki, öz kölgələrindən də qorxurdular. Bütün bunlar imperianın düşünülmüş surətdə həyata keçirdiyi siyaset idi.

O illərdə ən böyük zərbə ziyahlara dəydi. Çünkü ziyahını, özünü dərk edəni qula çevirmək o qədər də asan olmur. Qula çevrilməyənləri, hər vəchlə tarixi keçmişini müdafiə edənləri "NKVD" müstəntiqləri müxtəlif metodlarla istintaqa cəlb etmiş və müqəssir olduqlarını sübut etməyə çalışmışlar. Lakin imperianın yırtıcı siyasetinə baxmayaraq, Azərbaycanın bir çox ziyahları qula çevrilmədi. Vətəninin azadlıq və müstəqilliyini, tarixi keçmişini, adət-ənənələrini öz əsərlərində açıq-açıqına olmasa da, dolayı yolla müdafiə etdilər. Əgər nəsillər və illər arasındaki ünsiyyət, əlaqə, rabitə qırılsa və ya kəsilsə idi, şübhəsiz ki, Azərbaycan ikinci dəfə müstəqilliyinə qovuşa bilməyəcəkdi. Çünkü nəsillər və illər arasında varislik əlaqəsi itəndə yaddaş korşalır, onun harmoniyası, ritmi pozulur. Tarixlə,

yaddaşla ünsiyəti, harmoniyani qoruyan sənətkarlarımızın böyük əksəriyyəti məhv olsa da, öz amal və məqsədlərindən dönmədilər (Doğrudur, bunlar arasında məcburən sovet dövlətinin mədhiyyəcisinə çevrilənlər də olmuşdur).

Əlbəttə, repressiya genosidini milli genofonda qarşı cəvirmək, mentaliteti birdəfəlik məhv etmək üçün rejim vaxtı ilə çox şeyi etmişdir. "Sosialist mülkiyyətinə" çevirilmək istəməyən sənət adamları müxtəlif dərəcədə fiziki və mənəvi repressiyalara məruz qalmış, onların ailə üzvləri və tanışları sürgün olunmuş, əsərləri isə zərərli ədəbiyyat kimi yasaq və ya məhv edilmişdir. Ədəbiyyat tarixçiliyinə və kitab mədəniyyətinə qarşı hücumlar olmuş, Şərqi bir çox mənəvi sərvətlərini yandırmış, irs-varis əlaqəsini qırmağa, mili yaddaşı məhv etməyə çalışmışlar.

Faktlar göstərir ki, siyasi repressiyalara yalnız ayrı-ayrı fəndlər, - "vətən xainləri", şahidlər, üzləşmədə iştirak edənlər, donos yananlar yox, bütövlükdə xalq məruz qalmışdır. Repressiyalara məruz qalanlar özünün iki xarakterik cəhəti ilə xüsusilə seçilir. Birincilər totalitar rejimə müqavimət göstərənlər, ikincilər isə ona boyun əyənlər idi. Bu gün cəsarətlə demək olar ki, repressiv aksiyalar dövründə birincilər (rejimə müqavimət göstərənlər) ikincilərdən (rejimə müqavimət göstərməyənlərdən) daha xoşbəxt şəxslər olmuşlar. Totalitar rejim birinciləri fiziki cəhətdən məhv etmişdi, ikinciləri mənəvi cəhətdən məhv etmişdi. Çünkü həmin illərdə qurbanların cisimənə, qalanların (qurban olmayanların) isə ruhuna, mənəviyyatına, düshüncə tərzinə nüfuz edilmişdi.

Əvvəlki illərdən fərqli olaraq 1950-ci illərdən sonrakı ədəbiyyatşunaslıqda sübut etməyə çalışmışlar ki, repressiya məruz qalan şəxsiyyətlərin heç bir günahı olmamış, onlar sovet cəmiyyətinin təbliğatçıları olmuşlar. Belə çıxır ki, Azərbaycanda müstəqillik uğrunda mübarizə "28 aprel" gecəsi dəfn edilmiş, hamı bir nəfər kimi, yeni cəmiyyəti alqışlamış, əsərətə, irticaya, zülmə boyun əymışdır. Tədqiqat

işində ilk dəfə olaraq həmin şəxsiyyətlərin "günahi" sübut olunur və göstərilir ki, onların bir çoxu həqiqətən xalqın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparmışlar, genə, yaddaşa, ənənəyə sadıq qalmışlar. Lakin qurbanlara qarşı seçilən mübarizə metodu demokratik yox, tamamilə müstəbid, despot metod olmuşdur.

Mövzu ilə bağlı faktik materialın zənginliyi mövzunun tədqiq təcrübəsinə belə bir metodoloji təshih verməyi də mümkün edir ki, bolşeviklərin özlərinin də repressiyada rolluna tarixi qiymət vermək lazımdır. Mənəvi repressiyada iştirak edən və kommunist partiyasının üzvü olan yazıçı və tənqidçilər rejim (zaman amili) nəzərə alınmadan öyrənildiyindən, haqlı-haqsız tənqid atəşinə tutulmuşdular. Bu gün əsas vəzifə güllələnmiş kommunisti yenidən güllələmək yox, ümumiyyətlə xalqı repressiyaya məruz qoyan, belə bir tragic-dramatik vəziyyətə salan rejimi, sistemi, yaradılmış sosial-pisixoloji situasiyanı (eləcə də rejimi idarə edənləri) onların irticaçı simasını açmaqdan ibarət olmalıdır. Unutmaq olmaz ki, kommunistlərin böyük əksəriyyəti bolşevik vədinə inanmış, imperiyanın yırtıcı simasını görməmiş, sonradan isə öz aldanışını dərk etmiş (N.Nərimanov və Ə.Xambadaqov kimi), əsərləri və çıxışları ilə gizli şəkildə də olsa müstəqillik və azadlıq uğrunda mübarizəyə qoşulmuşlar. Digər bir tərəfdən, onların güllələnməsində mərkəzdən (Moskvadan) dəstək alan və tarixi düşmənciliklərini davam etdirən erməni millətçiləri də az rol oynamamışlar.

Günahlı və günahsız müqəssirlər "NKVD" həbsxanalarına salındıqdan sonra müstəntiqlərə lazım olan cavabları vermədikdə hər cür işgəncə və təhqirlərə məruz qalmış, bəzən isə özünün müqəssir olduğunu etiraf etmişdir. Etiraf etmişdir ki, "o həqiqətən müqəssirdir, ona görə ki, öz millətini sevir və onun azadlığı uğrunda mübarizə aparır". Buna görə də sovet təbliğat maşını onları "pantürkist", "panislamist", millətçi, xırda burjuv, Türkiyə casusu və s. yarlıqlarla dam-

ğalamiş, məhv etmişdir.

Üçüncü dövrü günahsızlığın təsdiqi, bəraət dövrü adlan-dırmaq olar ki, bu da öz başlanğıcını 1950-ci illərdən alır. Tədqiqatlar göstərir ki, bəraətlərin verilməsi özlüyündə nə qədər müsbət bir hadisə olsa da, siyasi xarakter və məzmun daşıyırdı. Monoqrafiyada bu məsələlərin elmi şərhinə də diqqət yetirilmişdir.

Monoqrafiyada biz 1937-yə aparan yola H.Cavidin timsalında (ictimai-siyasi hadisələrə baxış bucağından) işiq salmaq, onun mənəvi-estetik aləmdə çəkdiyi əzab və istirabları, bədii əsərlərinin hansı maneqələrdən keçdiyini, müstəntiq ittihamından önce ədəbi məhkəmə, "Qlavlit" və ya sosialist tənqid hüzurunda keçirdiyi mənəvi-psixoloji sarsıntıları, onun əsərlərinə edilmiş müdaxilələri, bir sözlə, H.Cavid ideallı ilə qarşı-qarşıya gələn sosialist realizmini və bolşeviklərin öz maraqları namənə hansı iyrəncliklərə əl atdığını, böyük dramaturqu necə ikiləşdiridiklərini, Cavidin isə heç vaxt ikiləşmədiyini, bütün dövrlərdə bütövlüyünü qoruyub saxladığıni faktlı və predmetli şəkildə, təfsilatı ilə verməyə çalışmışıq.

Maraqlıdır ki, bəzən 30-cu illərin repressiya burulğanından yaxa qurtaranlar da ayrı-ayrı mətbuat səhifələrində və tədqiqat əsərlərində tənqid hədəfinə çevrilir, H.Cavid, Ə.Cavad, M.Müşfiq, S.Mümtaz, V.Xuluflu və onlarca başqaları böyük təəssüflə anıldıği halda, S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim, R.Rza, M.Hüseyin və başqaları XDİK orqanları tərəfindən ittiham olunmamaqdə günahlandırılırlar. Deməli, biz ey ni anda həm əzən, fəlakətlər gətirən imperiyani, həm də imperianın məhv etmədiyi şəxsləri ittiham edirik. Belə çıxır ki, Azərbaycanda həqiqətən vətən xainləri olmuş və bunlar ölen-lər deyil, qalanlar imiş. Qəribə məntiqdir; biri öldürdüyüñə, digəri isə öldürülmediyinə, sağ qaldığına görə ittiham olunur. Ümumiyyətlə, hər hansı bir sənət adamının şəxsiyyətinə və yaradıcılığına elmi qiymət verərkən ZAMAN - MÜHİT amili unudulmamalıdır. Əks təqdirdə vaxtı ilə Puşkin, Dos-

tayevskini, hətta Məhəmməd Füzulini "müasirlik gəmisindən" atmaq istəyənlərin səhvlərini təkrar etmiş olarıq. Daha doğrusu, məsələnin həllinə bolşeviksayağı yanaşarıq.

Faktlar göstərir ki, siyasi repressiya yalnız məruz qalan- ların deyil, eyni zamanda bu qiyam və qətlərdən qurtara bilən sənət adamlarının, bütövlükdə xalqın içindən, taleyindən keçdi. Bu tragik-dramatik vəziyyəti, fiziki-mənəvi sarsıntı və ağrını bütöv bir xalq yaşadı. Geniş oxucu kütlələrinə təqdim olunan bu kitabda ictimai və kamera mühiti, kamera mühi-tini hazırlayan sosial-siyasi dövr faktik materiallarla tədqiqata cəlb edilir və ümumiləşdirilmiş elmi nəticələr çıxarılır.

Monoqrafiyada böyük mütəfəkkir Hüseyin Cavidin simasında millətçi, türkçü, turançı (antisovet) adı altında milliliyin və milli olanın irtica və inkvizisiya sırasında necə duruş götirməsi və mənəvi qələbəsi də əsaslandırılır. Haqlılar və haqsızlar, şahidlər və şəhidlər, qırılanlar və qalanlar əsasən repressiya qovluqları əsasında, danos və üzləşdirmələrin götirdiyi tragik-dramatik situasiyalar Cavidin keçdiyi yolun fərdi-psixoloji işığında ümumiləşdirilərək təhlil və tədqiq edilir. NKVD arxivindən, istintaq qovluqlarından, 1920-30-cu illərin dövri mətbuatından işığa çıxılmış, elmi dövriyə-yə buraxılmış materiallar Cavidin hansı mənəvi əxlaqa malik olduğunu, totalitarizm dövründə (istər ədəbi-ictimai həyatda və istərsə də məhbəsdə) özünü necə apardığını, əfəndiliyini qorumasını, bütövlüyünü qorumasını da üzə çıxarır.

"Cavidi məhbəsə aparan yol" kitabında ədəbi məhkəmələr, müstəntiq iddiyalı ədəbi tənqid, şairin məhbəs həyatı, məhbəsdə davranışı, fiziki-mənəvi işkəncələrə qarşı göstərdiyi dözüm, iradə, əsərlərinin taleyi, böyük mütəfəkkirin reabilitasiyası və vətənə dönüşü kimi məsələlərin elmi həllinə cəhd edilir.

Bundan başqa, ümummilli lider Heydər Əliyevin Cavidin vətənə gətirilməsində, bütövlükdə isə ədəbi-mədəni irlərin təhlükəsizliyi keşiyində necə dayandığını faktlarla açıb göstərməyə çalışmışıq.

I FƏSİL

HÜSEYN CAVİDİ NKVD MƏHBƏSİNƏ APARAN YOL

*Turana qılınçdan daha kəskin ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!*

Hüseyn Cavid

XX əsrin mətbuatı çox zəngin və əlvan olsa da, ədəbi məktəb yaratmaq səviyyəsinə yalnız "Molla Nəsrəddin" və "Füyuzat" jurnalları yüksəldi. Bir tərəfdə Mirzə Cəlil, Sabir və onların məslək dostları, digər tərəfdə isə Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid yetişdi və bunlar milləti milli oyanışa səsləyərək, azərbaycançılıq və türkçülük ideyalarını təbliğ etməyə başladılar.

Beləliklə də, bədii-fəlsəfi düşüncədə, milli mətbuatda, təhsil və teatr hərəkatında, bütünlükdə o illərin maarifçilik təsisatlarında formalasılıb milli miqyasda bərqərar olan azərbaycançılıq ideyası öz real bəhrələrini verdi. Şərqdə ilk milli demokratik dövlət zəngin milli-mədəni və sosial-fəlsəfi ənənə, realist və romantik - maarifçi konsepsiya ilə hazırlanan bu demokratik sistem mənəvi stixiyaya yad mühitdən sünü şəkildə "import" edilən vulqar bolşevik təcavüzünə məruz qaldı. "Aprel" işgali ilə Cümhuriyyət sovetləşdirildi. Bolşevikləşmədən dərhal sonra ədəbiyyat və sənət adamlarının proletar mədəniyyətinə yiylənmələri üçün dövlət və həkim partiya diktaturası səviyyəsində hərtərəfli təşkilati-ideoloji program hazırlanı və qlobal-strateji miqyasda, planlı-nizamlı şəkildə həyata keçirilməyə başlandı.

İctimai-əxlaqi təfəkkürü, milli özünüdərkin tamlığını və bütövlüyünü, müstəqil, demokratik Azərbaycanla yeni "sosialist" Azərbaycanın ədəbiyyatları arasındaki fərqi və ümumiyyəti, ənənə, irs, yaddaş əlaqələrini və əlaqəsizliyini görmək baxımından o dövrdəki ədəbi prosesin təhlili göstərir ki, 20-

50-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı iki istiqamətdə inkişaf etmişdir: a) yeni cəmiyyətin ideoloji sisteminin hərəkətverici qüvvəsi olan sovet ədəbiyyatı, b) yeni ideologiyani qəbul etməyən, klassik ənənə üzərində köklənən, Azərbaycançılıq məfkurəsindən qaynaqlanan ədəbiyyat.

Yeni cəmiyyətin ideoloji ruporu elan olunan sovet ədəbiyyatının əsas qayəsi sosialist həyat tərzini təbliğ etmək və onun tarixdə, dünyada bərabəri olmadığını sübuta yetirmək, yeni həyatı, cəmiyyəti, möşəti, əxlaqi marksçı-leninçi platformadan əks etdirmək və dünya imperializminə meydand oxumaq, türkçülük, islamçılıq və müasirləşmək meyllərini ifşa etmək, zaman-zaman Azərbaycanda yaranmış və formallaşmış mövcud adət-ənənələri özündə ehtiva edən milli ədəbi genefondu dağıtmaq idi.

XX yüzilliyin 20-ci illərində bu tələbləri həyata keçirmək o qədər də asan deyildi. Çünkü həmin illərdə ədəbiyyata başçılığı milli məfkurəyə malik olan yaşlı nəslin nümayəndələri edirdi və onların təfəkküründə milli istiqlaliyyət duyğusu, müstəqil yaşamaq düşüncəsi daha güclü idi. Yaşlı və orta nəсли, xüsusilə də H.Cavid, Ə.Cavad, S.Mümtaz, Ə.Müznib, Ə.Abid, S.Mənsur, A.İldırım və başqa bu kimi artıq şöhrət zirvəsində olan sənətkarları sosialist realizminin, bütövlükdə isə bolşevizmin tələblərinə ideya cəhətdən hazır olmaqla, cəmiyyətə, tarixə, sosial tərəqqiyə münasibətdə marksçı-leninçi prinsiplər səviyyəsinə yüksələ bilməməkdə günahlandırırlılar. Əslində adlarını çəkdiyimiz sənətkarlar artıq bir dəfə istiqlalın qələbəsinə - Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına gətirib çıxarmış milli istiqlal hərəkatını hazırlayan mütəfəkkir ideoloq sənətkarlardan idilər və öz sənətləri ilə yenə də gəncləri Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə təşviq edirdilər. Digər bir mühüm cəhət ondan ibarət idi ki, bolların böyük əksəriyyəti Türkiyədə təhsil almışdır və türkçülük məfkurəsinin sırlarını dərindən yiylənmişdilər. Türkiyə həyatı, ümumtürk ədəbi mühitinin izləri, türkçülük, turançılıq

məfkurəsi, dini dəyərlərə sədaqət onların yaradıcılığında açıq və ya qapalı şəkildə özünü biruzə verirdi.

Bunu görən bolşeviklər çalışırdılar ki, gənc və yaşlı ədəbi nəsilləri bir-birindən uzaqlaşdırırsınlar. Ona görə də yeni cəmiyyətin ideoloqları çalışırdılar ki, ədəbi nəsillər arasında qarşışdurma yaradaraq ixtilaf salsınlar. Əslində yaşılı nəsillə hakim ideologiya arasında da ixtilaf güclü idi: "Bunun əksinə olaraq, yeni siyasi-ideoloji iqlimlə yeni nəslin - o vaxt cavan, "komsomol" şairlərin ovqatı və əhvalı arasında tam bir uyğunluq hökmfarma idi. Köhnə dünyani kökündən uçurmaq, məzarlar, ucuqlar, xarabalar üzərində yeni dünya qurmaq həm hakim ideologiya, həm də cavan poeziya, dramaturgiya və nəşr üçün ümumisiyasi eyforiya, şərikli bədii-estetik pafos və təlim idi"¹.

Bu da inkaredilməz faktdır ki, 1920-ci illərdə türk ədəbiyyatı və mədəniyyətinin Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinə güclü təsiri hələ davam edirdi. Belə ki, M.F.Köprülüzadənin "Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər" (1926), İ.Hikmətin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" (1928) kitabları, R.Tofiqin, T.Fikrətin və başqalarının əsərləri milli şurun, bütövlükdə isə ümumtürk mədəniyyətinin formallaşmasında az rol oynamamışdı. Doğrudur, bu ədəbiyyat adamları marksçı-leninçi əxlaqa yad şəxsiyyətlər kimi Azərbaycanın bəzi yazarları tərəfindən təqnid hədəfinə çevrilmişdi, lakin "vahid türk ədəbiyyatı" konsepsiyası, türkçülük ülgüsü dövrün milli tendensiyali sənət adamları tərəfindən gizli şəkildə də olsa inkişaf etdirilirdi. Bu əsərlərin H.Zeynallı, Ə.Abid, Ə.Nazim və bu kimi görkəmlı təqnidçilərin diqqətini cəlb etməsi göstərir ki, onların müəllifləri Azərbaycanda böyük nüfuza və təsir gücünə malik olmuşlar. Həmin əsərlərdən daha çox yaşılı nəslin nümayəndələri təsirlənmiş və əsərlərində türkçülük ideyalarını qabarıq şəkildə olmasa da, rəmzlər və simvollarla verməyə çalışmışlar.

1. Yaşar Qarayev. Tarix: yaxından və uzaqdan, Bakı, 1996, səh. 48.

Rus bolşeviklərinin əsas məqsədi milli ideologiyanın inkişafının qarşısını almaqdandan, onu türk ədəbiyyatının təsirindən çıxarıb sosialist, bolşevik rus ədəbiyyatının və mədəniyyətinin təsir dairəsinə salmaqdan, marksistləşdirməkdən ibarət idi. Ehkamçı, vulqar ədəbiyyat ideoloqları bu mübarizəni ədəbi nəsillər arasından yeni və köhnə cəmiyyətlər arasında mübarizə səviyyəsində ümumiləşdirirdilər: "1919-cu il Azərbaycan tarixində murdar bir ləkədir. Əksinqilabçı burjua mülkədar fırqəsi olan "Müsavat", bir yiğim avantürist və bəy Azərbaycanı idarə etməyə başlayır. Müsavatçılar öz qısa müddətli hakimiyətləri zamanında ölkənin bütün təsərrüfatını dağıtmış, köhnə mütləqiyət hökumətinin bütün qaydalarını müdafiə etmişlərdir. Müsavatçılar hakimiyəti türk ədəbiyyatı tarixində ilan zəhri ilə dolu səhifələr buraxmışdır. Ədəbiyyat səhnəsinə bəy və burjuanın yaltaq nökərləri olan, milli ədavəti tərənnüm edən və alovlandıran, istedaddan məhrum adamlar çıxırlar"².

Bolşevik təqnidçilərin "istedaddan məhrum" adlandırdığı sənətkarlar sovet ideologiyasının yönünü dəyişdirmək, ısrə varis arasındaki bağları bolşevik təbliğatından, hətta bolşevik quruluşundan qorumaq gücünə malik olan intellekt sahibləri idi. 1920-ci illərin əvvəllərində belə şəxsiyyətlərin bir çoxunun bolşevik ideoloji işinin başında dayananlar tərəfindən təqiblərə məruz qalması, bir müddət sonra isə dövlət rəsmilərinin, xüsusilə də hüquq mühafizə orqanlarının diqqət mərkəzində olması ədəbiyyatın və sənətin yönünü, axarını dəyişdi, onu bədii gəndən, kökdən, ənənəvi millilikdən uzaq saldı və qismən də olsa yeni cəmiyyətin planlı təsərrüfat ədəbiyyatına çevirdi. "Pambıq", "plan", "kolxoq", "beşilik" sənətin təbliğat dairəsinə, "qolçomaqlara", "antisovetçilərə" ölüm şüarı isə ifşa, hückum hədəfinə çevrildi. Sənətdən insanların daxili-mənəvi aləminin, cəmiyyətin tragik-dra

2. Məmmədkərim Ələkbərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1935, səh. 20.

matik taleyinin təsviri deyil, bu mənzərəni daha da tündləşdirən fabrik və zavodların gurultusu, vahiməsinin təbliği tələb olunurdu: "Şeiriminin çoxu köhnə ahənglə səslənir. Fabrik-zavodların gurultusu, şaqqlıtları hələ bizim şairlərimizin heç birinin misralarında öz əksini tapmamışdır"³ - gileyi tənqiddən çox ittiham xarakteri daşıyır. Təbii ki, bu tənqid və ittihamdan nəticə çıxaranlarla yanaşı milli əxlaqa və düşüncəyə axıradək sədaqət nümayiş etdirənlər də az deyildi.

1920-ci illərdə yeni və köhnə cəmiyyət kimi, əski və cavan ədəbiyyat arasında da paralellər aparılır, üstünlük yeni yaranana verilirdi: "Əski ədəbiyyatın qayəsi yalnız insanların həssiyatını qıcıqlandırmaq, onların qəlbində bədii bir həyacan oyandırmaq idi. Əxlaqdan, həqiqətdən, məntiqdən, bəhs olunmurdu; çünki əski ədəbiyyatın bunlarla heç bir bağlılığı olmadığı iddia edilirdi. Halbuki yeni ədəbiyyatın, yeni ədəbiyyatçılığın üzərinə çox böyük bir vəzifə də düşür ki, bunu əski ədəbiyyatda görə bilmərik. Bu da psixolojiləri təbiyə etməklə gələcək cəmiyyətə yaxınlaşdırmaqdan ibarətdir"⁴. Mənbələrdən birində oxuyuruq: "Cəlil Məmmədquluzadə ilə Hüseyn Cavid, Əhməd Cavadla Məmməd Səid Ordubadi, Cəfər Cabbarlı ilə Səməd Mənsur necə həmfikir ola bilərdi? "Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyəti"ndəki ziddiyətlərin parlaq bir nümunəsini "Maarif və Mədəniyyət" (1923-25) jurnalının və "Ədəbi parçalar" (1926) adlı məcmuənin mündəricatında aydın görürük. Bu jurnallarda C.Məmmədquluzadənin realistik "Zırrama" və "Quzu" hekayələri ilə yanaşı H.Cavidin romantik-mistik və xalqımıza yad "Peyğəmbər"i və "Afət"i, türkiyəli İsmayııl Hikmətin qəliz dildə yazılmış məqale və şeirləri ilə yanaşı Əbdülxalıq Cənnətinin müxəmməsləri və s. çap olunurdu. Bu üslub hərc-mərcliyinin nəticəsi o oldu ki, cəmiyyətin rəhbərliyini öz əllərinə almış mil-

3. Mehdi Hüseyn. Əsərləri, 10 cilddə, IX sild, Bakı, 1979, səh. 33.

4. "Yeni yol" qəzeti, 28 dekabr, 1924.

lətçi-burjua şairləri proletar ədəbiyyatının hələ lazımı qədər möhkəmləşməməsindən istifadə edərək oranı bir neçə il mürtəce qüvvələrin mərkəzinə çevirdilər. Cəmiyyət bütün Azərbaycan ədiblərinin deyil, ancaq yeni üsulla barışmayan, ədəbiyyatı ictimai həyatdan uzaqlaşdırmağa çalışan millətçi-burjua və xırda burjua ziyahlarının təşkilati oldu. Əvvəldən də bu təşkilatla möhkəm bağlı olmayan C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.S.Ordubadi, S.Axundov, A.Şaiq, C.Cabbarlı kimi yazıçılar oradan uzaqlaşdırılar və bütün istedadlarını yeni yetişən və tərəqqi edən ədəbiyyata həsr etdilər⁵.

Göründüyü kimi, artıq sovet ədəbiyyatının ənənələrini yaratmaq üçün ciddi addımlar atılırdı. Lakin sovet ədəbiyyatından - sinfi, partiyalı mövqedən uzaq olan bir ədəbi məktəb də yaranır və formalasıldı ki, bunun da başında Hüseyn Cavid dayanırdı.

H.Cavidin əsərlərində türk ruhu, türk düşüncə tərzi, islami dəyərlər olduqca güclü idi. Əslində, Cavidin qaldırdığı ideyalar sovet rejiminin qadağan etdiyi mövzular idi. Cavid əsərlərində gözəllik mələyi ilə şəri, iblisi yan-yana və üz-üzə qoyurdu. Həm də iblisi göylərdən yera endirir və onun "hər cümlə xəyanətlərə bais olan insan" olduğunu göstərirdi.

Romantizmin əsas xüsusiyyətlərindən olan, uzağı görmə, zamanı qabaqlama bəşəriyyətin iblisə uyduğu bir vaxtda çox qorxulu və təhlükəli idi. Belə bir zamanda H.Cavid "İblis"i, həm də iblis mələyi deyil, iblis insanı (elə həm də iblis imperiyani) yaratdı. Onları göydə deyil, yerdə dolaşdırıldı. Budur Cavidin yaratdığı İblisin hər tərəfdən və bütün cəhətləri ilə görünən poetik portreti:

*İblis!.. O böyük ad nə qədər calibi-heyrət!
Hər ölkədə, hər dildə anılmaqdə o şöhrət,
Hər qülbədə, kaşanədə, viranədə İblis!
Həp Kəbədə, bütxanədə, meyxanədə İblis!*

5. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 2 cilddə, II cild, Bakı, 1944, səh. 268.

Hər kəs bəni dinlər, fəqət eylər yenə nifrət,
 Hər kəs bana aciz qul ikən, bəslər ədavət,
 Lakin bəni təhqir edən, ey əbləhü miskin!
 Olduqca müsəllət sana, bil, nəfsi-ləimin,
 Pəncəmdə dəmadəm əzilib qırıllacaqsın,
 Daim ayaq altında sönüb məhv olacaqsın
 Bənsizdə əmin ol, sizə rəhbərlik edən var:
 Qan püskürən, atəş savuran kinli krallar,
 Şahlar, ulu xaqqanlar, o çılğın dərəbəglər,
 Altın və qadın düşkünüdivanə bəbəklər.
 Bin hiylə quran tülkü siyasilər, o hər an
 Məzəhab çıqaran, yol ayıran xadimi-ədyan;
 Onlardə bütün fitnəvü şər, zülmü xəyanət,
 Onlar duruyorkən bəni təhqirə nə hacət?!
 Onlar, əvət onlar sizi cəgnətməyə kafi,
 Kafi, sizi qəhr etməyə, məhv etməyə kafi...
 Bən tərk edirəm sizləri əlan, nəmə lazımlı!
 Hiçdən gələrək, heçliyə olmaqdayım azim.
 İblis nədir?
 - Cümələ xəyanətlərə bais...
 Ya hər kəsə xain olan insan nədir?
 - İBLİS!..

İBLİSİN monoloqu romantik təfəkkürün məhsulu olsada, real həyatın ən dəqiq müşahidə və ifadəsidir. Başqa sözlə, bu monoloq bəşər tarixinin, xüsusilə XX əsr eybəcərliklərinin yaşıntı və gerçəkliyinin poetik duyumu və yozumudur. İblisin ağıl və kamal üzərindəki təntənəsi yaşıdqıca, bu iyərənc yaşıntı və gerçəklikləri XXI əsrin çərçivəsindən çıxarıb çox-çox uzaq əsrlərə və nəsillərə aparacaqdır.

Cavid iblisini təkcə tanımadı, həm də tanıdırdı. İblis insanın 20-ci illərin əvvəllərində Abbasmirzə Şərifzadənin rejissorluğu ilə səhnəyə gəlişi və çoxlarının məlek simasında tanıdığı İblisin insan qiyafəsində, şər əməllər daşıyıcısı kimi

geniş kütlələrə təqdimi, İblisin intiqamına götirib çıxarmalı idi. Cavid dinc durmayan, insan qanına susayan İblisin tövədəcəyi fəlakətləri də gördü və beləliklə də, 1937-ci ildə "İblisin intiqamı" yarandı. Əslində isə "İblisin intiqamı" Cavidin içinde yaşadığı cəmiyyətin eybəcərlikləri idi ki, 37-ci ildə bədii düşüncənin məhsulu kimi başa çatdı. İblisin intiqamı hər şeydən əvvəl, iblis insanın insandan, zülmətin işiqdan, şərin xeyirdən intiqamı idi.

Cavid iblis ifadəsini üç dəfə əsərinin sərlövhəsinə çıxarıb - "İblis", "İblisin intiqamı" və "İblisin ilhamı". Amma o, bununla da kifayətlənmir, demək olar ki, hər bir əsərində bu mürəkkəb xislətli şərin bir keyfiyyətini üzə çıxarıb və İblisin mükəmməl obrazını yaradır. Maraqlıdır ki, Cavidşünaslıqda hətta Afəti ("Afət") də iblis elan edənlər tapılır. Afət isə iblis deyil, İblisin qatılıdır.

Həmişə həyatda və ədəbiyyatda əvvəlcə iblisdə gözəllik, sonda isə iblisin inkarı və rəddi müşahidə olunur. Afət də əvvəlcə Qarataydakı zahirə inandığından onda alt qatda gizlənən məkr və hiyləni görə bilmir. Qaratay Afəti öz sevgisinə o dərəcədə inandırır ki, Afət ona "mən bütün mənliyimi, bütün həyat və səadətimi yolunda fəda etməyə hazırlam. Hətta sənin uğrunda cinayətdən belə çəkinməm" - deyir. Eyni zamanda "məni aldatmaq istəyənləri əsləəfvetməm. İki gözüm olsa belə intiqam alıram, intiqam! ...Əvət, mən pək kinliyəm. Məni təhqir edənlər Əzrailin qucağına atılmış olurlar" - fikirlərini də xatırlatmayı unutmur. Maskalanmış Qaratay "Hər məcnunu aqil, hər aqili məcnun edən" Afətin əvvəlcə eşqini oğurlayır, sonra isə əlinə zəhər verərək onu ər qatilinə çevirir.

Cavidin "İblis" pyesində biz bu süjetlə tanışıq. İblis Arifin əlinə silah verərək sevgilisi Xavəri və qardaşı Vasifi, beş qızıl üstündə bir yəhudini öldürməyi diqtə edirəsə, Qaratayda Özədmiri məhv etmək üçün Afətin ~~stimsə~~ zəhər verir. ~~Hər~~ iki əsərdə də qatil Arif və Afət cinayəti törətdikdən sonra peşiman olur və sonda iblisin özünə qarşı Hücumla keçiflərə myas ~~Mill Hücum~~

17
 19244

Bir qədər gec olsa da haqqın, ədalətin, gözəlliyyin tərəfdarı və təəssübkeş kimi çıxış edirlər.

"Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir" - deyən Cavidə də elə bu lazım id. "Afət" də hamı sevir, lakin heç kim sevilmir və ya əksinə hamı sevilir, lakin heç kim sevmir. Əsl tragik situasiya da sevilməyənlər sevilənlər və ya sevilənlər sevilməyənlər arasında baş verir. Sevən Afət sevməyən, lakin özünü maskalayan Qaratayın qiyaflasının altındakı demonu, şəri və çirkin niyyətləri, "ləkələmək eşqini" görə bilmədiyindən ona məlek kimi baxır və verdiyi zəhərlə Özdəmiri məhv edir. Öz faciəsini dərk edəndə isə belə söyləyir: "Mənim hər sevincimdə bir fəlakət, hər fəlakətimdə bir böxtiyarlıq var. Mən düşmənimə məftun oluram, sevgilimi cəllad kimi boğazlayıram. Əvət, mən ağlarkən gülürəm, gülərkən ağlayıram".

Özdəmir səhnəyə - tamaşaçı hüzuruna şərab şüşəsi ilə daxil olub, içərisinə zəhər tökülmüş konyak qədəhi ilə səhnədən tez getsə də, tamaşaçının yaddaşında özünə yer edən, tragik-dramatik obraz kimi yadda qala bilir.

Ərtoğrul öz fəlsəfəsi olan bir obrazdır və o, həyatı Altunsaç və Oqtay kimi dinə, musiqiyyə və şeirə dair kitablardan gəlmir. O, bu kitabların hər üçünün zirvə məqamında təbiətin özünü görür.

Gözəlliyyi ləkələyən, hətta öz həyat yoldaşının qatilinə çevrilən, özgələrinin qucağında oyuncaq olan Afət finalda gözəlliyi ləkələyənlərdən - Qarataydan və özündən qisas almaq üçün yeni bir qatil arayıb bulmur, intiqamın icrası üçün qisasçı özünü seçir. "Özdəmirin intiqamını aldım, öz intiqamımı aldım. Sən məni unutdun, gözəlliymi təhqir etdin, işte gözəlliyyin intiqamını aldım" - deyir. Əslində Afət səhnədə Qaratayı deyil, ülvi hissələrə, təmiz məhbəbətə ləkə yaxan iblis - şəri qurşunlayır.

Iblis ilk növbədə onun törətdiyi və törədə biləcəyi şər işləri, şər əməlləri əvvəlcədən görəndən və hiss edəndən intiqam alır. Cavid isə İblisin törətdiklərini və törədəcəklərini nəinki görürdü, həm də göstərirdi. Görən və göstərən Cavi-

din özü də artıq İblisin - Imperianın caynaqları arasında idi. Həm də təkcə Cavid yox, "İblis" in rejissoru və tamaşaçıları da cəzalandırılırdı: Cavid bəşəri və ölməz ideyalarına, Abbasmirzə Şərifzadə rejissor işinə, tamaşaçılar isə gəldikləri dəhşət və vəhşətə görə. Bu dövrdə sözün geniş mənasında bütün xalq və millət İblisin cənginə keçmişdi.

İblisin caynaqları arasında olan Cavid, 1920-ci illərin əvvəllerindən müxtəlif qəzetlərdə və jurnallarda yavaş-yavaş tənqid hədəfinə çəvrilirdi. Başqa sözlə, "yolunu azmış" Cavid "haqqa" çağırıldır: "Cavid bir "Şeyda" yazar, bir "Uçurum" açar, bir "Afət" doğurur, "İblis" rəqs etdirir, "Peyğəmbər" i yaratmağa qeyrət edər. Bəlkə də şimdə bir Çingiz, yarın bir İsgəndər, ertəsi gün də bir Lenin diriltməyə can atacaqdır. Bu gün Cavid bu yolu tutub getməkdədir"⁶.

Göründüyü kimi, sosialist inqilabından az keçməmiş Cavid "Leniniana" yazmağa, "həyatın nəbzini tutmağa" çağırıldılar. Cavid isə "Leniniana" ni deyil, "Teymurnamə" ni yaradırdı, buna görə də zaman və zamanı idarə edənlər tərəfindən "döyüldürdü". Topal Teymur da şair Kirmanı "Teymurnamə" yazdırıldı. Fərq oradadır ki, XIV əsrin Teymuranın "Sənin kimi dəyərli simaların qiyməti anlaşılsayıdı, mənim kimi topallar soldakı sıfır qədər mənasız qalardı" - deyə qiymətləndirdiyi şair Kirmanını XX əsrin Teymuru (Stalini, Mir Cəfər Bağırovu...) məhv edirdi. XIV əsrin Teymurdan tıranlığın, topallığın, "məgrurları əzmək üçün yaradılmış bir allah bələsi" olmanın etirafı və acı dərki, XX əsrin Teymurdan insan öldürməyin, qan tökməyin böyük həvəs, ehtiras və qırurdu duyulurdu. Hətta "Teymurnamə" müəllifi şair Kirmani Teymur haqqında həcv yazanda belə ondan mükafat alardı. Cavidlər isə XX əsrin Teymura kiçik bir eyham edəndə belə yalnız hakimlərin və müstəntiqlərin deyil, bolşevik tənqidçilərin də qəzəb və kini ilə rastlaşardı.

6. H.Zeynalli. Ədəbi parçalar, "Maarif və mədəniyyət" jurnalı, 1925, № 1.

1920-30-cu illerin tənqidçiləri Cavid "Teymur kimi qəddar bir istilaçını və o zamankı həyatı ideallaşdırmaqdır" (M.K.Ələkbərli) günahlandırırlar. 70-80-cı illerin tənqidi isə burada idealizə olmadığını iddia edir və əsas arqument onu gətirdilər ki, əgər belə olsaydı, Cavid Teymura "topal" deməzdi. Həqiqətən də, müəllif öz qəhrəmanını idealizə etməmişdir. Ideal qəhrəman məsxərəyə qoyularmı? Şübhəsiz ki, yox. Cavid isə Teymuru Cücənin dili ilə "Əvət, mənəm cahangiri-dahi", "Mənəm hərb allahı!", "Mənəm sarsılmaz imperator!" - deyə gülüş hədəfinə çevirirdi. Əsərdə Teymuru məsxərə üçün seçilmiş Cücə də Cavidin tapıntısı hesab olunmalıdır. Əks təqdirdə başqa bir obrazın dili ilə (Teymur özü istisna olmaqla) Teymuru ittiham bu qədər təsirli və inandırıcı çıxmazdı. Ümumiyyətlə, nəyin və ya kiminsə idealizəsi obyektivlikdən uzaq düşmək, obyekti olduğundan daha güclü, da-ha şisirdilmiş formada verməkdir. Cavidin seçdiyi qəhrəmanlar, Məhəmməd, Səyavuş, Xəyyam... eləcə də Teymur idealizədən tamamilə uzaqdırlar. Əgər Cavid Teymuru idealizə etsəydi onun göstərdiyi qəhrəmanlıqlarla dolu hərbi yürüşlərini, cahangirlik və cəngavərlik səhnələrini qələmə alardı. O isə bunların əksinə olaraq iki böyük türk sərkərdəsinin apardığı mübarizələri daha çox qabartmışdır.

Bələ bir əsəri yazmağa onu nə vadar etmişdir? Görkəmlı alim Y.Qarayev öz tədqiqatlarında Cavidin Teymura müraciətini tıranlıqla bağlayır və yazılırdı: "...Cavid nifrət və lənət etdiyi "qan püskürən, atəş sovuran" "şahlar, ulu xaqanlar" haqda da mədhiyyə yaza bilməzdi. Teymurləng də bu məqsədlə seçilməmişdi. Cavid "İblis"də şəri şər dühəsinin - iblisin dili ilə təhlil və tənqid etdiyi kimi, "Topal Teymurdə"da eyni üsuldan istifadə edir: tiranları ifşa üçün tiranları ən zalimini və ən dahisini - Teymuru seçilir!"⁷.

Bizcə, bu əsərdə tıranlığın tənqidi ilə yanaşı, Cavid ikinci bir

7. Y.Qarayev. Ədəbi üfüqlər, Bakı, 1985, səh. 148.

problemə - Teymurdə özünün turançılıq ideyalarına zidd cəhətlər gördüğünü görə müraciət etmişdir. Cavid Teymurdakı tıranlıqdan daha çox (Cavid ümumiyyətlə tıranlığın əleyhinə idi), əcdadlarından - hunlardan, avarlardan, Götürklerden, oğuzlardan və nəhayət, Çingiz xandan miras qalmış turançılığın süqutu narahat edirdi.

Ziya Göyalp "Türkçülüyün əsasları" kitabında yazır: "Həqiqətən, Turan ülküsü keçmişdə bir xəyal deyil, bir gerçek idi. Miladdan 210 il önce hun hökməri Mete "hunlar" adı altında bütün türkləri birləşdirdiyi zaman Turan ülküsü bir gerçek halına gəlmişdi. Hunlardan sonra avarlar, avarlardan sonra göy türklər, göy türklərdən sonra oğuzlar, bundan sonra qırğız-qazaxlar, daha sonra Kür xan, Çingiz xan və sonuncu olaraq Teymurləng Turan ülküsünü gerçekləşdirmədilərmi?"⁸.

Əslində gerçek olan turançılığın Teymuranın Yıldırım Bəyazidlə başladığı savaşda süqütunun əsası qoyuldu və Şah İsmayılov Sultan Səlim arasında gedən Çaldırən döyüşü ilə başa çatdı. Teymuran apardığı hərbi yürüşlər (o yürüşlərin böyük əksəriyyəti türk torpaqlarında və türklərlə aparılırdı) daha çox türklərə zərbə vurdu. Doğrudur, özünü "hərb allahı" elan edən Teymur döyüşlərdən həmişə qalib çıxırı. Lakin bu qalibiyətin türk elinə vurduğu zərərlər və gətirdiyi bələlər da-ha çox idi. Bu da turançılığın məhvini gətirib çıxarılmalı idi. Əsərdə də buna açıq işarələr vardır. Belə ki, Cavid Teymurla müharibə etmək istəyən Yıldırım Bəyazidə Şeyx Buxarinin dili ilə deyir: "Zənnimcə, qəzəb və hiddət əfəndimizi yanlış mühabimələrə sövq ediyor. Teymur da Sizin qədər qəhrəman, Sizin qədər cəsur və sarsılmaz bir hökmədar. Boş yerə türk övladlarının qanını tökdürməyin və ətrafinizi saran düşmanları kəndi fəlakətinizə güldürməyin"⁹.

Burdan belə bir nəticəyə gəlmək olmaz ki, Cavid Teymu-

8. Ziya Göyalp. Türkçülüyün əsasları, Bakı, 1991, səh. 39.

9. Hüseyn Cavidin dram əsərləri. Bakı, 1974, səh. 318.

ru başqa millətləri deyil, məhz türkü türkə qırıldıgına görə ittiham edirdi. Yox, Cavid "ümumi məhəbbət" fəlsəfəsinə burada da sadıq qalırdı. O, nəinki türkün, bütövlükdə insanın öldürülməsinə razı deyildi.

Turançılıq xüsusilə bolşeviklər tərəfindən uzun müddət təhrif edilərək bəşəriyyətə fəlakətlər gətirəcək qorxulu bir ideologiya kimi təbliğ olunmuş və onun mahiyyəti üzərinə kölgə salmışdır. Turançılığın mahiyyətini açıqlayan Ziya Göyalp yazdı: ""Turan" sözü "turlar" yəni "Türklər" demək olduğu üçün, sadəcə türkləri içərinə alan bir topluluğun adıdır. Deməli, "Turan" sözünü bütün türk boyalarını içərinə alan böyük Türküstən üçün işlətməyimiz lazımdır. Çünkü "Türk" sözü bu gün yalnız Türkiyə türklərinə verilən bir ad olmuşdur. Türkiyədəki türk kültürü - harsına daxil olanlar təbii ki, yenə bu adı ala-caqdırlar. Mənim inamıma görə, bütün oğuzlar yaxın bir zamanda bu ad altında birləşəcəklər. Ancaq tatarlar, özbəklər, qırğızlar, ayrı kültürər - harslar ortaya çıxardıqları zaman, ayrı-ayrı millətlər halını alacaqlar və buna görə də yalnız öz adları ilə anılacaqlar. O zaman bütün bu əski qohumları, qövmi bir topluluq halında birləşdirən ortaq bir ada ehtiyac duyulacaqdır. Bax, bu ortaq ad "Turan" sözüdür.

Türkülərin uzaq ülküsü - məfkurəsi Turan adı altında birləşən oğuzları, tatarları, qırğızları, özbəkləri, yakutları dildə, ədəbiyyatda və kültürdə - harsda birləşdirməkdir"¹⁰.

Göründüyü kimi, burada bəşəriyyət üçün qorxu törədə biləcək heç nə yoxdur. Caviddə də turançılıq məkan və ərazi bütövlüyünə, torpaq iddiasına, coğrafi hüdudların genişləndirilməsinə yox, bütün türk dilli xalqların mənəviyyat, əqidə, ünsiyyət, ədəbiyyat, din və mədəniyyət bütövlüyününə xidmət edirdi.

*Turana qılınçdan daha kəskin ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!*

10. Ziya Göyalp. Türkülüyün əsasları, Bakı, 1991, səh. 38.

- deyən Cavidin turançılıq fəlsəfəsinin məzmununda və məhiyyətində, mündəricəsində və siqlətində də yalnız bunlar dayanır və estetik amala çevrilirdi. Cavidin fikrincə, Teymur bir hökmədar kimi turançılığı işgal və müharibələr yolu ilə deyil, türkü türkə dost etməklə qorunmalı idi. Bu isə Teymurun xisətinə yad idi, ona görə ki, o, turançı deyil, tiran idi. Özünü "hərb allahı" elan etmiş tiranlar isə tarixin yaddaşında yaradan, quran kimi deyil, dağıdan, viran edən diktatorlar kimi qalıb. Əslində Teymur da tiranlığını, dəli topal olduğunu Yıldırım Bəyazid qarşısında etiraf edir: "Sən kor bir abdal, mən dəli bir topal! Əgər dünyyanın zərrə qədər də-yəri olsayıdı, yiğin-yiğin insanlara, ucu-bucağı yox məmləkətlər... sənin kimi bir kor, mənim kimi bir topal müsəllət olmazdı"¹¹. Yıldırım bəyazid "dəli" və "abdal" ifadəsini Teymurdan əvvəl Cücedən (təlxəkdən) eşidir. Bu sözlər onu silkələsə də təlxək sözüdür deyə fikir vermir.

Əsərin sonunda Teymurun "Əcaba məğrur Yıldırım nə düşüñüyor?" sualına Y.Bəyazid belə cavab verir: "Düşünəcək bir şey yox. Əvət, sən qalibsin. Lakin bu qələbə türk əqavamının deyil, yalnız fürsət bəkləyən qonşu hökumətləri məmənun etdi (acı bir köks keçirdikdən sonra, pək mütəəssir və şiddətli). Ah, daha doğrusu islam aləmini başsız qoydu"¹². Yıldırım Bəyazidin türk və ya islam təəssübəsi kimi görünməsi ona bərəət qazandırırmır. Əksinə onu bir qədər də yaziq və aciz göstərir. Əsər boyu onu ölkənin və ya islamın taleyi deyil, başına topladığı məstedici xanımlar və xumar gətirən şərablar narahat edib. O yalnız bir dəfə - məmləkətin böyük bir hissəsi əldən getdikdən sonra ayılıb və vəzirinin "Mən sultanımı kefsiz görürəm" - sözlərinə, "Kefli vəzirlərin sultani da kefsiz olar!" cavabını verib. Əslində isə Yıldırım Bəyazidi kefsiz edən vəzirin sərxoşluğu deyil, özünün daima kefli olması və kefli vəzirləri

11. H.Cavidin əsərləri 5 cilddə, III cild, Bakı, 2005, səh. 302.

12. Yenə orada.

başda əyləşdirməsi idi. Ona görə də, turançılığa vurulmuş zərbədə Yıldırım da Teymur qədər məsuliyyət daşıyır.

"Topal Teymur"dakı Moskvadan gətirilmiş Olqa obrazı da bu ideyanın açılışına xidmət edir. Hər sözün mənə və siqlətini dərindən dərk edən Cavid, şübhəsiz ki, Olqa obrazını bu əsərə təsadüfən daxil etməmişdir. Maraqlıdır ki, Cavid Olqanı müharibə aparan dövlətlərin döyük meydanlarında, yaxud əzab çekən xalqın arasında yox, məhz müharibənin taleyini həll edən hökmardarların hər ikisinin sarayında dolaşdırır. Dramaturq Olqanı Teymur sarayından Bəyazid sarayına qanı, canı, dili və dini bir olan qardaş arasına təfriqə salmaq üçün aparır. Yəni Cavid görürdü ki, türk qoşunlarının qarşı-qarşıya gətirilməsində yabançı dövlətlər də az rol oynamırdı. Ona görə də Xristofer Marlonun (1564-1593) Avropa ədəbiyyatında "Böyük Tamerlan" (1587) kimi tanıtıldığı Əmir Teymuru Cavid Şərq ədəbiyyatına "Topal Teymur" kimi daxil etdi. Cavid turançılığa zərbə vurdularına görə Əmir Teymura "topal", Yıldırım Bəyazidə isə "kor" demişdir. Cavid "topal" və "kor" ifadəsini fiziki eybəcərlik (tarixən onlardan biri axsaq olsa, digəri zəif görsə də) mənasında yox, mənəvi mənada, "ağılın topallığı", "ağılın korluğu" mənasında işlətmışdır. "Topal" sözünün Teymur sözü qarşısında epiitet kimi işlədilərək əsərin sərlövhəsinə çıxarılmasının başqa bir səbəbi isə, 20-ci illərdə Cavidə, həm də istibdaddan və irticadan qorunmaq və müdafiə olunmaq üçün lazımdı. Yəni Cavid Əmir Teymura "Topal Teymur" deməklə, "çekist ruhlu" (M.Ə.Rəsulzadə) tənqidçilərdən öz böyük ideyalarını gizlətməyə çalışmışdır. H.Cavidin qəhrəmanlarının "gah İrandan, gah da Turandan" gəlməsi də bu ideala xidmət edirdi.

Maraqlıdır ki, Caviddəki turançılıq ideyalarını 20-ci illərin tənqidçi görmüş, göstərmiş və bununla şairi ittiham etmişdir. Ədibin bəraitindən sonrakı illərdə turançılıq ideyası tədqiqat obyektindən kənarda qalmışdır. Sosializmin sonrakı mərhələlərində də turançılıq tamamilə zərərli və mürtəcə

bir ideya kimi təbliğ olunduğundan, Cavid sənətinin böyük-lüyünə xələl gətirən və onu yenidən ittiham obyektiనə çevirən faktor olduğuna görə tədqiqatçılar bu məsələyə, demək olar ki, toxunmamışlar.

Cavidi "Leniniana" yazmağa çağırılanlar onu da qəhrəməni Şeyx Sənan kimi dilemma qarşısında qoyurlar. Yüksək bir qaya üzərində dayanmış Şeyx Sənanı aşağıdan din əhli, şeyxlər, üləmalar, yuxarıdan isə XUMAR - HAQQ - ALLAH səsləyir. AŞIQİN - RUHUN - ŞEYX SƏNANIN XUMARA - ALLAHA olan sevgisi onu din əhlindən, şeyxlərdən ayıraq yüksəkliyə TANRIYA aparır, TANRIYA qovuşdurur. Cavid də ya onu difirambaçılığa çağırılanlara qoşulub sosializmi mədh etməli, ya da məslək və idealına sadıq qalaraq məhv olmalı idi. Cavid ikinci yolu seçdi. Daha doğrusu, əbədiliyinə təminat verərək ümumtürk dünyasında ölümü ilə də CAVİDLƏŞDİ.

1920-ci illərdə Azərbaycan teatrlarının pərdələri çox vaxt "Şeyx Sənan" və ya "İblis"lə açılırdı. Qana susamış İblisin qəhqəhəsi və özü hər yerdən eşidilir və görünürdü. İblis və mələk qarşidurması təkcə gözəllik aşığı Cavidin əsərlərində deyil, ictimai, sosial-siyasi həyatda da milli düşüncə sahibləri ilə imperiya tərəfdarları arasında gedirdi. İblis mələyi, İmparatorluq Cavidi məhv etmək üçün yollar arayır və qətl tələləri qururdu. Cavid üçün qətl tələlərinin ilkin mərhəlesi ədəbi məhkəmələrdən başladı. Onun "Şeyda", "Şeyx Sənan" əsəri ədəbi məhkəməyə verildi və mühakimə olundu. Həm də yalnız Cavidin əsərləri deyil, o dövrün görkəmli sənət adamlarının bir çoxunun əsərləri ədəbi məhkəmələrdən keçdi.

Bədii düşüncə və ədəbi prosesdə siyasi repressiyalar vahid ssenari əsasında müxtəlif yollarla həyata keçirilirdi. Qarşı-qarşıya qoyma, üzləşdirmə, dövri mətbuatda, qurultay və plenumlarda ifşa bu ssenarinin əsasını təşkil edirdi. Əslində isə 3 üsul daha qabarıq görünürdü: dövri mətbuatda və yığıncaqlarda tənqid, ədəbi məhkəmələrdə gözdən salmaq, hüquq-mühafizə

orqanlarının əli ilə fiziki məhvinə nail olmaq. Mütəfəkkir şəxsiyyət olan Cavidə bu üsulların hamısı tətbiq edildi.

Həmin illərin dövri mətbuatında sənət adamlarının necə qarşı-qarşıya gətirilməsini, onların bir-birini açıq şəkildə tənqid, hətta təhqir etmələrini görmək o qədər də çətin deyildi. Bu barədə bir qədər sonra geniş danışılacaqdır. Hələlik isə 1920-ci illərin əvvəllərində oxocuların qəzet səhifələrində tez-tez rastlaşdığı elanlardan biri olan ədəbi məhkəmələrdən bəhs açmaq istərdik.

"Kommunist" qəzeti müdiriyyətinin təşəbbüsü ilə ədəbi əsərlər və ictimai tiplər üzərində bir çox mühakimələr qurulması qərara alınmışdır.

Bu yaxınlarda "Şeyx Sənan" üzərində mühakimə qurulacaqdır. Bu münasibətlə məzkar pyes dekabrin 4-də dövlət teatrında tamaşaşa qoyulacaqdır"¹³.

"Dekabrin 12-də "Kommunist" qəzeti tərəfindən "Şeyx Sənan" üzərində ictimai-ədəbi mühakimə qurulur. Bu münasibətlə ayın 11-də Dövləti Akademik teatrdə "Şeyx Sənan" pyesi tamaşaşa qoyulacaqdır. Mühakimə ilə teatr tamaşasının çox mərbut olması və biri-birinə nə qədər yardım etməsi qabaqkı təcrübəmizdən görünmüdüdür. Ona görə bütün maraqlıların həm teatra, həm də mühakiməyə gəlməsi ayrıca tövsiyə olunur"¹⁴.

"Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" əsərinin ədəbi məhkəməsi.
Məhkəmə sədri: Həbib Cəbiyev.

Üzvlər: Əskərov, Xudadov, katib Akif.

Prokuror sıfətilə: Səfərəlibəyov, Cəfər Cabbarzadə.

Müdafıəciler: Yusifov, Xəlil İbrahim.

Şeyx Sənan - Hüseyn Sadiq, Zəhra - Dostu xanım"¹⁵.
"İctimai-ədəbi mühakimə

13. "Kommunist" qəzeti, 30 noyabr, 1924.

14. "Kommunist" qəzeti, 11 dekabr, 1924.

15. "Yeni yol" qəzeti, 15 dekabr, 1924.

Bu gün ayın 19-da "Kommunist" qəzeti ədəbiyyat dərnəyi tərəfindən Dövlət tənqid-təbliğ teatrında "Şeyx Sənan" üzərindəki ictimai-ədəbi mühakimə davam edəcəkdir.

Mühakimə tam saat 12-də başlanacaqdır. Bütün qəzet müxbirləri, ədib, şair, mühərrir və hər bir ədəbiyyatçı, ictimaiyyətin maraqlananları məhkəməyə dəvət olunurlar. İdarə"¹⁶.

"İctimai-ədəbi mühakimə.

Dekabrin 19-da tənqid-təbliğ teatrında Hüseyn Cavidin əsəri "Şeyx Sənan"ın qəhrəmanı Şeyx Sənan mühakiməsi münasibətlə vüqu ola ikinci məhkəmə iclasının təfsilatı qəzetimizin səhifəsində müfəssəl dərc ediləcəkdir"¹⁷.

"Bu gün Dövlət teatrında "Şeyx Sənan".

Dekabrin 25-də gündüz Şaiq adına Pedaqoji texnikumun ədəbiyyat dərnəyi tərəfindən H.Cavidin "Şeyda" pyesindən Qara Musa üzərində ictimai-ədəbi mühakimə olacaqdır"¹⁸.

"Azərbaycan Lenin Kommunist Gənclər İttifaqının Mərkəzi Komitəsi və "Gənc işçi" redaksiyası aprelin 27-də C.Cabbarlinin "Od gəlini" əsəri üzərində ədəbi mühakimə keçirəcək və bu barədə Hənəfi Zeynallı məruzə edəcəkdir"¹⁹.

1929-cu ildə "Kommunist" qəzeti tarin məhkəməsi ilə bağlı da bir elan verirdi: "Şənbə günü yanvar ayının 12-də axşam saat 7 tamamda Bünyadzadə adına Dövlət türk Tiatrosu binasında tarin bir musiqi aləti olmaq üzrə lazım olub olmadığı haqqında böyük müzakirə və mübahisə məclisi çağrılır. Müzakirədə xalq maarif komissarı Quliyev, musiqi mütəxəssisləri iştirak edəcəklərdir.

Tiatroya daxil olmaq için əvvəlcədən Dövlət Konservatoriyasından buraxılış kağızı alınmalıdır"²⁰.

16. "Kommunist" qəzeti, 19 dekabr, 1924.

17. "Kommunist" qəzeti, 23 dekabr, 1924.

18. "Kommunist" qəzeti, 25 dekabr, 1925.

19. "Kommunist" qəzeti, 25 aprel, 1928.

20. "Kommunist" qəzeti, 11 yanvar, 1929, № 9.

Bu elanlardan da görünür ki, ədəbi mühakimələrə daha çox yaşlı və ortayaşlı nəslin nümayəndələrinin əsərləri, eləcə də milli mənəvi dəyərlərimizlə bağlı olan musiqi alətləri cəlb edilirdi. Belə ki, 1929-cu ildə artıq tarın səsi böyük səhnədən deyil, məhkəmədən gəldi. O dövrün bir çox ziyalıları tarın "muzeyə göndərilməsi"nin yanlış olduğunu bildirir və tarı israrla müdafiə edirdilər²¹. Azərbaycan ədəbiyyatındaki "oxu tar", "oxuma tar" dilemməsi da bu mühakimədən qaynaqlanırdı. Milli sənətin və sənətkarların ittihamı bir tərəfdən, ayıq və oyaq düşüncəli ziyalıların yaddaşlarında daşlaşdırıldığı və təbliğ etdiyi milli adət-ənənələrə və özlərindən əvvəlki sənətkarların ideyalarının daşıyıcıları olduqlarına görə edilirdi, digər tərəfdən gənc nəslin həmin ənənələrə yiylənməmələrinə xidmət göstərirdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi məhkəmələr zamanı daha çox dram əsərləri mühakimə edilirdi. Bunun əsas səbəbi 1920-30-cu illərdə teatrların kütləvi xarakterə malik olması idi. Məlumdur ki, elmi-texniki tərəqqi zəif olduğundan və ictimaiyyətin aldığı bilgilərin özəyini birbaşa bədii informasiya təşkil etdiyindən teatrlara gedənlərin sayı qat-qat artıq idi. Teatr əsərlərinin mühakiməsi xalis siyasi-ideoloji təbliğat xarakteri daşıyırıldı. Belə ki, mühakiməyə verilmiş əsərlərdə keçmişlə bağlı olan və sovet cəmiyyətinin tələblərinə cavab verməyən əsərlərin qəhrəmanları ittiham edilirdi. Bir çox hallarda qəhrəmanların siyasi mənsubiyəti də nəzərə alınırırdı. Çünkü sovetləşmə illərində qarşıda duran "ən mühüm, ən çətin məsələlərdən biri də "yeni həyat" məsəlesi" idi. Məqsəd də yeni həyata alqış deməyən, onun neqativ hallarını göstərən ziyalıları və onların əsərlərini aradan götürmək və ya marksçı-leninçi müstəvəi üzərinə getirmək idi. Ədəbi məhkəmələrin və ya mühakimələrin təşkilatçıları "kimin və nəyin" ittihamı sualına açıq şəkildə belə cavab verir

21. "Kommunist" qəzeti, 11 yanvar, 1929, № 9.

dilər: "Əvvəla, kimi ya nəyi mühakimə etməliyiz? Mənim nəzərimcə, təşkil edəcək olduğumuz ictimai mühakimələrdə hal-hazırda davam edən şura quruluşunun möhkəmlənməsinə və qabağa getməsinə cürbəcür yollar və hərəkətlər ilə maneəçilik göstərən şəxsləri mühakimə etməliyik"²².

Məqalə müəllifi göstərir ki, buraya ictimai həyatımıza, "yeni həyata" doğru gedişimizə müqavimət edən qüvvələr hamısı daxildir.

Mühakimələr zamanı əsas məqsəd nə idi? Bu suala həmin dövrün mətbuatında belə cavab verilirdi: "Mühakimələrdə əsas məqsədimiz nə olmalıdır? Aşkardır ki, belə mühakimələrdə bir şeyi, ya bir şəxsi mühakimə etdikdə adı ədliyyə mühakimələri verdiyi nəticə verilməməlidir"²³. Lakin çıxardığı "hökmlərə" görə 20-ci illərin ədəbi məhkəmələri o illərin cinayət məhkəmələrindən heç də geri qalmırırdı. Buna səbəb isə ədəbi və cinayət məhkəmələrinin eyni rejissor - hakim ideo-loq tərəfindən idarə olunması idi.

Ədəbi məhkəmələr zamanı qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən biri də bədii əsərdəki hər hansı bir obrazı mühakimə etdikdən sonra onun nəticələri barədə dövri mətbuatda müfəssəl məlumat vermək idi.

Ədəbi məhkəmələr açıq şəkildə, klublarda və teatr binalarında keçirilirdi. Bu məhkəmələr elə təşkil olunurdu ki, ora gələnlərin sayı klub və teatr binasında yerləşdirilən oturacaqların sayından qat-qat çox olurdu. Məhkəmə heyəti əhalinin çoxluğunu nəzərə alaraq ədəbi mühakimələrin daha geniş binalarda keçirilməsi haqda qərar qəbul edirdi. Məsələn, "Kommunist" qəzeti "Ədəbi mühakimə" başlıqlı yazısını bu sözlərlə başlayırdı: "Kommunist" qəzeti idarəsinin "Stalin" klubunun "ədəbiyyat" dərnəyi tərəfindən Cəfər Cabbarzadənin "Aydın" adlı əsərinin "Gültəkin" qəhrəma-

22. "Kommunist" qəzeti, 20 noyabr, 1920 № 259.

23. Yenə orada.

nının... 31-nə təyin edilən ədəbi mühakiməsi "Stalin" klubunda yer azlığına görə Əli Bayramov klubunun salonunda Həbib Cəbiyevin sədarəti altında açıldı"²⁴.

Təxminən eyni sözlərə H.Cavidin "Şeyx Sənan" əsərinin mühakiməsində də rast gəlirik: "Dekabrin 12-də Əli Bayramov klubunda yoldaş Həbib Cəbiyevin sədrliyi, Cəfər Cabbarzadə və Şirinbəy Səfərəlibəyov yoldaşların müddəi-ümmumiliyi və Akif Kazımovun katibliyi ilə Hüseyin Cavidin "Şeyx Sənan" əsərinin qəhrəmanı Şeyx Sənanın mühakiməsi başlanmışdır... Yerdə qalan şahidlərin dindirilməsi və müdafiəçiləri gələn cüməyə təxir edilərək mühakimə 4 yarım saatda kəsildi.

Məhkəmə salonu dopdolu idi. Yer olmadığından bir çoxları qayıtmaga məcbur oldu.

Məhkəmə xalqın bu həvəs və arzusunu nəzərə alıb gələn icası türk tənqid-təbliğ teatrında toplamağa qərar verdi"²⁵.

Məhkəməyədək mühakimə olunacaq əsər tamaşaşa qoyulur və geniş kütlələrə göstərilirdi. Məhkəmə zamanı tamaşaada iştirak edən aktyorlar da şahid sıfəti ilə məhkəməyə cəlb edildi. Hətta elə hallar olurdu ki, aktyorun səhhətini yoxlamaq üçün xüsusi tibbi komissiyalar yaradılırdı. Belə komissiyalar dan biri Aydının sağlamlığını yoxlamaq üçün yaradılmış, onu müayinə etdikdən sonra, həkimlərin çıxardığı qərar məhkəmədə oxunmuş və sonra məhkəmə öz işinə başlamışdır. Aydın barəsində həkimlərin çıxardığı qərarda deyilir: "Təbiblər komisyonu Aydının səhhəti və xüsusa səhhətini müayinə etdikdən sonra bu qərara gəlir ki, Aydının şüuru sağlamdır (müayinə olunan Aydın obrazını ifa edən aktyor idi - C.Q). Fəqət həyatında keçirdiyi məşəqqətlər, acliq və sairə, şübhəsiz səhhətinə təsir etmiş, əsəbiliyinə bais olmuşdur. Şahid tam səhhəti üzrə əqli-səlimə malikdir"²⁶.

24. "Kommunist" qəzeti. 3 noyabr, 1924, № 266.

25. "Kommunist" qəzeti. 14 dekabr, 1924.

26. "Kommunist" qəzeti. 3 noyabr, 1924, № 266.

Hər hansı bir əsərə və orada qaldırılan problemlərə görə müəllifin ittihamı dünya praktikasında mövcuddur. Sovet-ləşməyə qədər Azərbaycanda da belə hallar olmuşdur. Dərisi soyulan İ.Nəsimi, oğlu ilə birlikdə başı kəsilən M.P.Vaqif, sovet hakimiyyəti illərində sürgün edilən, qətlə yetirilən Əlabbas Müznib, Bəkir Çobanzadə, Salman Mümtaz, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Əmin Abid, Əli Razi Şamçızadə, Seyid Hüseyin Hacı Kərim Sanlı, Hənəfi Zeynallı, Qantemir, Tağı Şahbazi və başqaları ideyalarına görə təqib olunmuşlar. Lakin müəllifi zalda əyləşdirib onun əsərindəki bir obrazı mühakimə etmək yeni hadisə, daha doğrusu, yeni siyasi aksiya idi. Belə siyasi aksiyalar keçirməklə Azərbaycan ədəbiyyatının yönünü dəyişdirmək, onu zəngin tarixi ənənələrindən ayrı salmaq, yeni ədəbiyyat - sovet ədəbiyyatı yaratmaq və formalasdırmaq istəyirdilər.

Bolşeviklər bu yolla sənətkarı yeni yaranan cəmiyyətin arzu və istəklərinə uyğun yazmağa, onu özünün ideyalarının ruporuna çevirməyə çalışırdılar. Qəzet səhifələrindəki elanlardan da görünür ki, Azərbaycan ədəbiyyatında qəhrəmanlar əsas hədəf götürülməklə "Şeyx Sənan", "Şeyda", "Od gəlini", "Ölülər" və s. ədəbi mühakimələrdən keçdi.

C.Cabbarlinin "Od gəlini" və C.Məmmədquluzadənin "Ölülər"indən fərqli olaraq H.Cavidin "Şeyx Sənan" əsərinin mühakiməsi 1920-ci illərin ən aktual təbliğat mexanizmlərindən biri olan dinin ifşasına xidmət edirdi. Bunun üçün şeyxlərin dahisi, daha irəli getmiş və istedadlısı seçilməli idi ki, bu da Şeyx Sənan idi. Nə üçün dinin ifşası üçün "Peyğəmbər" yox, "Şeyx Sənan" seçilir? Peyğəmbər ki, allaha daha yaxın olan yarimallahdır. "Peyğəmbər"də qoyulmuş bir çox problemlər öz başlangıcını "Şeyx Sənan"dan alır. Peyğəmbərin fəaliyyətində təkcə dini yox, həm də siyasi motivlər vardı. Belə ki, Peyğəmbər bütün ərəbləri birləşdirməyə çalışırdı. Cavid də bütün türk dövlətlərini birləşdirmək arzusundaydı.

Bu məsələləri ədəbi məhkəmələrdə müzakirə etməyə hələlik

ehtiyac yox idi. Bunun əvəzində həmin əsər "Peyğəmbər"in idealizəsi adı altında daim təqid edildi və demək olar ki, tamaşa-yaya qoyulmadı.

Maraqlıdır ki, "Peyğəmbər" əsərinin tamaşaya qoyulmasını nədənsə müəllif özü də istəmirdi. H.Cavid dostu Ə.Sərifə yazır-dı: "Əlan yeni təb edilmiş "Peyğəmbər"i zakoznoy olaraq sənə göndərirəm. Təbii, mütləcə edilib, bir vaxt nöqtəyi-nəzərini ya-zarsan. Lakin bir rica edəcəyəm. Burada oynanılmadığı kimi, oradakılara da rast gəlsəniz, oynanılmamasını tənbeh və tövsi-yə edəsiniz. Şimdilik mən razı olmayıram".

Digər bir tərəfdən dinə zərbə vurmaq üçün Şeyx Sənan daha çox material verirdi. Belə ki, Peyğəmbər gürcü qızına (xristian gözəlinə) vurulmur, şərab içmir, donuz otarmır, Quranı yandırmır, xaç asmir və s. Şeyx Sənan eşqdən başqa hər şeyə tövbə edir.

*Eşqdən başqa, hər nə varsa, əvət,
Tövbə, min tövbə...Eylədim tövbə.*

Əslində mələk simali Xumar tanrı ilə insan, Yerlə Gök, mərifət mərhələsinə çatmış Sənanın Haqqa, Tanrıya qovuş-ması arasında bir əlaqəcidir. Ona görə də o, seyxlərin, din xadimlərinin deyil, Xumarın çağrışına qoşulur, onunla uca-liğa, haqqa yollanır.

Sənanın Xumara məhəbbəti dünyəvi məhəbbət deyil, ilahi bir eşqdir. Ədəbi məhkəmədə çıxış edən "Şeyx Sənan" (Şeyx Sənanı oynayan aktyor - C.Q) deyirdi: "Bütün ömründə mən ehtizasatdan qaçmış və yalnız ruhani ehtiyacları hiss ediyordum"²⁷. Sənanın Quranı yandırmamasına və xaç taxmasına isə öz fəlsəfi baxışları vardı. Onun fikrincə, yanın Quran yox, kağız və mürəkkəbdir, xaç taxmaqla isə gümüş üzük taxmaq arasınd-a elə bir ciddi fərq yoxdur.

27. "Kommunist" qəzeti. 3 noyabr, 1924, № 266.

*İştə bir parçacıq gümüşdür bu...
Bunu asmaqla bir üzük taxmaq
Məncə birdir, bir... anladınmı, uşaq?*

Digər tərəfdən isə o, xaçla özü arasında da heç bir fərq gör-mür. Onun fikrincə, insanın forması elə xaç şəklindədir:

*İbni Məryəm asıldı darə, fəqət
Onu təkrarə varmadır hacət?
Bumu İsanın ərşə meraci?
Mən nəyim şimdidi?
Canlı dar ağacı...*

Ədəbi məhkəmə Şeyx Sənanı əsasən aşağıdakılarda ittiham edirdi.

1. Hissiyatının, şəhvət və ehtirasatının əsiridir.
2. İradəsi zəifdir.
3. Səbatsızdır.
4. Yalançıdır.
5. Zəhra və Xumarın fəlakətinə bais olmuşdur.

Onun barəsində oxunan təqsirnaməyə fikir verək: "Şeyx Sənan (35 yaşında) turan əhllərindən kiçik vaxtından Ərəbistana gedib, Şeyx Kəbirin qızı Zəhraya aşiq olub, təhsilini bitirdik-dən sonra onunla tahl etmək və etmiş isə də 6 ildən sonra isla-mə intişar vermək qəsdilə səyahətə çıxmış və səyahət əsnasında Gürcüstanda gürcü Platonun qızı Xumara bənd olduqda fik-rindən büsbütün daşınib onun uğrunda hər bir şeyi qurban ediyor. Xumarı almaq üçün keşisin çaxır içmək, xaç taxmaq və "Quran"ı yandırmaq kimi təkliflərini qəbul edib, Xumarı almaq üçün onun atasının donuzlarını iki il otarıyor və nəhayət Xumarı da fəlakətə düşür ediyor"²⁸.

28. "Kommunist" qəzeti. 14 dekabr, 1924.

Məhkəmə iştirakçıları əsəri realist bir dram kimi aldiqlarından və yozduqlarından ciddi yanlışlıqlara yol vermiş, oradakı dini-mifik, fəlsəfi anamlar da düzgün açıqlanma-mışdır. "Fəqət Sənan Xumarı ona görə sevməyir ki, cəmiyyəti-bəşəriyyəyə xeyirdir, ona görə sevir ki, Kumar gözeldir, döşünə yatır. Xaçı ona görə asmayır ki, onun xeyri vardır, ona görə asır ki, Xumarı almaq üçün o bir vasitədir. Burada məqsəd Kumar, mühərrik isə, onun nəfsi, onun qadınçılığı, onun daxilindəki saxlanmaz adı, bayağı ehtiraslar. İşte həmin bu ehtiraslara da Sənan bütün əməlini, diləyini, ictimai məqsədlərini, məfkurəsini, məsləkini qurban verir"²⁹.

Xaç asmaq Xumarı almaq üçün vasitə deyil, əksinə Xumar özü Sənanla Tanrı arasında bir vasitədir. Məhəmməd (s) peyğəmbər Hira dağında Allaha ibadət edərkən bayılır. Sənan da mələk simalı Xumarla danışarkən bayılır. Sənanın Xumarla görüşü mərifət mərhələsindən həqiqətə qovuşmağın başlanğııcı idi. Əsərin əsas süjet xətti də bu iki mərhələ arasında baş verən vaqeələrdir. Bu mərhələlər arasındaki körpü isə Xumardır.

Sənanın dərvişlə görüşündən sonra ondakı ilahi eşq daha da güclənir. O artıq tənha yaşamağa üstünlük verir. Əsərin sonunda dərviş onun düşdüyü hali belə xarakterizə edir:

*Baxma, seyxim, şu halı-pürqəminə,
Giriyorsun həqiqət aləminə.
Fəzli-həqq runəma kəmalında,
Parlıyor nuri-həqq cəmalında.
Səndə bir əhli-hal əlaməti var,
Səndə əlan xuda qiyafəti var.*

"Şərab" klassik şairlərin ən çox müraciət etdikləri obrazdır. Şəraba münasibət klassik ədəbiyyatda, eləcə də təriqət-

29. C.Cabbarlı. Ədirnə fəthi, Bakı, 1996, səh. 249.

lərdə müxtəlif cür olmuşdur. Bəziləri ona bolluq, bərəkət kultu, bəziləri dərk olunmaz Tanrıni dərk etməkdə köməkçi vasitə, bəziləri məkruf, haram, şeytan əməli, bəziləri qəm dağından, kef gətirən kimi baxmışlar. Sufilər də şərabdan istifadə edir və bunu Tanrıının dərk etməyə aparan yol kimi mənalandırırlar. Əlbəttə, onlar Tanrıının dərkini yalnız şərab içməklə ölçmürler. Eyni zamanda, Sufi şairlər şərabdan nəşələnmək, kef çəkmək, dünyadan zövq almaq üçün də istifadə etmir. Əksinə, onlar şərab içdikdən sonra hamı üçün dərk olunmaz hesab edilən Tanrıni dərk etməyə başlayırlar. Ona görə də şərab içməyi sufilər qəbahət hesab etmirlər. Sufilərin fikrinə, din nəticə etibarı ilə həqiqətdir, yəni Tanrıda, Allahda əriyib yox olmaqdır. Lakin dinlə həqiqət arasında keçilməsi o qədər də asan olmayan yollar vardır. Sufilər üçün bu yol dörd mərhələdən ibarətdir. Birinci, şəriyyətə, müsəlman dininin qoyduğu qanunlara dərindən bələd olmaq və onları pozmamaq. İkinci, təriqət mərhəlesi, könnülli və şüurlu olaraq gerçək aləmdən və öz iradəsindən əl çəkmək, yoxsul və tamahsız yaşamaqdır. Üçüncü mərhələ - mərifətdir, "idrakdır", sufi şəhvət hissi istəyindən əl çəkmək, "təkliyə" qapılmaqdır. Dördüncü mərhələ - həqiqətdir. Bu mərhələyə çatmış sufi Tanrı ilə daim ünsiyyət mərhələsində olur. Daha doğrusu o, Tanrı nurunda əriyib yox olur.

Sufilər qarşılara bu dörd mərhələni keçməyi məqsəd qoyur və mövcud mərhələlərin mərkəzində yalnız Tanrı və Tanrıya sevgi dayanır. Cüneyd Bağdadi yazırı: "Sufilər o şəxslərdir ki, allah-taala ilə onların işi olur, sufilər üçün yalnız allah mövcuddur". Sufi nəzəriyyəcisi və şairi Cəlaləddin Rumi isə bu məsələyə münasibətini belə ifadə edirdi: "Sevənlərin (sufilər nəzərdə tutulur - C.Q) etiqadı bütün etiqadlardan fərqlənir. Sevənlərin etiqadı və dini allah-taaladır"³⁰.

30. Ş.Sultanov, K.Sultanov. Ömər xəyyam, Bakı, 1991, səh. 269.

Hər yerdə və hər şeydə yalnız allah-taalanı görən və axtaran sufişlər yerdə qalan dini qaydalara, adət-ənənələrə o qədər də əhəmiyyət vermirlər. Ona görə də Şeyx Sənanın şərab içməsi sufi təlimində qəbahət yox, fəzilətdir. Şərab içmək məsələsinə Sənan öz münasibətini belə bildirir: "Ürəfa məşrəbincə var miqyas". Şəraba münasibət elə "Quran"da da buna oxşar şəkildə qoyulmuşdur. Bu məsələ ilə əlaqədar Rafael Hüseynov yazır: "Quran"da şərabla bağlı bir sıra yasaqlı ayələr var. "Ən-Nəhl" surəsinin 67-ci ayəsi: "Xurma ağacından və üzümlüklerin barından səkər - məstedici içki - və yaxşı ruzi alırsınız". Bu ayədə şərab kultunun izi var, çünki məstedici içki bar-bərəkət, ruzi kimi xatırlanır. Amma "Ən-Nisə" - Qadınlar - surəsinin 43-cü ayəsi şərabı rədd edir (hərçənd ki, tam yox. Ehtiyatla. Yerli-dibili içməməyi yox, namaz qılarkən sərəxoş olmamağı tələb edir): "Ey iman gətirənlər! Məst ikən namaza yaxın düşməyin ki, nə dediyiniz biləsiniz...". "Əl-Maidə" - Süfrə surəsinin 90-ci ayəsində: "Ey iman gətirənlər! Şərab, qumar, bütlər və qismət oxları şeytan əməlindən olan murdar şeylərdir. Onlardan iraq olun ki, bəlkə uğura yetəsiniz" deyən və 91-ci ayədə: "Şeytan şərab və qumarla sizin aranıza ə davət, kin-küdürət salmaq, sizi Allahı yad etməkdən və namaz qılmaqdan..." xəbərdarlığını irəli sürən "Quran" şəraba tərs münasibətini, ikrahını bariz göstərir. Bununla belə son olaraq "Quran" bilərkəndən, ya şüuraltı hislə şərab kultu mövqeyindədir. Əvvələn, "Əl-Mutaffifin" - Əskik verənlər-surəsinin 25-ci ayəsində cənnətə düşmək qazanan müsəlmanlara o dünyada digər nemətlərlə yanaşı "raqih məxtum" - ağızı möhürlənmiş köhnə çaxır vəd olunur. İkincisi də "Məhəmməd" surəsinin 15-ci ayəsində cənnətdə "içənlər üçün ləzzətli olan xəmr - şərab çaylarını" varlığı bildirilir. Şərab çayı "Quran"dakı qrotesk obrazlarından biridir"³¹.

31. Rəfael Hüscynov. Məhsəti necə varsa. Bakı, 1989, səh. 169-170.

Xristianlıq. "Bəzi sufi şeyxləri dini təlimləri inkar eləməklə təsdiq edirdilər ki, onlar bütün peyğəmbərlərin və müqəddəs sayılan müxtəlif dinlərin ən yüksək keyfiyyətlərini özündə təcəssüm etdirirlər"³². Sənan qeyd edir ki, allah birdirsə, onun nuru bütün insanlara eyni dərəcədə siraət edirsə, onda insanları xristian və ya müsəlman dünyasına bölməyə ehtiyac varmı?. Sənanın xristianlıq münasibəti insana münasibəti ilə eyniyyət təşkil edir. Yəni Sənan üçün dinlərdən əvvəl böyük hərfli İNSAN vardır. O hamiya insan - tanrıının yaratdığı kimi baxır:

*Birsə həqq, cümlə din də bir... naçar,
Xəlqi yalnız ayırmış azğınlar,
Hər kəs uymuş cahanda bir hissə...*

Sənan onu əhatə edən din adamlarını (şeyxdən möminə, kəşidən papasadək) hiyləgərlikdə ittihad edərkən də insanlar arasında dini seckilik salmamaq fəlsəfəsinə söykənir. Qatı milletçi sıfətilə ittihad edilən H.Cavid də öz qəhrəmanı kimi bütün insanları müqəddəs bilir və onlar arasında fərq aramırırdı.

Şeyx Sənan iki il donuz otarır. Başqa sözlə o, şeyx libasını çoban qiyafəsinə dəyişir. Şeyxlikdən çobanlığa qayıdış Sənanın kütlük və savadsızlığı yox, sadəliyi və kamilliyi idi. Hüseyn Bayqara yazır: "Kamil insan Fəzli-həqq məqamına yetincə, şəriətin inkarında təsdiqini tapır, təriqətin inkarında özünü görür"³³.

Sənandakı dini "inkarçılıq" da əslində özünü tanrıda tapma və özünü şəriətdə görmə idi. O, yaxşı anlayırdı ki, Tanrı dərgahına getmək üçün zahiri qiyafə, üst qat, rütbə, titul yox, ağıl, əməlisalehlik, mənəvi təmizlik, mənəvi saflıq, mənəvi kamillilik... lazımdır. Və burada da susizmə zidd ola bilə-

32. Ş.Sultanov, K.Sultanov. Ömər xəyyam, Bakı, 1991, səh. 269.

33. "Azadlıq" qəzeti. 29 noyabr, 1997, № 247.

cək heç nə yoxdur. Sufizm də müridin şeyxin iradəsinə tama-mılə tabe olmasını istiqamətləndirən xüsusi təlimlər işlənilə həzirlanır. Cəlaləddin Rumi göstərirdi ki, sufilər şagirdin sınaq-dan çıxmاسına min bir gün ayırdılar. O, iqamətgahda 40 gün mehtər vəzifəsini yerinə yetirir, 40 gün ayaqyolunu təmizləyir, 40 gün su daşıyır, 40 gün həyəti süpürür, 40 gün odun doğra-yır, 40 gün aşbaz işləyirdi və s. Nəyin bahasına olursa olsun sınaq müddəti keçənin məgrurluğunu qırmaq, şeyxin hər bir sə-rəncamını yerinə yetirmək, onun hazır və razi olduğunu sınaq-dan keçirmək lazımdır" ³⁴.

Cavid də hadisələrə yaradıcı yanaşmış, onu estetik idealı-na uyğun şəkildə vermişdir. Bizcə, Cavid donuz otarmaq sü-jetini dini bir hədisdən almışdır. Həmin hədisdə göstərilir ki, dini elmlərə bələd olan bir müridi bir şeyxin yanına göndə-rirlər ki, bu elmi daha dərindən mənimsəsin. Həmin mürid təhsilini başa vurub qayıtdıqdan sonra aqil bir qoca ondan nələri öyrəndiyi ilə maraqlanır və həmin mürid də öyrəndik-lərini ona danışır. Aqil qoca bildirir ki, sənə bir şeyi öyrət-məyi blər, mən onu öyrədərəm, lakin bir şərtim var. Gərək sən iki il qoyun otarasan, sonra deyəm. Əlacı kəsilən mürid aqil qoca ilə razlaşmağa məcbur olur. O, iki ili tamam ol-duqdan sonra aqil qocadan öyrənmədiyinin nə olduğu ilə maraqlanır. Qoca cavab verir ki, sənin öyrənmədiyin o şey səbr idi ki, onu da bu iki ildə öyrəndin.

Bütün bunların ədəbi məhkəmələrdə tənqidü İslam tə-sübkeşliyidirmi? Xeyr. Bolşeviklər bununla ilk zərbəni isla-ma və islami dəyərlərə vururdular. Onlar yaxşı anlayırdılar ki, islami dəyərlərin xalqın yaddasından silinməsi bu xalqın Şərqlə, eləcə də mənəvi irlə, kök, yaddaş və şəcərə ilə əlaqə-sinin kəsilməsidir.

"Fəqət başındakı bir fikri, inandığı bir əqidəyə doğru sandığı bir məsləki, bayrağını gəzdirdiyi bir orduyu ancaq

öz şəxsiyyətinə, öz mənfəətinə, öz şəxsi səadət və ehtirasları-na fəda edən bir adama nə ad vermək olar. Doğrusu mən tapmadım. Ona görə də, təqsirnamədə də yazmamışam. An-caq indi başıma bir söz gəldi ki, o da xain kəlməsidir. Bu sö-zün nə qədər münasib olduğunu məhkəmə heyəti qərar çıxa-rarkən düşüncə bilər" ³⁵.

"Xain" sözü 20-ci illərdə tez-tez işlədilən ifadələrdən biri idi. İndi də bu adı bədii əsər qəhrəmanlarına verirdilər. Sonrakı il-lərdə isə şəxsiyyətləri "vətən xaini" adı ilə ləkələyirdilər. Şeyx Sənan heç nəyə və heç kimə xəyanət etməmiş, öz ideyaları ug-runda mübarizə apararaq bütün maneələri dəf etmişdir.

Şeyx Sənanın ittiham edilməsinin əsas səbəblərindən biri də onun Zəhraya olan məhəbbəti və bu məhəbbətin axıra qədər olmaması, Zəhranın Xumarla əvəz edilməsidir.

Sənandakı eşqi Zəhra özü də çox gözəl anlayır və bilir ki, Sənan ona xəyanət etməmiş, ilahi eşqə düşdüyündən onu tərk etmişdir. Elə ona görə də Zəhra Sənanı bağışlayır, "keçən keç-miş". - deyir:

*Daha bir çarə yox, keçən keçmiş;
Çünki Sənan ürəklə and içmiş.
Həp qadınlardan eyliyir nifrat,
Başqa bir fikrə başlıyor hörmət.*

Sənan ərə getməyi ölüm hesab edən, yalnız monastrlara meyl göstərən Xumara qadın yox, mələk kimi baxır. Əslində elə əsərdə də Xumar həmişə mələk timsalında təsvir edilir. Sənan da onu həmişə mələk kimi görür. Onun Şeyx Mərva-na dediyi sözlər də fikrimizi təsdiqləyir:

*Onu seçməz sənin gözün əsla,
O mələkdir, qadın deyil, hasa!..*

34. Ş.Sultanov, K.Sultanov. Ömrə xəyyam, Bakı, 1991, səh. 278.

35. C.Cabbarlı. Ədirnə fəthi, Bakı, 1996, səh. 246.

Məhkəmədə prokuror sıfəti ilə çıxış edən C.Cabbarlı deyirdi: "Əvvala, oğlum - deyə müraciət edən bir adamın qızına göz əymək, onunla xəlvətdə görüşüb əlaqəyə girmək insanda nə qədər saxlanmaz bir ehtiras, nə qədər alçaq bir nəfs olması lazım olduğunu mən təsəvvür etmirəm.

Pək eyi, tutalım ki, bu bir şey deyildir. Ata-oğulluq məsələsinə bir tərəfə buraxalıım. Qızdır, oğlandır. Görmüş, sevmiş, vəd etmiş, nəticə etibarı ilə Zəhrayı alacaq və məsələ də bununla bitmiş olacaqdır. Fəqət Sənan bunu da yapmayırlar. 6 il yaziq cocuğu başda gəzdirib bir çox macəralar keçirdikdən sonra nəhayət, ondan doyur, soyuyur, usanır. Şimdi o, öz fikrində, öz təsəvvüratında mavi gözlü yeni bir qadın yaradır. Və öylə bir qadın bulmaq istəyir"³⁶.

Deyildiyi kimi, H.Cavidin əsas məqsədi Sənan-Zəhra məhəbbətinin və bu məhəbbətin tragik-dramatik taleyini yox, ondakı "eşqi-ruhani"yi, bu yolda çökdiyi sarsıntı və iztirabları göstərməkdir. Sənan Zəhranı atmir. Onun mavi gözlü mələk bulması da məhəbbəti əyləncəyə, Zəhranı isə bu əyləncənin oyuncagini çevirmir. Əgər həqiqətən belə olsaydı onda bu macəradan 10 il keçidkən sonra Zəhranı görən Sənan:

*Ah Zəhra, zavallı solğun nur,
Səni Sənan görünçə alçalıyo -*

deyərək, keçirdiyi mənəvi əzabları biruzə verməzdi. Sənanın Zəhranı tərkı şəhvani hisslerin, "zövqi-nəfəsi"nin tərkı, aradığı, bulduğu isə ilahi eşq, tanrı sevgisidir. Sənan Zəhranı Xumara yox, Tanrıya dəyişir. Tanrı isə əsil dindar üçün bütün Zəhralardan üstündür:

*Mən otuz il cahanda zahidvar,
Bilmədim qız-qadın nədir zinhar.*

36. Yenə orada. səh. 242.

*Nə qədər məndə varsa hissü həyat,
Ehtirasatə düşmənim... heyhat!
Mana biganə zövqi-nəfəsi,
Sevdiyim Yalnız eşqi-ruhani...
Daha könlümdə qeyri eşqə, inan,
Yer bulunmaz, xayır, xayır...*

Şeyx Sənan məhkəmə iştirakçıları, eləcə də əsərdə Papas tərəfindən dindən və məzhəbdən uzaq adam olmaqdə məzəmmət edilir. Şeyx Sənan Papasa belə cavab verir:

*Arif ol, arif!.. Atma vicdani,
Ara qəlbində dini, imani.*

Sufilərin əsas sevgisi Tanrı olduğundan çox sevdiklərindən zahiri əlamətlərə o qədər də fikir vermirdilər. Dini və məzhəbi onlar Tanrıya olan sevgilərinə qurban verməyə hazırlıqlar və verirdilər də. Bu, onlarda dinsizliyə yox, dİNƏ, allaha sevgiyə xidmət edirdi. Sufilər çalışırdılar ki, Tanrı ilə onların arasında heç nə qalmasın. Hətta ibadət zamanı Şeyx Bistami Allaha üz tutaraq deyirdi: "Allah, səninlə mənim aramda "mən" durduğuna görə mənə ölüm ver"³⁷.

Deməli, sufilərin əsas məqsədi tanrı ilə özləri arasında olan "mən" maneəsini aradan qaldırmaq idi.

Məhkəmədə son söz deyən Şeyx Sənan özünün müqəssir olmadığını bildirir və məsələlərə belə aydınlıq gətirirdi:

"Şeyx Sənan müttəhim edildiyi təqsirlərin heç birində özünü müqəssir bilməyib bunların onun haqqında iftira olduğunu bəyan ediyor, deyir ki: Mən türk ikən türklər arasında islam yayıldığı zaman təhsil üçün Ərəbstana getmiş və orada sözümüz islamlığın dar çərcivələrinə salmışdım. Türklərdə bir azadlıq qanı cərəyan etdiyinə görə islamlıq

37. Ş.Sultanov, K.Sultanov. Ömər xəyyam, Bakı, 1991, səh. 266.

məni sıxmış və islamlıq qəbul etmişəməsə də, bir çox məsələlərdə (merac və bu kimiləri) tərəddüd edib, fikrimdə bir çox dolaşıqlıqlar var idi. Şeyx Kəbirin nəsihətlərinə görə qadınların insan üçün bir fəlakət mənbəyi olmasına sahib olaraq qadınlardan həzər edib onlara nifrət bəslərdim. Zəhra Şeyx Kəbirin qızı olduğundan ona yalnız ehtiram edərdim, amma sevməzdim. Bütün ömründə mən ehtizasatdan qaçmış və yalnız ruhani ehtiyacı hiss ediyordum. İnsaniyyətin məadətini din ixtilaflarını qaldırmaqdə və hamını bir islam dini ətrafında birləşdirməkdə görərək mən bu məqsədlə də səyahətə çıxdım. Qafqasiyaya getdikdə buranın təbiəti əski qanımı cuşə gətirdi. Və islamın xaricində də məqsud yaşamağın mümkün olduğunu din haqqındaki tərəddüdlərim daha da qüvvətləndi!"³⁸

Deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, sufiler öz sevgilərini yalnız Allaha yönəldir və bu arzularına çatmaq üçün bütün maneələri dəf etməyə çalışırlar.

Ədəbi məhkəmədə bu deyilənlərin heç biri nəzərə alınmadı, əsər realizm prinsipləri ilə təftiş edildi və "Komunist" qəzeti, 16 yanvar 1925-ci ildə "Şeyx Sənan" haqqında ədəbi-ictimai mühakimənin qərarı başlıqlı materialda məhkəmənin çıxardığı 9 maddədən ibarət böyük bir qərarı çap etdi. Həmin qərarın 9-cu maddəsində oxuyuruq: "İştə Qeyd edilən maddələrə görə ictimai-ədəbi məhkəmə Şeyx Sənanın hazırkı ictimai tərbiyə nöqtəyi-nəzərində cəmiyyət içərisində yaramaz, mənfi bir tip, yalnız özünə müvafiq xəyalat uçurumlarına layiq olduğuna qərar verdi.

Sədr - Həbib Cəbiyev,

Məhkəmə ezaləri: Hənəfi Zeynallı, A.Şərif, Nəsrulla Əskərov, V. Məmmədov,

Katib - Akif".

Bəs bir qərarın çıxarılmasına baxmayaraq, əsər yene də

38. "Komunist" qəzeti. 14 dekabr, 1924.

repertuardan düşmədi. Lakin bundan sonra Şeyx Sənan ro-lunun ifaçıları onda günahlandırıldılar ki, məhkəmə zamanı zalda iştirak edən aktyorlar oradakı iradları nəzərə almırlar: "Şeyx Sənan" mühakimə edilərkən aktyorlardan bir çoxu iştirak edirdilər. Buna görə də onlar bu rolun və Şeyx Sənanın kim olduğunu layiqincə düşünməli idilər"³⁹.

Ədəbi məhkəmələrin yekunu kimi demək olar ki, bütün bu mühakimələr düşünülmüş şəkildə həyata keçirilən siyasi repressiyanın milli mənəvi dəyərlərə qarşı yönəlmış əsas formalarından biri idi.

Siyasi repressiyaların əsas formalarından biri və daha irticaçısı senzuralar idi. Bunun üçün "Qlavlit" deyilən xüsusi yasaqcı rəsmi qurum da yaradılmışdı. Cavidin "Knyaz" əsərini senzuradan keçirən həmin qurumun əməkdaşları 1929-cu ildə bildirildilər ki, "Azərbaycan fəhlə və qulluqçularının ən ağır mərhələsi olan müsavat dövrünü aşkaraya çıxarmamaq istəyi belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, müəllif indi də xaricdə yaşayan mühacirlərlə "mehriban dostluq əlaqələri" ni qoruyub saxlamağa çalışır... Ona görə də əsəri bu vəziyyətdə səhnəyə buraxmaq olmaz"⁴⁰. Əslində bunlar Cavidin ilk mühakimələri və ədəbi mühakimədən cinayət məsuliyyətinə aparan yolun başlangıcı idi. Biz Cavidin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi, nədə ittihəm məsələsinə keçməzdən əvvəl "Qlavlit" tərafından "Knyaz" əsərinə verilmiş rəyi də (bütünlüklə) burada verməyi məqsədə uyğun hesab etdik. Əvvəla, ona görə ki, bu rəy ilk dəfədir ki, oxuculara çatdırılır. İkinci, ona görə ki, bu rəy digər əsərlərin də hansı çətinliklərdən keçməsi, eləcə də o dövrün tələbləri və təzyiqləri barədə ümumi təsəvvür yaradır.

39. "Yeni yol" qəzeti. 11 mart, 1925.

40. ARSPİHMDA. F. 12, siy 4, iş 64, v. 8-9.

Azərbaycan SSR Qlavlitinin RƏYİ

*Müəllif: Hüseynov Cavid
"Knyaz"
5 pərdəli pyes.*

Hədisələr Gürcüstanda (Tiflisdə) menşeviklərin hakimiyəti illərində baş verir.

Birinci pərdə: Knyaz Nikoladze öz evində, ikinci arvadı Jasmen və birinci nigahdan olan qızı Nina ilə birgə yaşayır. Kənd müəlliminin qızı olan Jasmen əvvəller öz kəndlərində Anton adlı gənc bir oğlanı sevmışdır, lakin Knyazın pulu və mövqeyi qalib gəlmış və Jasmen Antonu atmişdır. Anton Knyaz Nikoladzenin bağbanının oğludur, təhsil və tərbiyəsini onun pulu sayəsində almışdır, indi Knyaza məxsus tüttün fabrikində texnik kimi işləyir. Knyaz öz xasiyyətinə görə zalim və despotdur. Onun planlarının hamısını Knyazın sağ əli olan şübhəli reputasiyaya malik Şakro adlı şəxs yerinə yetirir. Bəzi vaxtlar liberal əhvali-ruhiyyəli əmisi Samson Knyazi pis işlərdən çəkindirir. Knyazın fabrikində çalışan fəhlələr bir sıra iqtisadi (əmək haqqının artırılması, rütubətli zirzəmilərdə yaşıdlılarından mənzil verilməsi) tələbləri ilə onun yanına gəlir, lakin rədd cavabı alırlar, şaxtalı hava şəraiti və məhsuldarlığın aşağı düşməsinə görə verginin azaldılması tələbi ilə onun yanına gələn kəndlidi Knyaz yox cavabı verərək Şakronun yanına göndərir.

Anton bu söhbətə müdaxilə edir, fəhlə və kəndlilərin tələblərinin doğruluğunu Knyaza sübut edir.

Anton - gizli siyasi iş aparan bolşevikdir. Antonun anası Marqo Knyazın evində ev işlərinə baxır, o, oğlundan narazıdır və xahiş edir ki, Knyaza hörmətlə yanaşın. Anton anasına qulaq asmir, ideya onun üçün əsasdır.

Özünün gücünə arxayıń olan Knyaz kef çəkir və öz həyat

yoldaşı Jasmenin gözəlliyyindən zövq alır.

İkinci pərdə: Tiflisdə Botanika bağı. Jasmen Antonla görüşür, öz günahını onun üstünə atmağa çalışır və onu öz ideyasına görə atdığını bildirir. Anton özünün tutduğu yolun doğruluğunu müdafiə edir. Jasmen öz məhəbbətini sübut etməyə çalışaraq ürəyinin necə döyündüyünü və ağrılığını bildirir və Antonu əlini onun ürəyinin üstünə qoymağa məcbur edir. Anton etiraz edir, o, isə məcbur edir. Anton əlini Jasmenin ürəyinin üstünə qoysaqlən Knyaz içəri daxil olur, qışkırmışa başlayır və arvadını xəyanətdə günahlandırır.

Jasmenin inandırmaları kömək etmir. Bu zaman jandarmlar gəlir və Antonun harada olmasını Knyazdan soruşurlar. Knyaz Antonu göstərir və onu həbs edirlər.

Üçüncü pərdə: Knyazın Tiflisdəki bağında cərəyan edir. Menşevik hökuməti özünün son günlərini yaşayır. Yaxınlaşan Qızıl ordunun silahlarının səsi gəlir. Hökumət üzvləri qaçırlar və yoldan keçənlər bu haqda Knyaza məlumat verirlər, Knyaz özünü itirmişdir. Hansı yollasa həbsdən qurtaran Anton anasının arxasında gəlmişdir. Knyaz çox kobud şəkildə ona bildirir ki, anası onun evindən qovulmuşdur. Anton onun qaba hərəkətinə fikir vermir və bildirir ki, əger o, qırmızıların düşmənidirsə, bolşeviklərə qarşı mübarizəni açıq şəkildə aparmalıdır, eks halda ona burada yer yoxdur və Gürcüstani tərk etməlidir. Knyaz tapançanı götürüb Antonu vurur. Anton yaralanır. Knyazın bütün ailəsi xaricə mühacirət edir.

Gürcüstanda Sovet Hakimiyyəti qələbə çalır.

Dördüncü pərdə: Hədisələr Berlində cərəyan edir. Əvvəlcə Knyaz Şakro ilə (Tiflisdəki dostu) dostluq edir, o isə tezliklə Knyazın bütün zinət şeylərini oğurlayıb qaçırlar. Knyazın ailəsi olduqca pis vəziyyətə düşür.

Bu vaxt xəstəliklə əlaqədar (Knyaz onu yaraladığından o hələ saqlamamışdır). Anton razılıq əldə edərək əməliyyat olunmaq üçün Berlinə gəlir. O, Knyazın harada yaşadığını öyrənir və Jasmeni görmək üçün onun evinə gəlir. Anton və

Jasmenin görüşü baş tutur, ağır ehtiyac içinde olan Jasmen Antona yalvarır ki, onu Gürcüstana aparsın. Anton razılaşır və vətənə dönmək günü haqqında razılığa gəlirlər.

Jasmen şərtləşdikləri gün Antonun yanına gedir. Knyaz kafe-restoran açır və onu Solomon idarə edir. Knyazın qızı Nina kafedə müğənni-rəqqas kimi çıxış edir.

Beşinci pərdə: Yenə Berlində Knyazın kafesində cərəyan edir. Səhnənin yarısı Knyazın evidir. Knyaz pis vəziyyətdədir. Arvadı Jasmenin getməsi, bolşeviklərə olan nifratı onu əsəbi və hirsli etmişdir. Knyazın restoranında sərxoş kütlə çarliston və şimmilər ifa edir.

Anton gəlir. O, mənzildən Knyazın vəhşi qışqırıqlarını eşidir. Anton tamamilə ağlığını itirmiş Knyazın yanına gəlir. Nina və Solomon onunladır. Knyazın sonsuz monoloqları onu dəlilik dərəcəsinə gətirir və o, intihar edir.

Əsərin xarakteristikası:

Pyes şeirlə yazılmışdır. Antonun tipi qeyri-düzgün və arzuolunmaz şəkildə işlənmişdir. Möhkəm döyüşkən gənc əvəzinə tərəddüdlər içində yaşayan, yaziq və fağır mühacirlərlə əlaqə saxlayan bir tip təsvir olunmuşdur.

O, daim mühacirətdə olan Jasmenlə əlaqə saxlayır və yazışmalar aparır. Xəstəlik bəhanəsilə xaricə gələn Anton, ilk növbədə Knyazın mənzilinə gəlir və belə təsəvvür yaranır ki, onun məqsədi Jasmenlə görüşmək və onu xilas etməkdir.

Anton - partiya üçün yad ünsürdü, daim kommunizm ideyaları haqqında boş-boş danışır, işində bunu göstərmir. Onun gizli işi işıqlandırılmamış, bu tərəfi tamamilə göstərilməmişdir, Gürcüstandakı Sovet Hakimiyyəti dövrü işıqlandırılmamışdır.

Bu hələ harasıdır: o, kafedə rəqqasəlik edən Ninaya SSRİ-yə dönməyi təklif edir və bildirir ki, onun səsi və istedadı orada lazım olacaqdır. Bu pyesin birinci qüsürudur - pyesin müsbət qəhrəmanı olan bolşevikin bu cür təsviri xüsusən partiyanın qiymətləndirdiyi və xaricə müalicəyə göndərdiyi

partiyaçının öz işini ifadə edə bilməsinin ziddinədir.

İkinci qüsür - gürcü proletariatının lazımi təsvirinin, fəhlə sinfinin əhvali-ruhiyyəsinin yüksəlməsinin və bolşevik çevrilişinə hazırlığın, sinfi özünüdərkin olmamasıdır və s.

Müəllifin gəldiyi nəticədən belə çıxır ki, 1918-1919-cu illərdə fəhlələr kapitalistlərə qarşı yalnız iqtisadi tələblər irəli süründülər və əgər bu tələblər yerinə yetirilsəydi o zaman fəhlələr sakitləşər və menşevik quruluşundan razı qalardılar.

Pyesdə müəllif Sovet Gürcüstanını tamamilə əks etdirməmişdir, o, onun yanından keçərək, nə nailiyətləri, nə quruculuğu, nə də yeni sovet məişətini hiss edə bilməmişdir.

Üçüncü qüsür stilistik xarakterlidir. Pyesin dili hazırda ona qarşı mübarizə aparılan osmanlı sözləri ilə ağırlaşmışdır.

"Knyaz" pyesi Hüseyin Cavidin digər pyesləri kimi müəyyən oxucu kütləsi üçün (məşşanlar üçün) nəzərdə tutulmuşdur (uydurma ideologiyaya və müasirliyə baxmayaraq).

Çoxlu mahnilər, şərab, restoran-barlar, təbiətin, görüş yerlərinin təsviri, eşq macəraları - pyesin xarakteri və əhval-ruhiyyə göstəricisidir. Müəllif fəhlələrin məişətindən uzaqdır və heç cür onun yazılışı ola bilmir.

Keçmiş adamların həyat və məişətini təsvir edən (inqilabdan əvvəl və sonra) müəllif bu həyatla proletariatın məişətini (fəhlə və kəndlilərin) qarşı-qarşıya qoymaq vəzifəsini yerinə yetirə bilmir.

Son nəticədə belə təsəvvür yaranır ki, müəllif bədbəxt Knyaza və onun ailəsinə acıyr. Pyes tamaşaçıda da bu cür təsəvvür yaradır.

Hazırda mühacirləri bu səpkidə təsvir etmək lazım deyil və ziyanlıdır, belə ki, son nəticədə tamaşaçının bütün simpatiyası onlara yönəlcəkdir. Baş qəhrəman Anton zəif xarakterli, səbatsız tipdir, əslində isə Anton müəllifin fikrincə, kommunist partiyasının təbliğatçısı və ilhamvericisidir.

Pyesdə həyat nədənə menşevik Gürcüstanda cərəyan edir, Knyazların mühacirətdəki həyat və məişəti təsvir olunur.

Analoji süjet əsasında hadisələri Gürcüstandan Azərbaycana keçirməklə müsavat dövrünə, bəy və xanların həyatına, Azərbaycanda fəhlə və qulluqçuların vəziyyətinə yönəltmək olar.

Müəllifin Azərbaycan fəhlə və qulluqçularının ən ağır mərhələsi olan müsavat dövrünü işıqlandırmamaq istəyi belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, müəllif indi də xaricdə yaşayan mühacirlərlə "mehriban dostluq əlaqələri"ni qoruyub saxlamağa çalışır.

Son nəticədə tiplərin traktovkasında pyesin özü ideoloji cəhətdən iflasa uğrayır.

Pyesin bu şəkildə sovet teatrında səhnəyə qoyulması yolverilməzdirdir.

*2/XII - 29-cu il
İmzalar:
Dandarov
Əliyev⁴¹*

16 dekabr 1929-cu ildə "Qlavlit" tərəfindən Mədəni-məişət qrupunun sədri Ağayevə ünvanlanmış 213/s nömrəli məktubda əsərin zərərli cəhətlərindən bəhs edilir və bildirilir ki, "Knyaz" əsərinin Türk Bədaye Teatrında tamaşaşa qoyulması üçün müəyyən şərtlərə əməl olunmalıdır. Yeri gəlmışkən qeyd etməliyik ki, bu məktubdan sonra həmin əsər 1930-cu ilin mart ayında Tiflis Qırmızı Ordu Teatrında, həmin ilin aprelin 1-də isə Bakıda - Türk Bədaye Teatrında tamaşaşa qoyuldu.⁴² Əsərin əlyazması əlimizdə olmadığına görə orada müəllif tərəfindən hansı dəyişikliklərin edilməsi barədə heç nə deyə bilmərik.

42. Hüseyin Cavid: Həyat və sənət yolu. Bakı, 2005, səh. 15.

**Az. SSR PKİ Xalq Komissarlığına
Mədəni-məişət qrupunun sədri yol. Ağayevə**

Bununla yanaşı məlumat üçün Hüseyin Cavidin pyesi haqqında rəy Sizə göndərdiyim məktuba əlavə olunur. Pyesi dərindən təhlil edərkən müşahidə etmişik ki, həmin pyes ideoloji cəhətdən səhnələşdirilmək üçün yararsızdır. Pyes özündə qeyri-dəqiqliyi və qüsurları əks etdirir və o, meşan kütlə üçün nəzərdə tutulmuşdur. Proletar tamaşaçısına o, zərərdən savayı yaxşı heç nə verə bilməz. Hüseyin Cavidi hər hansı yolla olursa olsun proletar yazıçıları düşərgəsinə aid etməyə cəhd göstərən AZAPP-in mövqeyi ilə razılışmaq üçün biz Türk Bədaye Teatrı qarşısında müəllif tərəfindən hadisələrin Azərbaycana köçürülməsi ilə pyesdə köklü dəyişikliklər edilməsi üçün bir sıra şərtlər qoymuşuq.

Yol. Mustafa Quliyev başda olmaqla AZAPP bədii tərtibatda cüzi dəyişikliklər etməklə pyesi səhnəyə qoymaq istəyirlər. Bunu onunla izah edirlər ki, H.Cavid bu pyesi inqilabi epizodları özündə əks etdirir və bununla da onlar Cavidə tamamilə proletar yazıçılar cəbhəsinə keçmək üçün imkan verirlər.

H.Cavidin sinfi siması bizə tamamilə aydınlaşdır. O, burjuadədəbiyyatının nümayəndəsidir və oktyabr inqilabının on üçüncü ilində onun sinfi siması, sıfəti demək olar ki, dəyişilməz qalmışdır. Bu müddət ərzində H.Cavid proletar inqilabı haqqında heç bir əsər yaratmamışdır. Onun inqilabdan sonrakı əsərləri ideoloji cəhətdən səbatsızdır.

Qlavlit bu cür "keyfiyyətsiz" əsərlərin sovet səhnəsində qoyuluşuna yol verməmək mövqeyindədir.

Teatrda pyesin nüsxələrini tələb etməyi, əgər bizim fikirlərimizlə razılışırsınızsa onu oxuyub bizi müdafiə etməyinizi xahiş edirik. Məsələ AK(b)P MK APPO xüsusi yığıncağında müzakirə olunacaq.

Qoşma: yuxarıda göstərilənlər
*Az. SSR Qlavlitinin müdürü:
Katib:*

*Eminbəyli,
Əliyev.⁴³*

43. ARSPİNMDA. f. 12, siy 4, iş 64, v. 7.

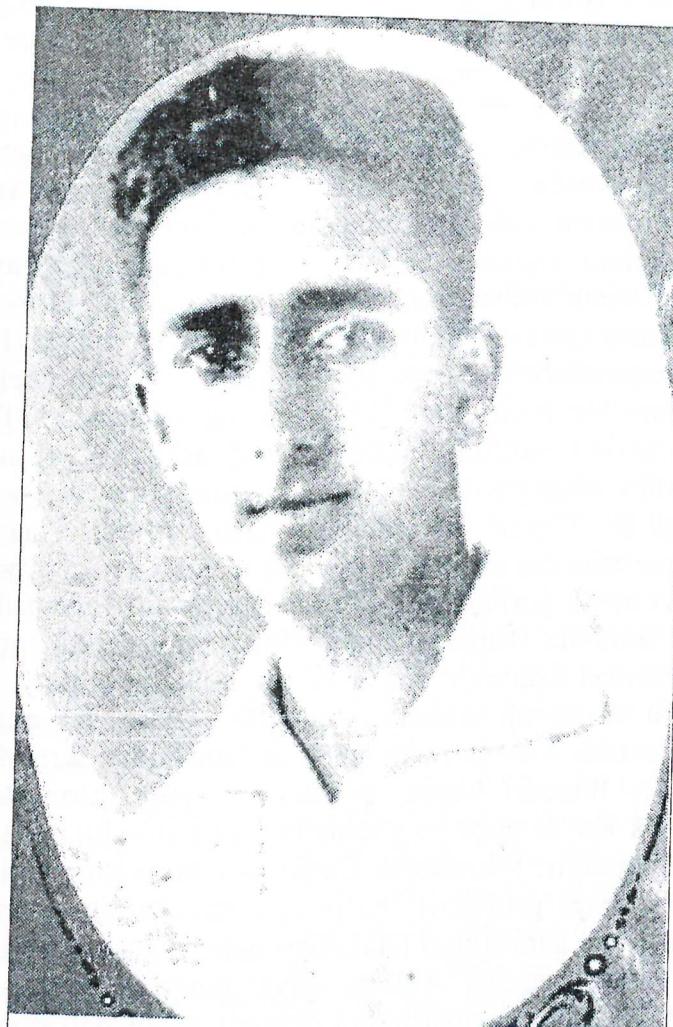
50

51

Cavidler ailesinin 1926-ci ilde çekirdikleri şekli

Ortoğrul Cavidin 1936-ci ilde çekilmiş şekli

Əsərdə iştirak edən bolşevik-kəndlİ surətləri Cavid yaradıcılığında Azərbaycan səhnəsi üçün yeni hadisələr idi. Dövrün görkəmli tənqidçilərindən Mustafa Quliyev "Knyaz" əsərinin ədəbi həyata gəlişi münasibəti ilə yazırıdı: "Nəhayət, Azərbaycan şairi Hüseyin Cavid bizim inqilab qatarımıza oturdu... Cavid inqilabi yaşayışımızı həqiqi surətdə təsvir etməyə başlamışdır. Hüseyin Cavid dəli Knyazdan dəli xanlara keçməli, inqilabçı türk həyatını, Azərbaycan əməkçilərinin mübarizəsini təsvirə başlamalıdır". Görkəmli alim Yaşar Qarayev bildirirdi ki, "bolşevik tənqidçisi H.Cavid öz qatarlarına oturtmaqdə bir qədər tələsmişdi: belə ki, Knyazın bir insan kimi keçirdiyi sarsıntılarla və fiziki məhvini öz təəssüfunü bildirən Cavid, əslində qeyri-insani bolşevik rejiminə üstüortülü ittihadnamə oxuyurdu"⁴⁴. Əlavə və edək ki, "Knyaz" əsərində bolşeviklərin yeritdiyi siyasetlərə açıq etirazlar da vardır və yuxarıda "Qlavlit" rəyində bunları aydın görmək olur. Bolşeviklərin dinə münasibəti, əsərin sonunda (Knyazın ölüm səhnəsində) özünü intihar edən Knyaza Antonun "iştə ən böyük mükafat budur", yəni burjuyu ən böyük mükafatı ölümdür, deməsi bir müəllif kimi Cavidə Antona (həm də bolşevizmə) qarşı ikrəh hissi doğurur. Bundan başqa, əsərdə bolşevik Anton deyil, menşevik Knyaz gücü və gücsüzlüyü ilə bütöv bir xarakter təsiri bağışlayır. Fikrimizcə, Cavid əsər boyu bolşeviklərin gətirdiyi və ya gətirəcəyi "bolşevik cənnəti"ni deyil, bolşeviklərin artıq gətirdikləri fəlakətləri qələmə alır. Daha doğrusu, Cavid bolşevik Antona qayğı göstərən, onu oxutdurən Knyazı yurd-yuvasından didərgin salan, dəli edən və ya Antona öz qardaşı kimi baxan Knyazın qızı Lenanı Berlinin kafe-şantanlarında rəqqasəyə çevirən bolşeviklərin yaratdığı tragik mühitin özünü poetik dillə qələmə alır.

44. Hüseyin Cavidin əsərləri. 5 cilddə, I cild, Bakı, 2005, səh. 22.

Tənqid illər keçdikcə haqlı və ya haqsız olaraq Cavidə və onun məsləkdaşlarına qarşı daha sərt mövqe tuturdu: "Peyğəmbəri təsəvvür edilən mənziləsindən düşürüb adı bir insan şəklinə salmaq gərək idi ki, "Peyğəmbər" dediyimiz adam başqa palçıqdan yoqrulmamış, o da bizim kimi adı bir fərd olmuş, bəlkə əsrinin, zamanın ən sadıq bir övladı olmuşdur"⁴⁵.

Bu illərdə təkcə Cavid, Cavad, Müşfiq və başqaları deyil, eləcə də yaddaşından milli azadlıq ideyalarını silməyən, keçmiş anan, yaxın və uzaq illərin tarixi həqiqətlərini bədii sözün qüdrəti ilə nəsillərə çatdırıran sənət adamları marksçıleninçi tənqidin hücumlarına məruz qalırdı. 1928-ci ildə "Dan ulduzu" jurnalının 6-cı sayında "Yeni Azərbaycan ədəbiyyatı" adlı məqalənin müəllifi yazırıdı: "Hüseyin Cavid və Cavad bugünkü Azərbaycan burjuaziyasının tipik müəssisələridir. Bunlar Aprel inqilabından sonra, burjuaziyanın yixilması ilə öz iqtisadi təməllərini itirdilər, yeni quruluşu heç anlamadılar. Cavid isə öz siyasi ideallarının və ruhi yaşıyışının simvolları bulunan "Ay" və "Göy göl" lərdən ilham almağa başladı. Bunlar bir taqım əsərləri ilə ("Topal Teymur") köhnə zehniyyətlərini yeni, dumanlı və daha incə bir şəkildə gəncliyə aşılamağa başladılar. Son zamanda hər iki şair yeniləşmək, qızılışmaq istəyərək "yeni ruhda" hər taqım əsərlər yazmağa başladılar" (Hüseyin Cavid "Azər")⁴⁶

1930-cu illərdə isə tənqid daha mürtəce mövqedə dayanmışdı. Artıq Cavidin adı tez-tez, hətta rəsmi dairələrdə də hallandırılırdı. Maraqlıdır ki, Mustafa Quliyev Azərbaycan şairi Hüseyin Cavidin inqilab qatarında oturduğunu bəyan etsə də, bir çox tənqidçilər onun inqilab qatarına yaxın gəlmədiyini israrla bildirirdi: "Əcəba, Hüseyin Cavid inqilab epoxasının sənətkarı hesab oluna bilərmə? Daha

45. H.Zeynalli. "Maarif və mədəniyyət" jurnalı, 1926, № 1.

46. "Dan ulduzu" jurnalı. 1928, № 6.

doğrusu, Cavid bir sənətkar olaraq, öz əsrinin irəlidə gedən, progressə - bizim zamanımızın progressinə (yəni inqilaba) yardım edən bir sənətkardır mı?

Bu suala qəti və aydın cavab veririk (qoy bizim aramızda liberal əlaqə olmasın), biz açıq deyirik: Cavid, bütün ədəbi çəkisinə, böyük istedadına, geniş ədəbi yaradıcılığına baxmayaraq, inqilab epoxasının sənətkarı deyildir. Çünkü, əvvəla, Cavid hələ əski bədii yaradıcılığını - əski məfkurəvi tendensiyalarını üzvi olaraq özündən rədd etməmişdir. İkin-ciisi, o, üzvi olaraq (səmimi olaraq), yeni quruluşu, proletar inqilabını anlaya bilməmişdir. Ümumiyyətlə, Cavid bütün əbədi yaradıcılığı boyu öz ölkəsinin (Azərbaycanın) yavrusu deyildir. O, tarixə, əfsanələrə, mistik burjua romantizminə qəçdiyi üçün canlı həyatı görmək qabiliyyətindən möhrum olduğu üçün, bu vaxta qədər şura varlığını, bütün dünyani məşğul edən sosializm ölkəsini, onun mahiyyətini düşünüb, heç olmazsa tarixi əsərlərində bu varlıq nöqtəsi nəzərindən, bu varlıq səviyyəsindən həll etmək istədiyi problemlərə yanaşmağı bacarmamışdır. Bəlkə də istəməmişdir. Əcəba o, bu gün xaricdə, faşizm ölkələrində, burjua reaksiyası şəraitində mübarizə edən yazıçılarla maraqlanır mı? Əcəba, o, burjua mədəniyyətinin məhsulu olan lakin faşizmə qarşı cəsarətlə mübarizə edən böyük yazıçılarla maraqlanır mı? Əcəba, o, burjua mədəniyyətinin məhsulu olan, lakin faşizmə qarşı cəsarətlə mübarizə edən və eyni zamanda proletar inqilabının həqiqi müttəfiqləri olan böyük yazıçılar (Romen Rollanları, Andre Marolari, Andre Zidləri və başqalarını) görməyirmi? Heyhat! Cavid onlardan çox şey öyrənə biləcəyi halda, yenə də əfsanələrə qaćmağı zəruri hesab edir. Böyük sənət yaratmaq eşqilə çırpınaraq, əsil qəhrəmanlar ölkəsini - böyük Şuralar İttifaqını - qiytmətləndirməyi bacarmayıır".

"Əcəba, belə sənətkarın çelyuskinçilərə yazdığı parçanı bədii məhsul hesab etmək olarmı? Belə əsərlərlə Hüseyin Cavid yalnız fikir yoxsulluğunu deyil, bəlkə eyni zamanda

bədii - ədəbi zəifliyini sübut etməyirmi? Qoy Hüseyin Cavid bu cür parçalarla, ən tələbkar tənqidçidən də çox tələbkar olan şura oxucuları qarşısında çıxış yapmasın. Çünkü bu gün inqilabi gənclik geniş inqilabi mündərəcəyə malik olmayan əsərləri, müəllifinin böyüklüyünü, kiçikliyinə baxmayaraq - inadla rədd edir. Cavidin son əsərləri xüsusiilə "Səyavuş", onun tarixi materialları sahəsindəki son təcrübəsi olmalı idi.

Lakin yox, Cavid yenə də tarixə qaçı, indi də Xəy-yamdan bəhs etməyə başladı.

Biz iddia edirik ki, Cavidin dili təsadüfən osmanlı təsirində deyil, Cavidin təfəkkür sistemi də, üslubu da milli zəmin-dən olub, üslubunda Azərbaycan varlığını ifadə edə biləcək ünsür yox dərəcəsindədir. Onun yaradıcılıq metodu belə öz əski çərçivəsini dağda bilməmişdir. Bu səbəbə görə də Cavidin üslubunda yeni ünsür yoxdur. Onun dramları forma etibarilə yeni bir ünsür qazana bilməmişdir⁴⁷.

Başa düşülmür, bu tənqidçi iradalarıdır, yoxsa müstəntiq ittihamı! Görünür o illərin totalitar rejimi tənqidçini də müstəntiq kimi formalasdırırdı. Deməli, sovet rejimi kütləvi repressiyaların pik, zirvə nöqtəsi olan "37-ni" ictimai həyatdan öncə ədəbi həyatda, ədəbi düşüncədə hazırlayındı. Yuxarıdakı sözləri 30-cu illərin müstəntiq-tənqidçisi, aşağıdakılari isə "Peyğəmbər" şairi Cavid deyirdi:

*Öylə bir əsir içindəyəm ki, cahan
Zülmü vəhşətlə qovrulub yanyor.
Üz çevirmiş də tanrıdan insan,
Küfrü həqq, cəhli mərifət sanyor...
Ah, ədalət, hüquq və hürriyyət
Ayaq altında çeynənib gidiyor.*

Cavidi inqilabçı olmamaqdə ittiham etməyin özü də

47. "Ədəbiyyat" qəzeti, 14 aprel, 1936, № 8 (58).

qüsurludur. Sovet repressiyalarının sənədlərinə və faktlarına, dövri mətbuatına diqqətlə nəzər salsaq görərək ki, Cavid inqilabçı olmadıqından daha çox, "inqilabçı" olduğuna görə tənqid hədəfinə çevrilir. Lakin bu inqilabın mahiyyətində və məzmununda sosialist inqilabı dayanmırıldı. Başqa sözlə, onun "inqilabçılığı" mənəvi oyanışa söykənirdi. Cavid idealizmə, mistik, sxolostik fəlsəfələrə, doqmala, stereotiplərə, dini sxolostikaya, manqurdçuluğa, zülmə, cəhalətə, məddahçılığa qarşı üsyən edən "inqilabçı" idi. O, "Pərdəyi-zülmət içindən siyrlə" maq üçün bu "üsyana, inqilaba" hamını, hətta qadınları da çağırırdı.

*Ağlamaqdan nə çıraq sanki? Çalış!
Oluyor işdə hüququn pamal,
Çalış, öyrən, ara, bul, haqqını al!
Pərdəyi-zülmət içindən siyrlə!
Qəhrəmanlar kibi qavğaya atıl!
Fəzlü irfanla mücəhhəz olaraq
Cəhli yiğ, qəfləti yaq, iczi buraq!
Kimsədən gözləmə yardım əsla;
Yalnız kəndinə kəndin ağla!*

Bu inqilabi əhvali-ruhiyyə "Şeyda"da da, "Şeyx Sənan"da da, "İblis"də də, "Peyğəmbər"də də qabarıq qoyulmuşdu. Onun "Şeyda" əsərində oxuyuruq: "Rusiya çarlığı məhv oldu, qara buludlar çəkildi", "Arkadaşlar, artıq zəncirlər qırıldı, haq yerini buldu. İstə səadət günəşi parlıyor, hürriyyət pərisi gülümşüyor. İstə bu gün məzlumlar için şərəfli bir bayram, zalimlər üçün qorxunc bir intiqam günüdür"⁴⁸.

Göründüyü kimi, Cavid çar Rusiyasının məhvini, millətlərin imperiya ağuşundan qurtarmasına, istiqlala, azadlığa alqış deyirdi, o növbəti dəfə istibdada, irticaya, inkvizi-

siyaya alqış deyə bilməzdi. Başqa sözlə, o, ağ terrordan çıxıb, qırmızı terroru mədh edə bilməzdi. Bu, Cavidin idealına uyğun deyildi.

Elə ona görə də, 1920-ci illərdə öz əsərləri ilə dram teatrlarının repertuarını bəzəyən Cavid 30-cu illərdə tədricən səhnədən sıxışdırılır, əsərlərinin oynanılmasına icazə verilmirdi. Bu illəri yaxşı xatırlayan mərhum teatrşünas-alim və görkəmli rejissor Mehdi Məmmədov yazırırdı: "Cavidin dramları, faciələri isə 30-cu illərin başlanğıcında səhnədən demək olar ki, çıxmışdı, daha doğrusu, çıxarılmışdı. Nəzəriyyə aləmindəki hərc-mərclik, saxta-sosiooloji tənqid, o vaxt qılıncının dalı da, qabağı da kəsən "proletkultçuluq" və proletkultçular Cavidin əsərlərinin səhnədən sıxışdırılıb çıxarılmasında az iş görmürdü"⁴⁹.

Bu elə bir dövr idi ki, Cəlil Məmmədquluzadənin 17 sentyabr 1930-cu ildə ömür-gün yoldaşı Həmidə xanım Məmmədquluzadəyə yazdığı kimi "hətta qəpikləri də saymaq və ehtiyatlı tərpənmək lazımlı" idi. Ona görə də bu illərdə Cavid və onun sənət dostları haqqında deyilən və yazılınlara elə-bələ, dirnaq arası baxmaq olmazdı.

1934-cü ildə M.K.Ələkbərli yazırırdı: "Əski yazıçılarımızdan şüurlu və ya şüursuz surətdə inad ilə yenidən qurulma məsələsinə soyuq baxan və bu uğurda əhəmiyyətsiz addimlar atan Hüseyn Caviddir". Həmin fikrin davamı kimi Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqı idarə heyətinin sədri S.Şamilov "Ədəbiyyatda bolşevizm ideyaları uğrunda" adlı məqaləsində yazırırdı: "Yazıçılar içərisində Azərbaycan həyatı ilə daha az maraqlanan və Azərbaycan əməkçilərinin mübarizəsinə yad olan əsərlər yazımaqdan əl çəkməyən H.Caviddir. Biz bilirik ki, H.Cavid burjua romantizminin məktəbində yetişmişdir. Bununla bərabər o, Azərbaycan sovet və partiya təşkilatlarının onun üçün yaratdığı imkanlara və hətta

48. Hüseyin Cavidin əsərləri. 5 cilddə, II cild, Bakı, 2005, səh. 272.

49. Mehdi Məmmədov. Açı fəryadlar, şirin arzular, Bakı, 1983, səh. 6-7.

əsərinə verdiyi mükafatlara baxmayaraq, yenə Azərbaycan əməkçilərinin mübarizəsinə dair bir şey yazmamışdır"⁵⁰.

Bütün bu diqtələr Bakıdan çox, Moskvadan edilirdi. Həm də təkcə Bakıya deyil, SSRİ adlı imperiyada təmsil olunan "qardaş" respublikaların hamısına edilirdi. 5 mart 1937-ci ildə Stalin YİK(b)P MK plenumundakı çıxışında deyirdi: "Zənnimcə, indi hamiya aydındır ki, diversantlar, istər trotskist, istərsə də buxarınçı olan hansı bayraqla maskalanırsa maskalansınlar artıq çoxdan bəri işçi hərəkatında siyasi cərəyan deyildirlər, onlar prinsipsiz və ideyasız professional ziyançılar, diversantlar, casuslar və qatillər bandasına çevrilmişlər. Aydındır ki, bu cənabları işçi sinfinin düşmənləri kimi, vətənimizin xainləri kimi amansızcasına darmadağın etmək və kökünü kəsmək lazımlı gələcəkdir. Bu aydındır və yeni izahat tələb etməyir".

I.V.Stalinin bu çıxışından sonra həmişə pərdə arxasından dirijorluq edən M.C.Bağirov qəzəblə önə keçərək H.Cavidi, M.Müşfiqi, Ə.Nazimi və s. tənqid edir və onları "əclaf" adlandırdı: "Bir baxın, Yazıçılar İttifaqında kimlər əyləşmişdi. Hazırda ifşa edilmiş Hüseyin Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıll Müşfiq, Əli Nazim, Böyükəga Talibli, Tağı Şahbazi, Əhməd Triniç və başqa əclaflar!" (Bağırovun XIII qurultaydakı nitqindən).

Bu çıxışdan dərhal sonra Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvlərinin və üzvlüyə namizədlərin ümumi yığıncağı keçirildi (bu vaxt, artıq Cavid həbs edilmişdi) və M.C.Bağirovun "çoxluğu" müzakirə edildi (10-11-12 iyun 1937 -ci il).

Ümumi yığıncaqdə göstərildi ki, 17 may 1937-ci il tarixli "Kommunist" qəzetində, sonra isə "Bakınskiy Raboçiy" qəzetlərində erməni dilində Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında vəziyyətin acınacaqlı halda olması barədə bir sıra məqalələr çap edilmişdir. Bu fakt da maraqlıdır ki, Azərbaycan Yazı-

cılardı İttifaqındakı vəziyyət erməni dilli qəzetlərdə də yayılır və ictimaiyyət arasında, gələcəkdə törədiləcək fəlakətlərə haqq qazandırmaq məqsədi ilə Azərbaycanda səslənən bütün dillərdə, bütün millətlərə və xalqlara "tanıtmaq" üçün Azərbaycan ziyahlarının imicini formalasdırırlar.

Hətta ümumi yığıncaqdə idarə heyətinin erməni ədəbiyatının Azərbaycanda inkişafına ciddi nəzər yetirməsi də diqqətdən yayınmamışdır. Fikrimizcə, Azərbaycanda erməni millətindən olan onlarla xalq şairi, xalq yazıçısı, xalq artisti, bir sözə, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin olmasına da repressiya illərində aparılmış siyasetin davamı kimi baxmaq lazımdır.

Ümumi yığıncaqdə "Ədəbiyyat qəzeti"nin də ünvanına iradlar söylənildi və bildirildi ki, bu qəzet yalnız "Pravda", "İzvestiya" və "Literaturnoy qazeta"dan götürülmüş məqalələr çap edir, özü isə əksinqılıbçılar, trotskiçilər, müsavatçıların Azərbaycan ədəbiyyatına soxulmaları barədə heç nə yazmır. Eyni iradlar Azərbaycan dilində çıxan "İnqilab və mədəniyyət", erməni dilində çıxan "Sovetskiy pisatel" və rus dilində çıxan "Literaturniy Azerbaydjan" jurnallarına da aid edildisi⁵¹.

Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının rəhbərləri - N.Nəzərli, M.K.Ələkbərli, S.Şamilov, eləcə də S.Vurğun qatı müsavatçıları, pantürkistləri, millətçiləri - H.Cavid, Ə.Nazim, Ə.Cavad, H.K.Sanlı, Y.M.Vəzirov, Seyid Hüseyin, A.Musaşanlı, M.Müşfiq, S.Mümtaz, Kantemir, S.M.Qənizadə, B.Talibli, T.Şahbazi, Mikayıll Rəfili, Ə.R.Şamçızadə və Zinnət Zakirovu vaxtında ifşa etmədiklərinə görə tənbeh edildi və az müddətdən sonra özləri də (M.Rəfili istisna olunmaqla) həbs edildilər.

Ümumi yığıncaqdə H.Cavid Yazıçılar İttifaqının üzvlüyündən azad edildi.

50. "Kommunist" qəzeti. 17 mart, 1937.

51. MTN-in arxiv. PR - 18845.

Ümumi yiğincaqda "Ədəbiyyat" qəzetiinin ünvanına deyilən tənqiddən nəticə çıxaran qəzet öz səhifələrində həbs olunmuş Azərbaycan yazarlarını, o cümlədən H.Cavidi təhqir etməyə başladı. "Ədəbiyyat" qəzetiinin 11 iyun 1937-ci il tarixli sayında dərc edilmiş "Səadət düşməninə" (Xalq düşməni Hüseyn Cavidə) adlı bir şeirdə oxuyuruq:

*Bizim yerdə bəzənmiş günəş yüzlü bir bahar
Səadətin bu yerdə yaşamağa haqqı var
Ayılmış insan oğlu səfələt yuxusundan
Onun böyük gücünə baş əymışdır asiman
Ağ atını sürərək gözdən itdi qara qış ...
Bizdə könül hicrani, çörək dərdi qalmamış.
Budur; mən seyr edirəm bu dağları, düzləri
Şəfqət saçmış yurduma qurtuluş gündüzləri
Asta-asta göz yaşı tökən şamlar qaralmış
Elektrik lampalar gün kibi şolə salmış
Qüdrətimiz yuxudan səhraları oyadır,
Burda insan xiyalı çınar kibi boy atır*

*"Ağlaram ağlar kibi,
Dərdim var dağlar kibi,
Xəzəl olub töküldüm
Virana bağlar kibi".*

*Söyləməyir analar indi beşik başında,
Şair ölüm duymayırlar onların göz yanında,
Bu deyib ağlayan bayatını bu gün mən,
Elin sıfərişi ilə dəyişirəm kökündən:*

*Ağlamam ağlar kibi,
Güçüm var dağlar kibi,
Gündə min gül yetirəm
Bülbüllü bağlar kibi.*

*Gül açmışdır bağların sarı solğun xəzəli
Çadrasını yırtaraq Azərbaycan gözəli
Ağ bulutlar qoynuna sürür təyyarəsini,
Mən sevirəm yurdumun qalib çıxan səsini
Ay belə göy üzündə xumar-xumar axanda
Yerdəki təntənəyə bir dost kibi baxanda,
Açıram pəncərəmi günəş doğana qədər,
Mənimlə qardaş kibi qucaqlaşır bu səhər.*

*Sən ey böyük günlərin adına böhtan atan
Vətəninə, xalqına xain çıxan şarlatan!
"Gözəllik aşiqiyəm" deyən deyilmidin sən?
Ömründə bir yaxşılıq gəlməmişdir əlindən?
Adına millətçilər dedi "Böyük sənətkar"
Gəlin düz araşdıracaq sənin sənətinmi var?
Sən gecələr "Hamidi" vurub cil meyə getdin
Hərədən bir tük çəkib kosaya saqqal etdin
"Azərbaycan şairi" olsa da murdar adın,
Soltanların, şahların sinisini yaladın.
Utanmadın Vaqifin, Fizulinin yüzündən
Utanmadın Sabirin "Ay satiram" sözündən
O murdar arzuların torpaqlara gömüldü,
Sənin yaratdıqların özündən əvvəl öldü.*

*Könlüm ilham alalı Leninin bayraqından,
Bu qardaş dünyasında nə ölüm var, nə də qan,
Ölüm sizin əməldir, həyat bizim əməldir,
Bizim böyük nəgməmiz, böyük beynəlmiləldir.
Qəbirdən baş qaldırıb oynamasıñ ölürlər
Bu bir məşhur məsəldir: "İt hürər karvan keçər"
Hər günümüz bir böyük gələcəkdir dünyada,
Qarşıya od da çıxsa, atılarıq biz oda
Cəsarət var bu yurdun torpağında, daşında
Partlayacaq bombamız faşistlərin başında*

*Əmr olsa paytaxtımız, o qızıl Moskvadan,
Düşmanının başına od yağacaq havadan
O gün mənim də şeirim bir əsgər paltarında
Özünün hər zamanki bolşevik vüqarında
Çapacaqdır atını döyüslər meydanında,
Üzümüz ağ çıxacaq Stalinin yanında.
Ölsün bizim zəfərə inanmayan alçaqlar,
Səadətin bu yerdə yaşamağa haqqı var!⁵²*

Amal və əməlleri ilə Cavidləşən-əbədiləşən sənətkara "sənəti olmayan", "şahların, sultanların sinisini yalayan", "Sənin yaratdıqların özündən əvvəl öldü" - deyir, özləri isə yaşayırdılar. Nə etmək olar, zaman elə bir zaman idi. "Səadət düşməninə" adlı şeirdə bir tərəfdən Cavid ittiham edilirsə, digər tərəfdən isə 1930-cu illərin sosialist rejiminin poetik mədhi verilir, sosial sisariş böyük ustalıqla həyata keçirilir. Hüseyin Cavid isə "Azər" poemasında sanki mədhiyə obyektiño çevrilmiş dövrün, zamanın ağrularını, tragik situasiyalarını və bu situasiyalara göz yuman, bədii düşüncənin predmetinə çevirməyən sənət adamlarını daha çox önə çəkirdi.

*Nerdə beş kölgə görür ördəklər
Başlayıb nitqə həmən saz köklər.
Rəqsi təlim ediyor aqsaqlar,
Əzəmət düşkünüdüür alçaqlar.
Zevqə biganə səfillər bol-bol
Seirü sənətdə arar bir yeni yol.
Sadədil, hissə uyan abdallar
Həp siyasi kəsilib at nallar.
Bir yiğin kor qılavuzluq yaparaq
Göstərir zülməti aydın, parlaq.
Hər gülər yüzdə ölüm, qan görürəm,*

52. "Ədəbiyyat və İncəsənət" 11 iyun, 1937.

*Pək yaqın dostları düşman görürəm.
Yurdu sarmış qabaklıq, yaltaqlıq,
Yüksəliş varsa səbəb alçaqlıq⁵³ ...*

Başqa bir əsərində isə Cavid bu "diri ölürlər" in gələcəkdə aqibətinin necə olacağını açıb göstərirdi:

*Mənə gülməkdəsiniz gərçi bu gün,
Var yarın sizlər üçün qorxulu gün.
O zaman iştə ölenlər dirilər,
Kim nə yapmışsa cəza çəkdirilər.*

Göründüyü kimi, təqib və təzyiq, iftira və böhtan Cavidi və onun məslək dostlarını addım-addım izləyirdi. Vahid məfkurə, əqidə və məslək ətrafında birləşənləri heç nə qorxuda bilməzdi. Bu baxımdan Cavid ədəbiyyata məslək və əqidəsi uğrunda dərisi soyulmuş sələfi Nəsimi poeziyasından gəlmişdir. Cavid çox yaxşı anlayırdı ki, dərisi soyulan Nəsimi deyil, öz fəlsəfi-poetik yükü, sadəliyi və döyüşkənliliyi ilə "Həq mənəm, həq məndədir, həq söylərəm" - deyə xalqı poetik hiss və duyguları ilə öz sehrinə salan Nəsimi poeziyasıdır. Soyulan Nəsimini deyil, soyulan poeziyanı, soyulan fikri və nəhayət, soyulan sözü görən Cavid söz soyan qəssablara üzünü tutaraq deyirdi:

*Ölüm var ki, həyat qədər dəyərli,
Həyat var ki, ölüm dənə də zəhərli.*

İblisin - İmpériyanın əsas məqsədi insanı fəlakətlə üz-üzə qoymaqdır. Bu iblisler isə insanı fəlakətə salmaq üçün ilk növbədə dostu, qardaşı, bir sözlə, doğmaları üz-üzə gətirir, qarşılaşdırır və nəticədə hər ikisini məhv edirdi.

53. Hüseyin Cavid. Əsərləri, 5 cilddə, I cild, Bakı, 2007.

Hüseyin Cavid şəxsiyyətini xarakterizə edən əsas xüsusiyyətlərdən biri və bəlkə də birincisi intellekt "mən"dir. Caviddəki intellekt "mən"ın işığına bir çox şəxsiyyətlər də toplanmışdı. Cavid çıraqının işığına yiğilanlar yuxarı elitəni daha çox narahat edirdilər. M.C.Bağirovun yüksək tırbunalarlardan söylədiyi nitqlər və istintaq işindəki ifadələr də bunu təsdiq edir. Mircəfər Bağırovun Azərbaycan K(b)P-nin XIII qurultayında Cavidin üzərində xüsusi dayanması, bu işığın artıq onun gözünü qamaşdırmasından xəbər verirdi. İntellekt "mən" və yırtıcı zaman arasındaki qarşılurma intellekt "mən"in cismani məhv, lakin mənəvi qələbəsidir.

Mən 1997-ci ildə Turan xanımla görüşərkən o, Cavidlə bağlı yazma irad tutaraq bildirdi ki, "bəs babam haqqında donos yananlar barədə niyə yazmayıbsan?" Mən zarafatla dedim ki, Turan xanım, mənə elə gəlir ki, Cavid haqqında ən böyük "donos"un faktlarını elə Cavidin özü yazıb.

1930-cu illərdə ədəbiyyatda bir çox janrlar - mərsiyyə, fəxriyyə, nət və s. öz yerini donosa verdi. Donos janrı yalnız NKVD məhbəsinə deyil, dövri mətbuatada da yol tapdı. Ədalət naminə deməliyik ki, donos elə dövri mətbuatdan keçərək NKVD-yə ünvanlandı. Dövrün sosialist danosçularının bir çoxu heç də həmişə modern təfəkkür sahiblərini məhv etmək deyil, özlərinin sosializm tərəfdarı olduğunu sübut etmək və mövcud təhlükədən yayınmaq məqsədi güdürdü. Çağdaş mətbuat donosçuların kimliyini müəyyənləşdirməkdə və ittiham etmək də çox maraqlı görünür. Unudulur ki, donosçudan daha çox həmin şəxsi donosçuya çevirən total mühitin özünü və onu idarə edənləri ittiham etmək lazımdır.

Məhəmməd (s) peyğəmbərin müdrik bir kəlamı var ki, insanlar atalarından daha çox mühitinə oxşayır. 1930-cu illərdə də bu adamları ziyalıdan donosçuya çevirən totalitar rejimin özü idi. Əslində donosçu olmaq üçün mütləq və mütləq totalitar şərait, despot mühit olmalıdır ki, bu missiyani da

sovət imperiyası böyük ustalıqla həyata keçirirdi. Demokratik cəmiyyətdə isə donosçuya çevriləmək mümkün deyil.

Həqiqətən də, Cavidi məhbəsə aparan yol donoslardan və donosçulardan çox Cavidin özündən, ədəbi əsərlərində qaldırdığı milli ideyalardan, toxunduğu problemlərdən, türkçülüyündən, turançılığından, bəşəriliyindən, islami dəyərlərə sərvət kimi yanaşmasından, bir sözlə, milliliyindən keçir. Çünkü Hüseyin Cavid ZAMANLA ayaqlaşanlardan deyil, ZAMANA qarşı çıxanlardan idi. Cavid özü də bunu təsdiq edirdi.

*Bu can çəkişməyə verdim riza ki, bəlkə yarın
Bu zülmü görməyərək, bəxtiyar olur onlar,
Yerim deyildi bu kırli, paslı zindanlar,
Yerim deyildi, fəqət, kəndim ixtiyar etdim.*

Göründüyü kimi, ictimai həyatdakı maskasının və kasasının səhnədə yırtıldığını görən İblis - imperiya tez və ya gec Cavidi məhbəsə aparmalı idi. İblisin intiqama hazırlaşdığını görən Cavid 1937-ci ildə "İblisin intiqamı"nı qələmə aldı. Sonradan iblis bir müddət həmin əsəri də yoxa çıxardı. Öz bütövlüyünü, milliliyini, türkçülüyünü axıradək qoruyub saxlayan, hər hansı bir partianın, qövmün istəyindən deyil, xalqının maraqlarından çıxış edən H.Cavid 1937-ci ilin iyun ayının 3-dən 4-nə keçən gecə NKVD zindanına apardılar və bununla da görkəmli dramaturqun və müttəfəkkir şəxsiyyətin "kəndisinin ixtiyar etdiyi" məhbəs həyatı başladı.

Nəticə olaraq demək olar ki, Cavidi məhbəsə aparan yol həm onun millətçiliyindən, həm türkçülüyündən, həm turançılığından, həm islamçılığından, həm də bəşəriliyindən keçirdi.

Daha doğrusu, Cavidi məhbəsə aparan yol Caviddən keçə də, kökdən, yaddaşdan, səcərədən, türk əxlaqından, bütövlükdə isə milli mənəvi dəyər və sərvətlərdən başlayır.

II FƏSİL

CAVİDİN MƏHBƏS HƏYATI VƏ ƏSƏRLƏRİNİN TALEYİ

Bu can çəkişməyə verdim riza ki, bəlkə yarın
Bu zülmü görməyərək, bəxtiyar olur onlar,
Yerim deyildi bu kırlı, paslı zindanlar,
Yerim deyildi, fəqət, kəndim ixtiyar etdim.

Hüseyin Cavid

Qədim və zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqının ən çox təhriflərə məruz qalan tarixi Manna, Mi-diya, Atrapatena, Eldəgiz-Atabəylər, Səfəvilər... deyil, ona ən yaxın olan sovet dövr tarixidir. Tarix və mədəniyyət bir sinfin, bir qövmin, bir silkin, bir partiyanın, bir "izmin" maraqları çərçivəsində öyrənilir və o sinfi xarakter daşıyırsa həmin tarix mütləq təhriflərə məruz qalır. "Tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək və olduğu kimi qiymətləndirmək lazımdır, tarixi təhrif etmək də olmaz, tariximizdəki qara ləkələri, qara səhifələri unutmaq da olmaz"⁵⁴. Heydər Əliyevin dediyi kimi ən böyük faciə də unutqanlıqdan baş verir. Unutqanlıq, yaddaşsızlıq millətin əlindən yaşılmış tarixi naliyyətlərdən, qəhrəmanlıq səlnamələrinən qırurlanmaq hissini aldığı kimi, tarixi səhvlərindən nəticə çıxarmaq, növbəti dəfə eyni situasiya ilə üz-üzə qalandan həmin səhvləri təkrar etməmək haqqını və səlahiyyətini də alır.

XIX əsrдə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqı, xüsusilə də ziyalılar milli mentalitetin, milli-genetik potensialın formalaşması istiqamətində xeyli işlər gördü. İmperiyaya qarşı ittiham oxuyan Cavad xanın Gəncəni rus caynağından qurtarmaq ideyası uzun bir istiqlaliyyət müba-

rizəsi yolu keçərək ziyahların və sənət adamlarının səyilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaratmaq idealı ilə nəticələndi və öz təsdiqini tapdı. Bu illərdə yalnız Azərbaycan Cümhuriyyəti ideyası deyil, eyni zamanda türk dövlətlərinin birliyi, turançılıq, islam əxlaqına yiyələnmək meylləri də elmi və bədii ədəbiyyatın əsas predmetinə çevrildi. Sovetləşməyə qədər Əhməd Cavad, Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, Cəfər Cabbarlı və bu kimi yaziçi və şairlərin yaradıcılığında Azərbaycanın müstəqilliyi, Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu, Hüseyin Cavid, Əlabbas Müzənnib, Əmin Abid və başqaları əsərlərində isə türk xalqlarının birliyi ideyası özünü daha qabarıq göstərirdi. Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan xalqının milli ideologiyası, milli genefondu artıq yaranmış və formalaşmışdı. Milli genefondla yanaşı, həm də aparıcı mövqə rolunu oynayacaq dərəcədə fərdi genlər formalaşmışdır. Məsələn, üç epoxanı, üç rejimi yaşayan Cavid dəyişməzliyi və bütövlüyü ilə kommunist ideologiyasının təsiri altına düşmür, əksinə istedadlı və bacarıqlı gəncləri öz arxasında aparırdı. Ona görə də Cavidə yaxın olan, onunla dostluq və yoldaşlıq edənlər dövri mətbuatda, iclas və yiğincaqlarda "Cavidin quyruğu" adlandırılırdı.

Varis-irs əlaqəsi, əsrlər və nəsillər, mənəvi, əxlaqi, estetik dəyərlər arasındaki təbii kecid ahəngi və qanuna uyğunluğu iyirminci illərdə də (1920-1934), "sosialist realizmi"nə hazırlıq və tam kecid ərefəsində də (müəyyən çərçivə və ölçüdə olsa da) davam edir. Körpü rolunu o zaman hələ sağ olan və yazüb-yaradan canlı klassiklər özü - H.Cavid, A.Şaiq, Y.V.Çəmənzəminli, C.Məmmədquluzadə, S.S.Axundov, Ə.Haqverdiyev, B.Talibli, Qantemir kimi "yeni dünyaya" "köhnə dünyadan" çıxıb gəlmiş şair, dramaturq və nasirlər oynayır. Həmçinin, Azərbaycan poeziyasının apogeyi məhz kecid dövrünə təsadüf edir. Onu yaradan növbəti nəslin nümayəndələri - H.Cavid, H.K.Sanlı, Ə.Cavad, C.Cabbarlı kimi şairlər də həm sənətdə, həm də tərcüməyi-halda

54. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu, Bakı, 1997, səh. 69

yaşadıqları "iki dünyanın" sakinləri və şairləri kimi qızgrün fəaliyyət göstərirlər.

Lakin artıq növbəti on ildən (sovətləşmənin ikinci on illiyindən) bədii proses ədəbi ənənənin təbii və tədrici növbələşməsindən daha çox onun total inkarına istiqamətləndirilir. Kazarma rejimi, hərbi-polis diktatura, hakim-rəsmi, ehkamçı doktrina öz iradəsini mənəvi, ideoloji və ədəbi prosesə birbaşa diktə edir. Milli mədəniyyətdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti intibahı ilə "sosialist" dirçəliş arasında otuzuncu illərin zorakılıq dövrü - monolit "sosialist realizmi" nə tam keçidin baş verdiyi mərhələ dayanır. Bu dövrdə bədii prosesə total, əzici təzyiq amili kimi irticaçı, ifrat - zorakı icra mexanizmi - repressiya və onun epoxası daxil olur. Əlbəttə, cöhbət keçmiş sovet məkanında yekdil, vahid monolit dövlət siyasetindən gedir. Məsələni ayrıca "Azərbaycan repressiyası" şəklində qoymaq və qiymətləndirmək tarixi-elmi baxımdan özünü doğrultmur. Burada yalnız "sovet repressiyası"nın Azərbaycan şəraitində kəsb etdiyi konkret fərdi çalarlardan səhbət gedə bilər. Həmin çalarlar isə aşağıdakı kimi xarakterizə oluna bilər: hadisələrin, əməliyyat və mərasimləri spesifik yerli şəraitə tətbiqinin həm miqyasında, həm də forma və üsul çeşidində; həm irticanın, zoraklığın şiddət şkalasında və nəhayət, həm də təqib və təzyiq, cəza və ölüm üçün seçilən motivlərin səbəb-bəhanə tərkibində.

Hər yerdə kütləvi ölüm və qətl hökmələri xalis sinfi-siyasi ittiham çərçivəsində, Azərbaycanda isə, üstəlik həm də milli, qövmi, etnik müstəvidə və əsasda irəli sürüldü. Hər yerdə edam kötüyünə gedən qurbanın, öz məşum qurşununu gözləyən eşafota, yaxud sürgünə və konslagerə gedən günahkar və ya günahsız məhkumun bir adı var idi: "xalq düşməni!" Azərbaycanda isə həm ruha, həm də vücuda eyni vaxtda basılan bu möhürü ikinci, üçüncü damğa da əlavə olunurdu: "pantürkist", "panislamist"! Hər yerdə hökmü oxuyan və qətli icra edən bolşevik cəlladının səsi və əli idi,

Azərbaycana həm şimaldan, həm də qərbdən uzanan kabusun içində isə qoşa əl və qoşa səs həmişə ittifaq təşkil edirdi: bolşevik-daşnak tandemı, erməni-rus kəlbətinə!

Ümummilli lider Heydər Əliyev haqlı olaraq bu siyahıya üçüncü tipologiyani - manqurdlaşmış azərbaycanlıları da əlavə edirdi: "O illərdə (30-cu illər nəzərdə tutulur -C.Q) Azərbaycanın başında duran adamlar öz xalqına xəyanət edirdilər, azərbaycanlılara düşmən olan, ancaq bu orqlarda yüksək vəzifə tutan adamların əli ilə Azərbaycanın dəyərli insanlarını əzirdilər, cəza verir, azadlıqdan məhrum edir, repressiya altına alırlılar".⁵⁵

Repressiya (faşizm, inkvizisiya, genosid, KQB, Daşnak-sütyun...) bir kateqoriya və hadisə kimi özünün ayrıca, məxsusi fərdi elmi tarixinə malik olmur. Qeyri-təbii, qeyri-bəşəri vəzifəni, ekologiya, insan və cəmiyyət əleyhinə çevrilmiş şər və iblis missiyasını sadəcə olaraq bir alət, bir mexanizm kimi yerinə yetirir. Odur ki, onun heç məxsusi hüquqi siması və milli mənşəbi yoxdur və repressiyanın tarixi də əslində elə bu qəsd və qətllerin xronikası ilə, ölüm sobalarının, əsir düşərgələrinin, şəhid qəbirlerinin düzülmə və sırası ilə yazılır.

Özünün, xüsusilə dəhşətli, amansız formasını repressiya "əxlaqi-estetik" doktrina mundırı geyəndə və mənəviyyata, yaddaşa qarşı çevriləndə alır. Çünkü qəsdin hədəfinə və qurbanına bu zaman ən bəşəri, ən əbədi dəyər və sərvətlər - sivilizasiya və sivilizasiyanı yaradanların və yaşıdanların özü çevirilir.

Hərbi kommunizm, NEP, mədəni inqilab, çoxsaylı ədəbi-bədii cəmiyyət və dərnəklər... - ədəbiyyatda kommunist siyasetinin hələ repressiyanın məhv etmə mərhələsinə qədərki dövrünün faktları və hadisəleri idi. Yeni meyar və dəyər axtarışı, "həyatda inqilab, mənəviyyatda inqilab, sənətdə

55. Yenə orada, səh. 21.

inqilab" eyforiyası artıq çox geniş intişar və miqyas almışdı, lakin rədd olunan köhnə düşüncə, əxlaq, sənət tərzinə yeni, bolşevik alternativ axtarışları hələ əlvan bir polifoniya təşkil edirdi. Bu polifonizmdən qlobalizmə - vahid, mütləq monolit normativ və stereotipə qəti dönüş hələ qabaqdır idi. Köhnə ilə, keçmişlə haq-hesab artıq çəkilib qurtarmışdı. Zəhmli, demonik, yarıhərbi irtica, ölüm, zoraklıq maşını öz tərtilini, repressiv konveyeri artıq bədii tərəqqinin bu vaxta qədərki bünövrə, təməl qanuna uyğunluğu əleyhinə çevirmişdi. Ən böyük, yeni, çağdaş münaqişə isə indi təklif və tövsiyyə olunan yeni variantların və onların icrasını öhdəyə götürən cəmiyyət və təşkilatların öz arasında idi. Təsadüfi deyil ki, məhz bunların növ və tip çeşidi ta 34-cü ilə qədər davam edir.

"Bədii ədəbiyyat sahəsində partiyanın siyaseti haqqında" (1925), "Ədəbi-bədii təşkilatların yenidən qurulması haqqında" (1932) kimi məşhur qərar və qətnamələrdən sonra Azərbaycanda "Gənc qızıl qələmlər" (1925), "Qızıl qələmlər" (1926), "Azərbaycan Proletar Yazıçılar Cəmiyyəti" (1927) və nəhayət, "Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqı" (1934) kimi yazıçı və tənqidçiləri öz ətrafında birləşdirən təşkilatlar əmələ gəlir.

Mərkəzdən (rus ədəbi mühitindən) bizə artıq tanış "kültəvi repressiya qabağı" polifoniya burada da özünü göstərir. Xalq Maarif Komissarı Dadaş Bünyadzadə "ana dilində məktəblərin açılması, dərsliklərin nəşri" üçün xüsusi "ədəbiyyat heyəti" yaratmaq barədə qərar qəbul edir. Mirzə Cəlil və Yusif Vəzir sovet Azərbaycanına dəvət olunur. Bakıda Sabirə heykəl ucaldılır. "Kommunist" qəzeti nəzəndə "Ədib və Şairlər İttifaqı" (1923), "İldirim" yazıçılar birlüyü (sədr - S.S.Axundov, müavin - H.Zeynallı, katib - M.Sidqi, bax: "Kommunist" qəzeti, 1923, 31 avqust) yaranır. "Ədəbiyyat cəmiyyəti" (1925) toplama və tədqiqat işləri ilə də məşğul olur. Cəmiyyətin təqdimatı ilə "Kommunist" səhifə-

lərində, "Xalq ədəbiyyatı həyatdan doğar" silsiləsində folkloran və klassik irdən nümunələr çap olunur. (S.Mümtazın sonalar repressiya arxivlərində məhv edilən əlyazmaları - Nəsimi, Vaqif, Vazeh, Zakir haqda materialları qismən burada çap olunur). O da maraqlıdır ki, Cəmiyyətin fəxri sədri Əlibəy Hüseynzadə idi və onun işində əsasən klassik irsi, ənənəni özündə təcəssüm etdirən yazıçılar iştirak edirdi: Cəlil Məmmədquluzadə, Nəcəfbəy Vəzirov, Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq, Məmməd Səid Ordubadi, Əbdürəhimbəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Cəfər Cabbarlı. Repressiya qurbanının - Firudin bəy Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" (1925-1926) çap olunur. Bakıda "Birinci Türkoloji qurultay" (1926) keçirilir. "Gənc qızıl qələmlər"da (1926), "Yaşıl yarpaqlar"da (1926), S.Rüstəm, M.Müşfiq, M.Rahim və A.İldirim hələ eyni sıralarda çıxış edirdilər. Lakin irlə varis, eləcə də ədəbi nəsillər arasında ögey-doğmaliğin da əsasları bu illərdə qoyulur, sosializmə yaxın gəlməyənlər həm ədəbi tənqidin, həm də zoraki-əmiranə rejimin qəzəbinə düşçə olurdu. Ona görə də ədəbi düşüncə istiqamətində aparılan sovet islahatları yeni cəmiyyətin özünü möhkəmləndirməsinə, marksçı-leninçi baxışların əyalətlərdə təsdiqinə, eyni zamanda irticaçı bolşevik modelinin tətbiqinə xidmət edirdi.

ÜİK(b)P-nin "Ədəbi-bədii təşkilatların yenidən qurulması barədə" 23 aprel 1932-ci il tarixli qərarı ilə belə təşkilatların və qurumlarının, cəmiyyətlərin və birliliklərin bütün şəbəkəsi aradan götürüldü və iki il sonra 1934-cü ildə qələm sahiblərinin vahid birlüyü - SSRİ Yazıçılar İttifaqı, yerlərdə isə bu quruma tabe olan əyalət ittifaqları yaradıldı, həmçinin, elə həmin qurultayda sosialist realizmi vahid yaradıcılıq metodu elan edildi. Cərgədən çıxan, bu vahid metoddə və təşkilatda birləşə bilməyənlər daha üç il sonra - 1937-ci ildə artıq fiziki şəkildə məhv edildi.

Ədəbi cəbhədə yüzlərlə ifşa, həbs, sürgün, mənəvi və fiziki darmadağın aktları buna hazırlıq idi. Polifonizmdən qlobalizmə keçid artıq baş vermişdi. Və bu dəfə də artıq işdə, təcrübədə polifoniyadan monopoliyaya keçidin müəllifi - baş icraçı Repressiya idi...

Sovetlər İttifaqında totalitar rejim milli genefondunu yaratmış millətlərə və fərdlərə qarşı daha amansız mövqedə oldu. Start xəttini Moskvadan götürən repressiyaların epäsentiri daha çox coğrafi ərazi kimi Azərbaycana düşündü. Çünkü Azərbaycan artıq Cümhuriyyət dövründə özünün "Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" formulunu, düsturunu yaratmışdı. Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsinin rəisi M.P.Frinovski 1930-cu ilərin əvvəllərində Moskvaya göndərdiyi məruzəsində göstərirdi ki, Qafqazda ən çox təqiblərə məruz qalan azərbaycanlılar olmuşdur.

Repressiv aksiyalar zamanı hədəf kimi daha çox ziyalı, intellekt "mən" seçilirdi. Ağlın, intellektin, mütəfəkkir şəxsiyyətlərin məhvi imperianın düşünülmüş surətdə həyata keçirdiyi dövlət siyasəti idi. İntellekt və ya milli düşüncəyə malik olan ziyalı, böyük zəka sahibləri ona görə repressiyalara hədəf seçilirdi ki, manqurdlaşdırma, mütilik, ətalət və əsarətdə saxlama siyasetinə mane olacaq qüvvələr qalmasın. Ona görə də bolşevizmin ilk repressiya hədəfi milli ziyalı idi. Çünkü həyata, cəmiyyətə "formaca milli, məzmunca sosialist" düsturunu tətbiq etmək üçün milli olan hər şeyi məhv etmək lazım idi. Əslində, "formaca milli"lik özü formal xarakter daşıyırı. Total mühit milli olanı əzməklə, həm də milli düşüncəni, milli təfəkkürü məhv edirdi.

Türk dilli xalqların lügət fondunda repressiya, deportasiya, genosid sözləri yoxdur. Bu sözlər yaddan gəldiyi kimi onun icraçıları da əsasən yadlar idi. Yadların milli mənəvi dəyərləri məhv etməsi prosesi öz qaynağını çar Rusyasının yaratdığı "ağ terror"dan alır və özünün zirvə məqamına bolşeviklərin yaratdığı "qırmızı terror"da çatır. Bolşeviklər

bu prosesdə yalnız rəng dəyişikliyi - qan simvolikası ilə deyil, həm də repressiyaların coğrafiyasının genişliyi və kütləviliyi ilə seçilir. Sovetlər məkanında repressiyaların ifadə etdiyi leksik əclar da dəyişir, bu söz "cəzalandırmaq" funksiyasını itirərək "məhv etmək" məzmunu daşıyır. Çar Rusiyası dövründə Q.Zakir, M.F.Axundzadə, A.Bakıxanov, Mirzə Cəlil və başqaları hədə və təqiblərə məruz qalır, lakin qurbanı çevriləmir. Hətta Fəxrəddinin müsibəti "müsibəti-müsəlmanan" səviyyəsinə qalxır, nadanlıq, hiylə və məkr uçbatından tifaqlar da dağılır (Dağilan tifaq). Bu proses ədəbi düşüncədə, ədəbi təsisatda öz təsdiqini və təsbitini tapır. Sovet totalitar rejimi dövründə isə ədəbi həyatda deyil, ictimai həyatın özündə daha dəhşətli tragik-dramatik stuasiyalar baş verir, burada yalnız tifaqlar yox, mərkəzlər, partiyalar, təşkilatlar, tayfalar və nəsillər, düşünən başlar, milli mənəvi əxləqi dəyər və sərvətlər dağıdırılır. Lakin total qadağalar nəticəsində ictimai həyatın özündə baş verən bu tragik proseslər ədəbi-bədii düşüncənin predmetinə çevrilə bilmir.

XIX əsrin sonlarında Ü.Hacıbəyov Qori müəllimlər seminariyasında türk dilində danişdığına görə töhmət alır və ona verilən xarakteristikada göstərilir ki, "əgər Ü.Hacıbəyov nəzarətsiz buraxılsa, yenə də türk dilində danişib pozulacaq". Bolşevik inkişafının, irticasının tügyan etdiyi dövrdə isə türkçülər "pozğun" adlandırılmadı, pantürkist, panislamist damgası vurularaq "vətən xaini", "xalq düşməni" elan edilərək məhv edildi.

Bolşeviklərin repressiyalara milli ideologiyadan və onun daşıyıcılarından başlaması tamamilə məqsədli idi. Çünkü sosializmin ideal bir cəmiyyət olduğunu göstərmək üçün klassik irsi və ənənələri şübhə altına almaq, yaxud sənəti sosialist modelinə uyğunlaşdırmaq lazım idi. Sov. İKP programında "burjua baxışlarının və əxlaqının tamamilə aradan qaldırılması"nın partianın qarşısında başlıca vəzifə kimi qoyulması da bu məqsədə xidmət edirdi.

Milli ideologiyani, geni və şəcərəni dəyişərək onu sosializm ideologiyası üstündə kökləmək üçün ilk növbədə xalqın tarixinə, dilinə, mədəniyyətinə, zaman-zaman yaratdığı və yaşatdığı ənənələrinə nüfuz etmək və onu gələcək nəsillərə təhriflərlə aşılamaq lazımdı. Azərbaycanın tarixi və mədəniyyəti də bu təhriflərdən yan keçmədi. Belə ki, təhrif olunaraq tarixi birtərəfli öyrədilən aborigen türklər köçəri, Azərbaycana sonradan gəlmə kimi təqdim edilir, bu xalqın qədim və zəngin tarixi keçmiş şübhə altına alınırdı. Müasir azərbaycanlıların antropologiyasının səlcuq türklərinin gəlişinə qədərki antropologiyasını bugün də saxladıqları və bu antropologiyanın hind-əfqan irqinə uyğunluğu kimi səhv "konsepsiya" beyinlərə yeridilirdi. Milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizə aparanlar (Cavad xandan Hüseyin Cavidə qədər) vətən xaini, xalq düşməni elan edilirdi. Azərbaycan ziyahlarından tarixi istor bədii, istərsə də elmi əsərlərdə məhz bu istiqamətdə araşdırmaq tələb olunurdu. Beləliklə, milli genezis - mənşə, şəcərə təhriflərə məruz qalırdı. Əslində isə SSRİ xalqlarının (mütərrəd "sovət xalqları"nın) tarixi adı altında rus sovet imperiyasının tarixi tədris edilirdi.

Siyasi repressiyaya məruz qalmış şəxsiyyətlərdən bəhs edən məqalə və kitablarda repressiyaya ilk dəfə kimin məruz qalması və repressiyaların nə zamandan başlanması axtarışı daha çox müşahidə olunsa da bu, əsasən doğru bir fikirdir ki, "...30-cu illərin faciəsi" heç də 1937-ci ildən başlamır. "1937-ci il" V.İ.Leninin vəfatından sonra ölkəmizdə yenicə bərqərar olmağa başlayan demokratianın öz relsindən çıxarılmasının məntiqi nəticəsi idi. Bolşevizm inqilabı inkişaf və yaradıcılıq yolundan sapdırıb, onu inzibati amirlik aparatına çevirmək meylləri artıq 20-ci illərin ortalarında bir sıra leninçi bolşeviki narahat etməyə başlamışdır⁵⁶.

56. Cəmil Həsənov. "Ağ ləkə"lərin qara kölgəsi. Bakı, "Gənclik", 1991, səh. 125.

Bəziləri 20-ci illərdən bu prosesin 30-cu illərə nisbətən zəif, ləng getdiyini qeyd edirlər: "20-ci illərdə repressiyaların zəifliyi və miqyas darlığı bir də onunla bağlı idi ki, hələ kimi nəyin üstündə repressiya etmək reseptləri tam hazır olmamışdır"⁵⁷.

Burada unudulan mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, bolşeviklər əvvəlcə ölkələri, sonra isə şəxsiyyətləri və mənəvi sərvətləri məhv edirdilər. 1920-ci illərin əvvələrində ölkələri fəth etmək prosesinin özü başa çatmamışdı, başqa sözlə, SSRİ hələ tam qurulmamışdı. Birinci mərhələ başa çatmadıqdan şəxsiyyətlərin repressiyası prosesi 1920-ci illərdə bir qədər "yumşaq" xarakter daşıyırdı. 1930-cu illərdə isə repressiv aksiyalar daha da kütləviliyədən. Bu illərdə "ölüm" sözünü adiləşdirmək və əhalini buna alışdırmaq üçün sənət adamlarının doğum günlərini deyil, ölüm günlərini qeyd edirdilər. Bu barədə tədqiqatçı alim Kamran Əliyev yazdı: "1937-ci ilin "Ədəbiyyat" qəzetində ölüm faktları ilə əlaqədar başqa bir xətt də açıq-aşkar özünə yer tuturdu. Qəzet A.S.Puşkinin ölümünün 100, C.Cabbarlınin ölümünün 2, M.Y.Lermon-tovun ölümünün 96, A.Bakıxanovun ölümünün 90, A.N.Radişşevin ölümünün 135, B.Mayakovskinin ölümünün 7, Emil Zolyanın ölümünün 35, S.M.Kirovun ölümünün 3 illiklərini, sözün həqiqi mənasında təntənə ilə qeyd edirdi. Hətta, çox maraqlı və düşündürücüdür ki, M.Ə.Sabirin anadan olmasının 75 illiyini qeyd etmək mümkün olduğu halda, məhz ölümünün 25 illiyi "reklam" edilirdi.

Tam aydınlığı ilə görünür ki, bu ildönümlərinin bir çoxu heç yuvarlaq rəqəm də deyildilər. Ona görə də "Ədəbiyyat" qəzetiinin bu işdəki mövqeyinin xüsusi məqsəd daşımazı barədə şübhələnməyə dəyməz. Əslində qəzet adamların ölümə münasibətini adiləşdirirdi və "ölüm" sözü adamların həyatına və nitqinə daha məhsuldar şəkildə daxil olurdu.

57. "Can sözdür, əger bilirsə insan..." (məqalələr məcməsi), Bakı, 1997, səh. 25.

Qəzetlərin qara çərçivəyə alınmış yazıları və şəkilləri o illərin başı üstündə səslənən ağıını xatırladırıd" ⁵⁸.

Məhz bu doktrinanın cisməşdiyi, zoraki-cismanı alətə çevrildiyi repressiya adlı bürokrat-hərbi mexanizmin, bolşevik-manqurd maşının zəhami, qorxusu, vahiməsi ilə dövlət və sənət, rəsmi ideologiya və milli mədəniyyət arasında münasibətlərin minillik sistemi və səhimanı tamamilə dəyişmiş, sivilizasiya tarixində hələ bu vaxta qədər görünməmiş metamarfoza baş vermişdir: ümummilli şür-sinif diktatura-sına, tarix konyuktor məqama, istedad və şəxsiyyət total siyasi ehkama, poeziya konselyariyaya tabe edilmişdir. Məhz "sinif səngəri", səddi və sərhəddi ilə bir millət iki millətə, bir ailə iki ailəyə ayrılmış, ər arvadına, arvad anasına, Pavlik Morozov doğma atasına qarşı çıxmışdır. Məhz "repressiyan dan keçərək" həm fərdi, həm də milli şür sinifləşmiş, ailə artelləşmiş, kənd kolxozalaşmış, əlisba kirilləşmiş, zavod da, fabrik də milliləşmiş, hətta torpaq da tarixdə xüsusi inhisara, bolşevik (sosialist) mülkiyyətinə çevrilmişdir: bolşeviklər kəndlə və qolçomaqla, zamanla və keçmiş irslə, sənət və estetik fikirlə istədikləri kimi rəftar etmişlər. Daha doğrusu, bolşevik fırqə, rəhbər, öndər idarəcilikdə sənət və istehsalata, ekologiya ilə kolxoza, heyvandarlıqla mədəniyyətə rəhbərlik üsulu, tərzi arasında fərqə yol verməmişdir.

Ümumiyyətlə, çubuq, zopa, qırmanc, dəyənək gerçəkliliyinin sənətdən görünən güzgüsünün həcmi getdikcə böyüyür, şaxələnir və çox çəkmir ki, həmin dəyənəyi əlində tutmuş tənqid, sənət, hüquq-mühafizə əməkdaşlarının da (genefondun bu yeni tipajının da!) obrazını biz ədəbi əsərlərdə kodlaşmış şəkildə müşahidə edirik.

Bu cür əsərlərin müəllifləri kimi, artıq daha çox tarixi ənənələrə söykənən istiqlaliyyət duyğulu, Cümhuriyyətin

ədəbi təcrübəsini keçən başqa nəslin nümayəndələrini (H.Cavid, Ə.Cavad, H.K.Sanlı, Ə.Müznib, S.Hüseyn, Ə.Abid, Ümmügülsum Sadıqzadə, A.İldirim, S.Mənsur və başqaları) görürük. Yeni cəmiyyətin və tənqidin əsas hədəfinə də onlar çevrilirdi. M.Quliyev 1929-cu ildə çap etdirdiyi "Türk ədəbiyyatında sağ uklon" adlı məqaləsində yazır: "Bir neçə il bundan əvvəl Ə.Cavad məhşur "Göy göl" şeirində iflas etmiş müsavat ziyalılarının keçmiş "əzəmət" xülyası ilə yaşayaraq ömür keçirdikləri "uzaq ölkələrə" salam göndərmişdi. İndi Cavad bu səfillərə əl uzatmaq istəyir. Bu əli qırmanclamaq lazımdır. Yaltaqlıq, ikiüzlülük, xəyanət və riyakarlığa nəhayət verilməlidir".

Bolşeviklər həyatda və sənətdə sosialist inqilabını başa çatdırmaq üçün şür və psixologiyalarda maarifçi və tənqid realizmlərdən fərqli olaraq yeni bir "izm" - sosialist realizm modeli, qəlibi yaratdilar (20-ci illərdə bu modelə müxtəlif adlar verilsə də 1932-ci ildən sosialist realizmi adlandırıldı). Maarifçi və tənqid realizmlər ədəbiyyatın, sənətin özündən doğan, ictimai quruluşun eybəcərliklərini tənqid edən, "baltanı dibindən vuran" (Ü.Hacıbəyov) ədəbi cərəyanlar idi. Sosialist realizmi isə bolşevik partiyası rəhbərlərinin "kəşf etdiyi" və ad verdiyi ədəbi, əslində isə siyasi cərəyan idi. Çünkü ədəbiyyat və sənət, Leninin dediyi kimi, proletar işinin "vintciyi", "təkərciyi" funksiyasını yerinə yetirir və partiyanın siyasetini bir mexanizm kimi hərəkətə gətirirdi.

Maraqlıdır ki, əvvəlki, klassik sənət nümunələri də sosialist realizm modelinə, qəlibinə uyğunlaşdırılır, bu qəlibə uyğun gəlməyənlər ya "montaj" olunur, ya da möhv edilirdi.

Belə ki, bəşər tarixinin idrakda və düşüncədə keçdiyi yola "fəlsəfə bu gün olduğu kimi, iki min il bundan əvvəl də partiyah idi" (Lenin) prizmasından yanaşan ehkamçı, doqmatik, sinfi, partiyali şür - marksçı-leninçi metodologiya Nizamini utopik sosialist, Bağdadda, Kərbəlada yaşayın

58. K.Əliyev, Ölüm var ki, həyat qədər dəyərli, "Ağ ləkələr" silinir ..., Bakı, 1991, səh. 160-161.

Füzulini ateist elan etdi. Nəsimi də "həqq məndədir" fəlsəfi fikri ilə, sosialist tənqidinin köməyi nəticəsində sufilikdən materializmə qədər yol gəldi.

Lakin bu heç də o demək deyildir ki, bolşeviklər istədiklərinə maneəsiz və qurbansız nail olur və heç bir sosial, ictimai, subyektiv maneəyə rast gəlmirdi. Belə maneələrdən biri də milli əxlaqa və düşüncəyə malik olan Hüseyin Cavid idi.

H.Cavidin ömür yoluna nəzər salsaq görərik ki, o, fiziki şəxs kimi 4 epoxa yaşayıb: Çar Rusiyası dövrü, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü, Sovet dövrü və NKVD-dəki məhbəs həyatı dövrü. Maraqlı odur ki, bu dövrlərin heç biri Cavid dəyişdirə, ikitəşdirə, bütövlüyüünə xələl gətirə bilməmişdi. İstintaq materiallardan da aydın olur ki, o heç kim haqqında "danos" yazmamış, heç kimin üzünə durmamış, heç kimə böhtan atmamışdır. Hətta onun öz üzünə duranlara qarşı da çıxmamış və həmişə Cavid bütövlüğünü, Cavid əxlaqını, Cavid dəyanətini qoruyub saxlamışdır. Onun ilk təxəllüslerindən biri olan (Salik) və son (Cavid) təxəllüsü də ədibin xarakter bütövlüyündən, dəyişməzliyindən xəbər verir. Sanki mütfəkkir şəxsiyyət bununla da sübut edir ki, Cavidləşməyə (əbədiləşməyə) aparan yol öz başlangıcını Salikdən (bir yol ilə gedən- yolunu dəyişməyən) alır.

İnkaredilməz faktdır ki, sənətkar bütövlüyü onun yaradıcılığı ilə şəxsiyyətinin vəhdətində özünü tapır. Yəni onun bütövlüyü sözü, ideyaları, yaratdığı sənət nümunələri ilə, şəxsiyyəti, insanlarla ünsiyyəti və sənətkar "mən"i arasında olan birlikdədir. Başqa sözlə desək, Cavid sənətdə və həyatda ikitəşmir, bir tam olaraq qalır. Həyatdakı Cavid sənətdəkini, sənətdəki Cavid isə həyatdakını tamamlayır. Sənətkar ikitəşəndə xirdalanır, kiçilir və bütövlüğünü itirir. Bu zaman uduzan sənət və şəxsiyyət olursa, mənəvi zərərcəkən xalq və millet olur. Bu vəhdət pozulanda sənətkarla sənət, sənətkarla zaman arasında harmoniya pozulur, əlaqə qırılır. Bu vaxt sənətkarın şəxsiyyətinə ləkə düşür, üzü əbədiyyətə

tuşlanan sənət isə yarı yolda qalır, zədədən və fəsaddan xilas ola bilmədiyi üçün zamanın sınağından çıxa bilmir.

Zəmanənin sərhədlərini dağdırıb yırtan sənət əsəri isə vahid zaman və məkandan çıxaraq zamansızlaşır, əbədiləşir. Bu mənada Cavid sənəti də coğrafi hüdudları aşaraq əbədiyyətə doğru gedən və hər hansı bir zaman tanımayan sənətdir. Zamana və məkana siğmayan sənət və sənətkar insanların fövqünə qalxdığından bir müddət qəbul olunmaya da bilər. Lakin ictimai şüur formalaşdıqca, cəmiyyət demokratikləşdikcə həmin sənət və sənətkar "mən"i, sənətkar bütövlüyü də dərk olunur. Cavidi də uzun müddət dərk olunmağa qoymadılar, hətta ona 20 ilə yaxın bir müddətdə "vətən xaini", "xalq düşməni" yarlığı vurdular. Belə ki, 27 may 1937-ci ildə dövlət təhlükəsizlik idarəsinin leytenantı Klemençiç tərəfindən hazırlanmış arayışda Hüseyin Cavidin həbs olunması zəruri hesab edildi: "Mən, Azərbaycan Xalq Daxili İşlər Komissarlığı idarəsi I şöbəsinin rəisi, leytenant Klemençiç təhqiq olunan 12493 nömrəli işi nəzərdən keçirərək, 1982-ci ildə doğulmuş, azərbaycanlı, Azərbaycan SSR vətəndaşı, bitərəf, şair, teatr texnikumunun müəllimi Hüseyin Cavidin həmin işdə dəqiq ifşa olunmasını nəzərə alaraq, onun gizli millətçi əksinqilabi təşkilatda iştirakı barədə qərar qəbul etdim"⁵⁹. Göründüyü kimi, artıq Cavidi cəllad kötüyü ilə üz-üzə gətirmək üçün xüsusi xidmət orqanlarında əməliyyat tədbirləri hazırlanırdı və onun "nazi ilə oynamamağa" vaxt qalmamışdı. Ona görə də 3 iyun 1937-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı (XDİK) dövlət təhlükəsizlik komissarı Sumbatovun təsdiqi, birinci bölmənin rəisi, dövlət təhlükəsizlik leytenantı Klemençiçin icrası və Azərbaycan SSR XDİK-in dövlət təhlükəsizlik idarəsinin 4-cü şöbəsinin rəisi, DT kapitanı Sinmanın razılığı ilə Hüseyin Cavidin həbsi barədə 509 sayılı order

59. MTN-in arxiv. Hüseyin Cavidin istintaq işi, PR - 18845.

imzalandı. H.Cavid gizli əksinqilabi millətçi təşkilatda iştirakına görə Azərbaycan SSR CM-nin 72 və 73-cü maddələri ilə ittiham edildi (qərarın altında H.Cavidin öz dəstti xəttində, latin əlifbasında bu sözlər yazılmışdı: "Mən bu qərarı eşitdiyimə qol çəkirəm. 07.06.37").⁶⁰

Bir məsələni xatırladaq ki, 1921-ci ilin dekabr ayının 30-da Darülmüəllimin salonunda şura ziyahlarının ümumi iclası keçirilir və həmin iclasa sədr H.Cavid, katib isə A.Şaiq seçilir. Cavid həmin iclasa sədrlik etməkdən imtina edir. O, bundan imtinanın səbəbini belə izah edirdi: "Komissiyonda ərz etdiyim kimi, mən nə latinçiyam, nə də islahçı... olsalısa mən yalnız türk dünyasının haqqı ilə anlayan, alim, mütxəssis, lisancı və əlisbaçı vətəndaşların gələcəkdəki təcrübələrindən istifadə edən bir müəllim ola bilərəm və şimdilik heç bir komissiyonda iştirak etməm".

Bütün bunlar göstərir ki, Cavid latin əlifbasına keçməyin dildə, icaslarda deyil, əməldə, daxildə tərəfdarı idi. Buna görə də o, "NKVD" təcridxanasında verdiyi ifadələrə atdığı imzamın altında kirillə deyil, məhz latin əlifbası ilə yazırırdı. Doğrudur, həmin illərdə təkcə Cavid deyil, demək olar ki, hamı bu əlisba ilə yazırırdı. Lakin istintaq materiallarında belə hallarla təsadüfən rastlaşmaq olur. Müstəntiq qarşısında dayananların demək olar ki, böyük əksəriyyəti rusca ifadə vermiş və ya kirillə yazmışlar. İstintaq materiallarından, xüsusilə də "Haman qərar mənə Azərbaycan dilində məlum edildi", "mən eşitdiklərimə imza atıram" ifadələrindən görünür ki, Cavid dindirmələr zamanı türkçə (Azərbaycanca) ifadə vermişdir. Digər tərəfdən isə, Cavidin imzaladığı sənədlərin altında yazdığı sözlər istintaqın necə aparılmasının da (müstəntiqlərin iş prinsiplərinin) üzərinə işq salır. Buradan görünür ki, dindirmələr və üzləşmələr zamanı müttəhimlərə öz ifadələrini oxuyub imzalamamağa icazə vermirdilər.

60. MTN-in arxiv. Hüseyin Cavidin istintaq işi, PR - 18845.

1937-ci ilin qasırğa və tufanlarına məruz qalmış bir adamın təcridxanada latin əlifbası və osmanlı şivəsi ilə yazması böyük cəsarət tələb edirdi. Bəzi istintaq materialları ilə tanışlıq göstərir ki, istintaqa cəlb edilənlərin bir çoxu xilas olmaq naminə müxtəlif bəhanələr gətirmiş, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin adlarını çəkmək məcburiyyəti qarşısında qalmışlar (O, dövrün, zamanın diqtəsi idi və buna görə kimi isə ittiham etmək düzgün deyil). Böyük iradə və dözüm sahibi olan Cavid isə heç kəsin adını çəkmədən bütün əzab və işgəncələrə dözmüşdür.

Cavidin ömür yoldaşı Mişkinaz xanım Cavidin və Cavidlər ailəsinin iyunun 3-də və 4-də keçirdiyi hiss və həyacanları belə xatırlayır: "3 iyun. Həmişəki kimi şad və gülər üzlə Cavid saat 10-da "salamat qal" deyib evdən çıxdı. Mən də həmişəki kimi onu pilləkənin yanına qədər yola saldım. Qayıdır öz işimlə məşğul oldum. Uşaqların biri məktəbdən, biri institutdan qayıtdı. Cavidi gözləyirdik ki, gəlsin bir yerdə nahar edək. Nədənsə bu gün çox gec gəldi. Uşaqların xörəyini verib özüm Cavidi gözlədim. Axşam saat 6-da gəldi. Qapıdan girən kimi dedi: "Nə istəsən alacam. Ancaq birinci mən deyəni alacam"⁶¹.

Onun qulağa yapışan brilyant sırgadan xoşu gəlirdi. Coxdan istəyirdi ki, mənə bir cüt belə sırga alsın.

Mən əlimi qaldırıb uşaqları göstərdim: "Mənim pudlarla brilyantlarım var. Ona ehtiyacım yoxdur". Sonra da əlavə elədim ki, xeyir ola bu sərvət əcəb?

Dedi: "Bu saat kinostudiyanın gəlirəm. Bu gün "Koroğlu" ssenarisinin müqaviləsini bağladıq. Ayın beşində 5 min alacam. Qalanını da film çəkilib qurtardıqdan sonra".

Qara günün yelimi dəymmişdi, ya nə idisə çox narahat idim. Adama bir bədbəxtlik üz verəndə elə bil əvvəlcədən duyar.

Saat 8-də Cavid yuxudan durdu, üzünü yudu, çay içdi.

61. Mişkinaz Cavid. Cavid xatırlarkən, Bakı, 1976.

Dedi: "Hə, indi işləmək lazımdır".

Üzümə baxdı: "Deyəsən kefin yoxdu?"

- Heç bilmirəm. Elə darixıram ki, bilmirəm nədəndi.

- Darixma, bu gün işim çoxdur. Sabah gedərik gəzməyə.

Amma istəyirsən elə indi çıxaq bir saat hava alaq, sonra gəlib işləyərəm.

- Yox, yorularsan sonra işləyə bilməzsən.

- Əslində elə özümün də bu gün işləməyə sən deyən həvəsim yoxdur. Ancaq bəzi kağızlar var ki, gərək yazüb sabah təhvıl verəm.

...Cavid işləyirdi, uşaqlar yatmışdilar. Mən həmişəkindən tez - saat 11-də keçdim yataq otağına. Bir qədərdən sonra qapını açıb dedi: "Yatmisan?"

- Yox, nə lazımdı?

- Heç elə bildim yatağına girməmisən. Qəhvə istəyirdim. Mən qalxdım ki, geyinim. Qoymadı:

- Özüm bişirərəm. Sən yat.

Çox vaxt qəhvə qabını qoyardım bufetin üstünə, gecələr işləyəndə özü bişirərdi.

...Yuxuda gördüm böyük bir ilan mənə tərəf gəlir. Çığırıb yuxudan ayıldım. Yarıyüxulu, qorxmuş halda özümə gələndə evdə qarışq səslər eşitdim. Heç bir şey ayırd edə bilmədim. Elə bu vaxt Cavid qapını açıb ömrümüzə eşitmədiyim narahat bir səslə: "Qalx geyin", -dedi.

Qapının arasından baxıb tanımadığım adamları gördüm. Aman allah bunlar kimdi?

O vəziyyəti demək çox çətindir. Əllərim əsirdi, geyinə bilmirdim. Saniyələr bir il qədər uzun idi. Birtəhər geyinib çıxdım. Cavid qapının yanında ayaq üstə durmuşdu. Rəngi ağappaqdı. Onu elə görəndə başım hərləndi. Mən onun hər dəqiqəsinin rahat olmasına fikir verərdim. Bu qara bulud haradan gəldi? Qolumdan tutmasayı yixılardım. Qolumu bərk sıxdı: "Otur, sakit ol". Qolumu sıxmaqla demək istəyirdi ki, bu başlanğıcındı.

Qapını açıb bu biri otağa keçəndə birinci bufetin üstünə baxdım ki, görün qəhvə qabı ordadımı, Cavid qəhvə bişiribmi? Qəhvə qabı orda yox idi. Bu da mənə bir niskil oldu. İçərimdə özümü danladım ki, niyə sözünə baxdım? Niyə özüm durub qəhvə bişirmədim.

O vaxtdan indiyədək bir dəfə də olsa qəhvə içməmişəm. Baxmayaraq ki, özüm qəhvə xoşlayanam.

Gələnlər 3 nəfər idilər. Bir nəfər də qonşudan çağırıldılar. Gecə birin yarsından səhər yedдинin yarsınan evi ələk-vələk etdi. Baxılmayan yer qızımın yataq otağı oldu. Kiçik olduğu üçün mü, ya nəsə onu oyatmadılar. Amma onlardan biri hey deyinirdi ki, niyə ora baxılmadı?

Cavid o gecə bir qutu yarım papiros çekdi. Kibritini yanıranda onlardan da biri cibindən papiros çıxardı. Cavid öz papirosunu yandırıb, ev sahibi kimi odu qonağa sarı tutdu. O yandırmadı. Cavid çöpü söndürüb udqundu. Nələr dedi o udqunmaqla! Qəmli-qəmli üzümə baxdı. Qaşlarını qaldırıb ah çekdi.

O gündən bəri bir-birinin papirosunu yandıran adamları görəndə Cavidimin əsəbi üzü, dərdlərimin başlangıcı yadına düşür⁶².

Çox təəssüf ki, Mişkinaz xanımın yuxuda gördüyü ilan çin çıxdı. İlanın ağına da lənət, qarasına da:

İyun ayının 4-də XDİK-in 509 N-li axtarış aparma orderinə əsasən (bu order də 3 iyun 1937-ci ildə imzalanmışdı - C.Q) Bakı şəhəri, Kommunist küçəsi ev 8-də yaşayan H.Cavidin mənzilində axtarış apardılar. (27 sentyabr 1937-ci ildə Bakı Soveti evlər idarəsinin rəisi Jurbanın 11/03 N-li sərəncamına əsasən H.Cavidin ailəsi -36 yaşlı həyat yoldaşı Mişkinaz xanım, 16 yaşlı oğlu Ərtoğrul və 13 yaşlı qızı Turan Sovetski küçəsi, 92 nömrəli evə, bir otaqlı mənzilə köçürürlür). Axtarış zamanı XDİK əməkdaşları tərəfindən Cavidə məxsus olan 549349 N-li pasport, 23

62. Mişkinaz Cavid. Cavid xatırlakən, Bakı, 1976.

ədəd müxtəlif fotosəkil, 115 ədəd türk, ərəb, fars və başqa dillərdə yazılımış müxtəlif kitablar - 1 zənbil, H.Cavidə məxsus əlyazmalar - 1 səbət, 15 rubl məbləğində gümüş sovet pulu və bir çox başqa əşyalar götürülmüşdür. (Cavidə məxsus istintaq qovluğununda olan materiallardan aydın olur ki, sonradan - 14 mart 1939-cu ildə 15 rubl istintaq üçün əhəmiyyət kəsb etmədiyindən şairin həyat yoldaşı Mişkinaz xanıma qaytarılmışdır)⁶³.

Yeri gəlmışkən qeyd etməliyik ki, ən böyük qanun pozuntularından biri də axtarışlar və müsadirələr zamanı baş verirdi. Belə ki, adətən, müsadirə edilən qiymətli əşyalar xüsusi xidmət orqanlarının əməkdaşları və axtarışı aparan şəxslər tərəfindən götürülür, qeydiyyata alınmır, əhalilə incilir, təhqirlərə və fiziki təqiblərə məruz qalırı.

Axtarışlarla bağlı təlimatın olmasına baxmayaraq, bu kimi qanun pozuntularına tez-tez təsadüf edilirdi. Həmin təlimata əsasən axtarış aparmaq üçün təhlükəsizlik orqanları tərəfindən xüsusi orderlər verilir, evlər idarəsinin müdürü və onun nümayəndəsinin, eyni zamanda qonşulardan kiminsə iştirakı ilə mənzillərdə, ambarlarda, damlarda və s. axtarış aparılırdı. Evlər idarəsinin müdürü, yaxud onu əvəz edən şəxs olmadıqda axtarış təhlükəsizlik orqanları tərəfindən həyata keçirilirdi.

Təlimata uyğun olaraq axtarışı aparan şəxslər evdə olan bütün əşyaları müsadirə edə bilərdi. Əmlaklı müsadirə olunan şəxslərə yalnız bir cüt alt paltarı, bir penjək, bir baş örtüyü, bir cüt ayaqqabı götürmək ixtiyarı verilirdi. Hətta evdə olan ərzaq məhsullarının alver məqsədilə saxlanılıb-saxlanılmadığını da axtarışı aparan şəxslər müəyyən edirdi. Axtarışı icra edənlərə müqavimət göstərilsə və ya mənzilə buraxılmazsa onlar silah gücünə olsa belə işi başa çatdırırlılar.

Mənzildə axtarış aparılarkən hər bir əşya qeydiyyata alınmaqla iki nüsxədən ibarət akt tərtib edilməli, aktın bir

nüsxəsi evlər idarəsinin müdürü və ya onu əvəz edən şəxsə verilməli, bir nüsxəsi isə təhlükəsizlik orqanlarında qalmalı idi. Evlər idarəsinin nümayəndəsi axtarışda iştirak etmədiğdə akt bir nüsxədə tərtib olunurdu⁶⁴.

Cavidin də evində axtarış apararkən bütün hüquq qaydaları pozulmuş və onun evindən götürülen əşyaların, əlyazma və əsərlərin adlı siyahısı tərtib olunmamışdır. Daha doğrusu, adlı deyil ümumi siyahı tərtib olunmuşdur. Ona görə də, bu gün Cavidin mənzilindən hansı kitab və əlyazmaların götürüldüyü nü və ya müsadirə edildiyini demək olduqca çətindir.

Cavid ilk dəfə 1937-ci ilin 5 iyununda müstəntiq Platonov tərəfindən dindirildi. Həmişə bəşəri ideyalar carçısı olan, nə-həng filosov Platonla daxili dialoqa, danışığa girən və estetik irsi, eləcə də fəlsəfi baxışları ilə ona söykənən, ondan qidalanan Cavid, bu gün cılız, hissiyyatsız müstəntiq Platonovla təkbətək, üzbezər dayanmışdı. Bu dindirmə qəribə bir məqam üzərində qurulmuşdur. Müstəntiq hər şeyin asanlıqla başa gələcəyini düşündüryündən birbaşa mətləbə keçir:

Sual. İstintaq müəyyən etmişdir ki, siz gizli əksinqilabi millətçi təşkilatın üzvüsünüz. Bunu boynunuza alırsınız mı?

Cavab. Qəti rədd edirəm.

Sual. Sizə əksinqilabçılarından və müsavatçılardan kimlər məlumdur?

Cavab. Keçmiş müsavatçılardan mənə Əhməd Cavad Axundov, Seyid Hüseyin Sadıqov və Xəlil İbrahim məlumdur. Bu gün onların müsavatçı olmaları mənə məlum deyil və mənim onlarla heç bir əlaqəm yoxdur. Bunlardan başqa müsavatçılardan və millətçilərdən heç kəsi tanımırıam.⁶⁵

Cavidin sərrast və sərbəst cavabları müstəntiqi əlavə suallar verməkdən çəkindirir. Müstəntiq anlayır ki, kimdənsə döyə-döyə aldıqları ifadələrlə Cavidin ram etmək mümkün

64. Azərbaycan Respublikası MDA. F. 1, si. 2, iş 96, v. 21.

65. MTN-in arxiv. PR - 18845.

deyil. Buna görə də müstəntiq iki sualla öz işini bitmiş hesab edir və uzun müddət Cavidlə sorğu aparmır. Görünür, müstəntiq Platonovun suallarına onu qane edə biləcək cavablar verilmədiyindən Cavid "tərbiyə etmək" lazım idi. Beləliklə, onu təxminən altı ay "tərbiyə" edirlər. Sabit xarakterli Cavid "tərbiyə etmək", onu belə asanlıqla ələ almaq mümkün deyildi. İstintaq işlərindən, elcə də Sumbatova ünvanlanmış məktublardan aydın olur ki, müttəhimin dindirilməməsinin özü də bir müstəntiq metodu, tərbiyə üsulu idi. Onlar ipə-sapa yatmayanları gec-gec dindirir və bununla da ittiham olunana psixoloji təzyiq edirdilər. Bu süründürməçiliklərdən təngə gölən müttəhimlər işin tez başa çatması üçün necə gəldi ifadələr verirdilər. Məsələn, S.M.Əfəndiyev Sumbatova yazdığı ərizədə bildirirdi ki, nəyə deyirsiniz verin qol çəkim, lakin istintaqı tez qurtarın.⁶⁶ İndi böyük mütfəkkir yazıcısını da həmin metodla "tərbiyə" etmək istəyirdilər. Lakin Cavid bu gərginliyə də duruş gətirir və belə ərizələr yazmırı.

Onunla ikinci sorğu-sual 21 dekabr 1937-ci ildə aparıldı və birincidən fərqli olaraq bu dəfə Cavidə suallar başqa adam tərəfindən verilirdi. Dindirmə protokolundan görünür ki, müstəntiqi Cavidin soyuqqanlığı çox əsəbləşdirir. Budur ciliz və heysiyyatsız, izsiz və imzasız, manqurtlaşdırılmış müstəntiqlə, təmkin və müdrikliyi, daxili və mənəvi bütövlüyü ilə heykəlləşən Cavid qarşılaşması:

Sual. Siz bütün istintaq boyu inad göstərərək əksinqilabçı və millətçi təşkilatın tərkibinə daxil olmağınızı inkar etməyə cəhd edirsiniz. İstintaqa düzgün ifadə vermək və boyunuza almaq niyyətiniz varmı?

Cavab. Bir daha bildirirəm ki, mən - Hüseyin Cavid millətçi əksinqilabçı təşkilatda olmamışam.

Bu dindirmə zamanı Cavidə onun haqqında ayrı-ayrı şəxslərin verdiyi ifadələrdən müəyyən parçalar oxunsa da,

66. MTN-in arxiv. S.M.Əfəndiyevin istintaq qovluğu. PR-16647.

o, qəti olaraq heç bir əksinqilabi millətçi təşkilatın üzvü olmadığını, onlarla əksinqilabi iş aparmadığını bildirdi. Bunnlar tamamilə həqiqət idi. Hüseyin Cavid heç bir siyasi partyanın, heç bir mərkəzin üzvü deyildi və heç bir siyasi təbliğat aparmırdı. Onun ən böyük "qəbahəti" kökə, şəcərəyə, türkçülüyə sədaqəti idi. Bu isə sovetlər dönməndə antisovet təbliğatı hesab edilirdi. Cavidin ən böyük "qəbahəti" ondan ibarət idi ki, o sosializm qəlibinə, sosializm modelinə siğmirdi. Öz idealına və əqidəsinə axıradək sadıq idi. O, sovet mülkiyyətinə çevrilmədən, öz baxışlar sistemini marksçı-leninçi təlimə tabe etdirmədən özünün modern ədəbiyyatını yaradırdı. Dindirmə zamanı Cavid onu da qeyd edirdi ki, "1926-ci ilə qədər mənim əsərlərimdə "səhvər" olub, həmin səhvər bunlardan ibarətdir: birincisi, öz əsərlərimdə mən sovet mövzusundan uzaq olmuşam və sovet həqiqətlərindən yazmamışam; ikincisi, mən əsərlərimi kütlənin başa düşmədiyi bir dildə yazmışam; partiya və sovet təşkilatları tərəfindən təklif olunan sovet həqiqətlərindən yazmağı rədd etmişəm və mən öz səhvərimi boynuma alıram, lakin bu səhvərimi sonrakı illərdə tədricən düzəldirdim"⁶⁷.

Doğurdan da, Cavidin yaradıcılığına diqqətlə nəzər salsaq görərik ki, onun dediyi bu "qüsurlar" həqiqətən də vardır. Lakin Cavidin sovet mövzusundan uzaq düşməsi daha çox öz idealına sadıq qalmaqdan irəli gəlirdi. Cavid vahid konsepsiyası, tendensiyası olan şair idi və bir qrup zümrə üçün yazmırı, kütlə üçün yaşamırı, o, xalqın və millətin taleyini düşünürdü. Onu daha böyük amallar və ideyalar yaşadırdı. Elə bu amal və ideyalar da Cavid buraya - XDİK zindanlarına gətirmişdi.

"Partiya və sovet təşkilatları tərəfindən təklif olunan sovet həqiqətlərindən yazmağı rədd etmişəm" - deyən H.Cavid həmin illərdə (Hətta NKVD məhbəsində belə) sənətin və

67. MTN-in arxiv. PR - 18845.

sənətkarın taleyi məssələsinə də işaretlər vururdu. Göstərişdikı, totalitarizm dövründə yazarlar "Hökmdar hüzüründə" əyləşmişdi. Hökmdarların çaldığı havanı oynamamaq lazımlı olduğu halda mən başqa havanı oynamışam. Əslində sovet həqiqətləri hər yerdə və hər sahədə olduğu kimi sənətdə də yeni siyasi-ideoloji iqlimə, inzibati amiranə sistemə - total rejimə tabe edilmişdi. Ona görə də totalitar rejimə tabe olanlar və olmayanlar, "ələmdən nəşəyə" keçənlər və keçmə-yənlər, bolşevik partiyasını "bəşərin vicdanı, eşqi, ürəyi" elan edənlər və etməyənlər sosializm güzgüsündə aydın görünürdü. Az keçməmiş sosializm güzgüsünün sahmanı əyilir, nizamı pozulur min illik mənəvi dəyərlər və onları yaşadanlar totalitarizm maşınınında filtrasiyadan keçir. Filtrasiya üçün baş məbədgah NKVD, cəlladlar isə Markaryanlar, Qriqoryanlar, Toprudzelər seçildi.

Cavidin "mən əsərlərimi kütlənin başa düşmədiyi bir dil-də yazmışam" fikrinə gəldikdə isə deməliyik ki, onun "dili barədə nisbətən müfəssəl və obyektiv qənaətləri ilk dəfə Mustafa Haqqı Türkəqul yazdı: "Cavidin dili istər Azərbaycan daxilində, istərsə Azərbaycan xaricində ən çox münəqşə və mübahisə olunan bir mövzudur. Məlum olduğu kimi, İstanbul türkçəsi ilə Azərbaycan türkçəsi arasında ufaq da olsa bir ləhcə fərqi vardır. Cavid İstanbul türkçəsini mənimsemmiş, bu şivəni bütün incəliklərinə qədər öyrənmişdir. Yaradıcılığının ilk dövrlərində, bilməsə şeirlərində İstanbul şivəsini məharətlə işlədən şair, sonralar yaratdığı əsərlərində bu şivəni Azərbaycan ədəbi türkçəsinə yaxınlaşdırmağa çalışmış və demək olar ki, bu işdə müvəffəq olmuşdur. Bunun üçün də Cavidin türkçəsinə nə tamamilə İstanbul türkçəsi, nə də tamamilə Azərbaycan ədəbi türkçəsinə demək qabılır. Cəsarətlə deyə bilərik ki, Cavid bu iki türkçə şivə arasında bir körpü yaratmış və bu iki şivə arasındaki məsafəni qısaltmışdır... Cavidin işlətdiyi türkçə olduqca dadlı və işlənmiş, gözəl bir türkçədir. Şimali və Cənubi Azərbaycan,

Türkiyə və Türküstan və s. türk ellərində tək bir münəvvər bulunmaz ki, Cavid oxusun və anlaması"⁶⁸.

Mütəfəkkir sənətkar bununla türk dövlətlərinin ünsiyyət vasitəsi olan turanın dilini yaradırdı. Cavid yaxşı göründü ki, bəşəriyyətə "kommunist cənnəti" vəd edən bolşeviklər türk dilli xalqların milli mənəvi dəyərlərini ortaqlıq ədəbi-mədəni abidələrini, xüsusi dilini məhv edir. İtən təkcə dillər olmadı, bəzi millətlərin özü və mədəniyyəti də asimliyasiya ya məruz qalaraq imperiyanın içində əridildi. Görkəmlı qumüq tədqiqatçısı Murad Adçı "Qıpçaq çölünün yovşanı" adlı əsərində yazar: "İlk siyahıya almaya görə 1917-ci ildə Rusiyada 196 xalq yaşayırdı, sovet hakimiyyətindən sonra yüzə qədəri qalıb. Qalanlarını komissarlar sadəcə olaraq siyahıdan siliblər, rusların və ya başqa xalqların üstünə yazıblar; o zamanlar hakimiyyətin göstərişi ilə insanın milliyyətinə onun əmlakına baxılan kimi baxıblar"⁶⁹.

Türkdilli xalqları belə bir assimliyasiyadan mühafizə etmək və Turanın ideoloji sistemini yaratmaq üçün isə mütləq və mütləq ortaqlıq dildən başlamaq, bir-birini anlamaq lazımdır. Sovet ideoloji sistemini yarananlar bunu yaxşı bilir, ona görə də Cavidləri, Əli bəy Hüseynzadələri tənqid atəşinə tutur və mistik burjua sənətkarları adlandırırlar. İştintaq prosesində isə Cavidi təqib və təzyiqlərlə, fiziki işgəncə və mənəvi iztirablarla üz-üzə gətirən müstəntiqlər idi. Lakin H.Cavid sabit xarakterə malik idi. Onun üstünə qışkırmalı, hədələməklə və ya işgəncələr verməklə istədiyinə nail olmaq mümkün deyildi. Şairin həyat yoldaşı Mişkinaz Cavid "Cavid xatırlarkən" adlı kitabında yazardı: "Cavid uşaqlıqda başına gələn bir hadisəni belə nağılı edərdi:

- Bir gün həyətdə oynayırdım, anam evdə heç kəs olmayıanda məni yanına çağırıldı ki, ay Hüseyin, gəl sənə təzə köy-

68. H.Cavidin əsərləri. 5 cild, I cild, Bakı, 2005, səh. 5.

69. Murad Adçı. Qıpçaq çölünün yovşanı, Bakı, 1997, səh. 5.

nək tikmişəm. Gey görüm necədir? Demə anamın məqsədi başqa imiş. Mən evə getdim. Anam dərhal qapını bağladı, təzə köynəyi göstərib dedi: "al, bunu gey, baxım". Elə ki, əy-nimdəki köynəyi çıxarddım, o, əvvəlcədən hazırladığı çubuqla məni döyməyə başladı. Nazik çubuq, çılpaq bədən, gəl buna döz görülm, necə dözürsən? Vurduqca mənə deyirdi: "Sən molla olmaq istəmirsin?"! İşin xarab olduğunu görüb andaman elədim ki, daha sabahdan molla məktəbinə gedəcəyəm. Anam qapını açdı. Tez köhnə köynəyimi götürüb otaqdan qaçdım. Həyətdəki tut ağacının başına çıxıb oradan dedim: Nə edirsən et, mən molla məktəbində oxumayağam, istəyirsən əlli təzə köynək tik, məni də döy öldür, molla olmayacağam vəssəlam!"⁷⁰.

Cavidin inadcılılığı və sözündə bütöv olması barədə həmin kitabın başqa bir yerində Mişkinaz xanım belə yazırırdı: "Cavid deyərdi ki, xoş səsi və gözəl moizələrilə məşhur olan atam məni körpəlikdən elmlə məşgül olmağa sövq etmişdir. Atamla mənim aramda ağlım kəsəndən sonra, tarix, ədəbiyyat, sənət haqqında çox ciddi söhbətlər olardı. Biz bəzən ata-oğlu kimi-yox qarşı-qarşıya durmuş rəqiblər kimi, bu və ya başqa tarixi hadisələr, şəxsiyyətlər haqqında söhbətlər edər, hər birimiz öz fikrimiz üstündə möhkəm durardıq. Deysən inadkarlıqdə mən ona oxşamışam"⁷¹.

Cavidin inadkarlığı hisdən, emosiyadan deyil, ağıldan, zəkadan, intellektdən qaynaqlanırdı. Ona görə də molla Hacı Abdullanın oğlu Cavid ana çubuğu, ana kötüyi molla edə bilmədiyi kimi, müstəntiq tənbehi, "NKVD" xofu və də-yənəyi də "tərbiyə edə" və qorxuda bilməzdi. Çünkü Cavid böyük bir həyat məktəbi keçməklə yanaşı, həm də xaricdə mükəmməl təhsil almışdı, türk və Avropa mədəniyyətinə dərindən yiylənmişdi.

70. Mişkinaz Cavid. Cavid xatırlakən, Bakı, 1976, səh. 51.

71. Yenə orada. səh. 8.

Cavid "tərbiyə" olunmadıqca müstəntiqlər onu "yola gətirmək" üçün müxtəlif metodlara əl atırdılar. Bu dəfə onlar Cavidi öyrənməyə, həm də başqalarından deyil, Cavidi Caviddən öyrənməyə məcbur oldular. 21 mart (Cavidi 21 mart "Novruz" bayramı günü dindirirdilər. Bu günü təkcə H.Cavidin, Ə.Cavadin və M.Müşfiqin ailəsi deyil, bütün Azərbaycan bayram kimi qeyd etmirdi. Çünkü "Novruz" bayramı Caviddən, Cavadan və Müşfiqdən əvvəl siyasi repressiyaya məruz qalmışdı) 1938-ci ilin dindirmə protokolundan oxuyuruq:

Sual: İinqilabdan əvvəl sizin atanız nə işlə məşgül olmuşdur?

Cavab: Mənim atam Molla Hacı Abdulla dini fəaliyyətlə məşgül olub.

Sual: Bəs siz inqilabdan əvvəl nə işlə məşgül olmuşsunuz?

Cavab: Mən 13-14 yaşından "Rus-tatar" məktəbində oxumuşam.

Sual: Neçənci ildə Siz xaricdə olmusunuz?

Cavab: "Rus-tatar" məktəbini bitirdikdən sonra mən İrana-Təbriz şəhərinə getmişəm. Onda mənim 20 yaşım var idi.

Sual: Siz Təbrizdə nə işlə məşgül idiniz?

Cavab: Təbrizdə mən ruhani məktəbində oxuyaraq, ərab dilini öyrənirdim. Mənim böyük qardaşım Məmməd Rasizadə də Təbrizdə idi və ruhani seminariyasında oxuyurdu. Mən də oraya getdim və bir il ərzində ruhani məktəbində oxudum.

Sual: İrandan neçənci ildə qayıtdınız və nə işlə məşgül oldunuz?

Cavab: İrandan 1 ildən sonra qayıtdım və Naxçıvandakı "Məktəbi-tərbiyə" məktəbində türk və fars dili dərslərini deməyə başladım. İl yarımından sonra yəni 1905-ci ildə ticarətlə məşgül olmağa başladım.

Sual: Türkiyədə neçənci illərdə olmusunuz?

Cavab: 1905-ci ildə mən bir neçə xalça aldım və onları satmaq üçün Türkiyəyə getdim. Bu xalçaların ümumi məbləği o vaxt 2000 rubl edirdi. Xalçaları satandan sonra mən gözümü müalicə etdirmək üçün Konstantinopolda tanınmış göz həkimi

Ziyaya müraciət etdim. Ziya həkim dedi ki, oxumaq sənin göz-lərinə zərər verməz. Ona görə də mən Konstantinopol şəhərində evdə şair Rza Tofiqdən təhsil aldım. 1 ildən sonra mən onun zəmanəti ilə tarix-ədəbiyyat fakültəsinə daxil oldum. 1910-cu ildə mən Türkiyədən Naxçıvana qayıtdım.

Sual: Siz Türkiyədən qayıdanan sonra nə işlə məşğul olmuşsunuz?

Cavab: Mən Türkiyədən xəstəliyimə görə qayıtdım. 2-3 ay Haxçıvanda müalicə olunduqdan sonra Bakı şəhərinə gəldim və burada Bakıda yaşayan İranlılar üçün İran səfiri tərəfindən təşkil edilmiş "İttihad" məktəbində Azərbaycan dili müəllimi kimi fəaliyyətə başladım. Bu məktəbdə azərbaycanlılar da təhsil alırdı. Məktəbə rəhbərlik İran səfiri tərəfindən edilirdi. Mən bu məkdəbdə 1,5 il işlədim.

Sual: "İttihad" məktəbində dərs demək üçün Sizə zəmanəti kim vermişdir?

Cavab: Türkiyədə Rza Tofiqin yanında Kirovabaddan olan Abdulla Məmmədzadə (söhbət Azərbaycanın görkəmli simalarından olan Abdulla Surdan gedir-C.Q) ilə birlikdə təhsil alırdıq. O, Türkiyədən məndən əvvəl qayıtdı. Mən Bakıya gələndə onunla görüşdüm və onun zəmanəti ilə həmin məktəbə işə qəbul edildim. Belə ki, Abdulla Məmmədzadə özü də həmin məktəbdə dərs deyirdi. Sonra o vəfat etdi.

Sual: "İttihad" məktəbindən gedəndən sonra nə işlə məşğul oldunuz?

Cavab: "İttihad" məktəbindən mən maddi təminatımı ödəmədiyimdən getmişəm. 1912-ci ildə Gəncəyə - indiki Kirovabada getmişəm. Burada mən təxminən 1913-cü ilə kimi "mədrəseyi-ruhaniyyə" də dərs demişəm. 1913-cü ildə mən Kirovabaddan Tiflisə getdim. Burada mən imperialist müharibəsinə kimi (1914-cü il) İran səfirliliyinin rəhbərlik etdiyi "İttifaq" məktəbində dərs demişəm.

Sual: "İttifaq" məktəbindən gedəndən sonra nə ilə məşğul olmuşsunuz?

Cavab: "İttifaq" məktəbindən gedəndən sonra mən Kaxetiyyaya getdim. Burada mən Dəmiryolu xətti üzrə işçi qüvvəsinə qeydiyyata alan tabelçi kimi xidmət etmişəm.

Ora mən xəstəliyimlə əlaqədar - havamı dəyişmək üçün getmişəm. Oradan mən xəstəliyimlə əlaqədar Yesuntikiyə getdim. Bütün bunlardan sonra mən Bakı şəhərinə gəldim və 1918-ci ilə kimi Tağı Nağıyev tərəfindən təşkil olunmuş "Səfa" məktəbində dərs dedim. Mart hadisələrində mən İrana getdim və 2 aydan sonra Naxçıvan şəhərinə qayıdır məktəbdə müəllim işlədim.

Sual: 1918-19-cu illərdə siz harada idiniz və nə işlə məşğul olmuşsunuz?

Cavab: "Müsavatın" hökmranlığı dövründə mən seminariyada, sonra qızlar məktəbində şəriətdən dərs demişəm.

Sual: 1919-cu ildə "Müsavatın" hökmranlığı dövründə siz hansı əksinqilabi müsavat jurnallarında iştirak etmişsiniz?

Cavab: 1919-cu ildə "Müsavat" hökmranlığı illərində mən "Qurtuluş" və "Yaşıl qələm" jurnallarında iştirak etmişəm.

Sual: 1919-cu ildə "Müsavat" partiyasına, xüsusilə də onun lideri M.Ə.Rəsulzadəyə münasibətiniz necə olub?

Cavab: O vaxt mən "Müsavat" partiyası və onun lideri M.Ə.Rəsulzadə ilə heç bir əlaqədə olmamışam.

Sual: Sovet hakimiyyəti qurulduğandan sonra Siz neçənci ildə və hansı xarici ölkədə olmuşsunuz?

Cavab: 1926-ci ildə mən müalicə olunmaq məqsədi ilə Almaniyada - Berlində, Badenbadendə olmuşam. Mən ora keçmiş Azərbaycan Xalq Təhsili komissarı Mustafa Quliyev tərəfindən göndərilmişəm.

Sual: Xaricdə olarkən siz müsavatçılardan kimlərlə görüşmüştünüz?

Cavab: Mən xaricdə olanda müsavatçılardan heç kimlə görüşməmişəm.

Sual: Xaricdə olanda sizi gizli polis çağırıblarmı və harada?

Cavab: Mən xaricdə olarkən heç bir gizli polis tərəfindən çağırılmamışam. Mən 1914-cü ildə Tiflisdə "İttifaq" məktəbində işləyərkən, yalnız Çar Gizli Polisi tərəfindən çağırılmışam.

Sual: Çar Gizli Polisi tərəfindən siz hara çağrılmışınız?

Cavab: Məni Tiflisdə Çar Gizli Polisinin rəisi çağıraraq yarım saat müddətinə söhbət etdi.

Sual: Belə uzun bir söhbət nə barədə idi? (Qoy, çar gizli polisinin apardığı yarım saatlıq söhbətin XDİK müstəntiqinə uzun görünməsi oxucuya qəribə gəlməsin. Doğrudan da 15-20 dəqiqlik vaxt ərzində hər hansı bir adama ölüm hökmü oxuyanlar üçün bu çox böyük vaxt idi).

Cavab: Mənim şəxsiyyətimi müəyyənləşdirəndən sonra, rəis mənim harada təhsil almağımla maraqlandı. Mənim cavabından sonra o haqda ki, mən təhsili Türkiyədə almışam gizli polisin rəisi mənə yenə sual verdi. Mən siyasi partiyalarla hər hansı bir əlaqə saxlayırammı? O cümlədən Sosial Demokrat partiyası ilə. Mən cavab verdim ki, yox. Bu söhbətlərdən sonra çar gizli polisinin rəisi dedi ki, mənim şəxsiyyətim onlar tərəfindən şübhə altına alınmışdı. Ona görə də mənim şəxsiyyətimi aydınlaşdırmaq məqsədi ilə məni çağırılmışdır. Bundan sonra mən getdim. Çar gizli polisi tərəfindən çağrılanan qədər ibtidai məktəbin süpürgəcisi və evimin qulluqcusu mənə dedilər ki, bir neçə gündür, yaşadığım evə və məktəbə hansısa vətəndaşlar gəlir və mənim haqqında soruşurlar. Bu barədə mən çar GPR məlumat verdim.

Sual: Tiflisdəki Çar Gizli Polisinə Sizin tərəfdən hansı izahat verilmişdir?

Cavab: Mənim tərəfimdən Çar Gizli Polisinə heç bir iltizam verilməmişdir.

Sual: Tiflisin Çar Gizli Polisi sizə hansı tapşırıqları verirdi?

Cavab: O, mənə heç bir tapşırıq vermirdi.

Sual: Sizin cavablar səmimi deyil? İzah edin, 1914-cü ildə Tiflisdə Çar Gizli Polisi rəisi sizə hansı tapşırıqları vermişdi?

Cavab: Mən öz cavabımı heç nə əlavə edə bilmərəm.

Sual: Siz düzgün cavab verəmkdən yayınırsınız? Sizdən bir daha soruşuruq: Tiflisdə Çar Gizli Polisi casusluq işi üzrə hansı tapşırıqlar verirdi?

Cavab: Casusluq xətti ilə Çar Gizli Polisi rəisi mənə heç bir tapşırıq verməmişdi.

Sual: Siz Çar Gizli Polisinin xeyrinə olan işinizi istintaqdan gizlətməyə cəhd edirsiniz. Biz israr edirik düzgün danışasınız.

Cavab: Mənim cavablarım səmimidir. Çar Gizli Polisinin xeyrinə mən qətiyyən işləməmişəm.

Sual: Bəs Türkiyədə Siz hansı pantürkistlərlə əlaqə saxlamışsınız?

Cavab: Türkiyədə mən pantürkistlərdən heç kimlə əlaqə saxlamamışam.

Sual: Bəs Bakıda türklərdən kiminlə əlaqə saxlamışsınız?

Cavab: Mənim Bakıda türklərdən İsmayıllı Hikmət və Xəlil Fikrətlə təsadüfi tanışlığım olub.

Sual: Siz İsmayıllı Hikmət və Xəlil Fikrətlə əlaqənizi nə ilə izah edə bilərsiniz?

Cavab: Mən onlarla ildə bir dəfə Yaziçılar İttifaqında olan gecələrdə və görüşlərdə rastlaşirdim (İmza Cavid)⁷².

21 mart 1938-ci ildə aparılmış bu dindirmə protokolunu bütünlükə və olduğu kimi təqdim etməkdə məqsəd Cavidin ömür yoluna aydınlıq gətirə biləcək bəzi vacib mətləbləri onun tədqiqatçılara və oxucularına çatdırmaqdan ibarətdir. Belə ki, şairin Türkiyədən təhsildən nə zaman qayıtmasisi məsələsi bu gün də öz elmi həllini tapmamışdır. Mərhum professor Ə.Sərif onun Türkiyədən 1910-cu ildə, M.Cəfər 1909-cu ildə Azərbaycana qayıdığını qeyd edir.

H.Cavidin 1909-cu ilin axırında Bakıda olmasını görkəmli jurnalist Q.Məmmədli də təsdiqləyir.

Naxçıvanda Qurbanəli Şərifova (5 mart 1910-cu il) sözü-

72. MTN-in arxiv. PR - 18845.

ri ilə başlayan məktub haqqında professor Ə.Şərifin 1977-ci ildə nəşr etdirdiyi "Keçmiş günlər" adlı əsərinin 69-cu səhifəsində oxuyuruq: "Bu məktubu yazıb göndərəndən təxmini nən 9 ay keçəndən sonra H.Cavid İstanbuldan öz səkkizinci və sonuncu məktubunu yazar".

Buna etiraz edən yorulmaz tədqiqatçı və görkəmlı jurnalist Qulam Məmmədli yazır: "H.Cavidin 1909-cu ilin dekabrından 1910-cu il iyununadək "Həqiqət" qəzetiňin səhifələrində günaşırı şeir və məqalələrlə çıxış etdiyi nəzərə alınarsa, "səkkizinci məktubun" İstanbuldan deyil, Bakıdan yazıldığı aydın görünər"⁷³.

Cavid özü isə ifadəsində Türkiyədən 1910-cu ildə Naxçıvan şəhərinə gəldiyini qeyd edir. Bunları nəzərə çarpdırmaqdə məqsədimiz bu sahədə xüsusi tədqiqat aparmaq olmasa da, "şübhədir həqiqətin atası" - deyən Cavidin elmi tərcüməyi-halını yaratmaq istəyən tədqiqatçıların nəzər diqqətini bu faktlara yönəltməklə gümandan həqiqətə gedən yola azacıq da olsa işiq çıləməkdir.

Bu ifadənin üzə çıxardığı başqa bir mətləb ondan ibarətdir ki, çar dövrünün müstəntiqi Cavidə demək olar ki, eyni məsələdə ittiham edirdi. Buradan da aydın görünür ki, hər iki dövrdə yeridilən siyaset eyni idi. Azadlıq ideyalarını boğmaq üçün eyni metoddan, eyni ssenarıdən istifadə olundu. Maraqlı olan isə cəzanın rəngi idi. Birincidə "ağ", ikincidə isə "qırmızı" irtica hakim idi. Deməli, ikinci birincidən daha amansız idi.

Dindirmə zamanı Cavidi başqa bir məsələdə - millətçilikdə də ittiham edirdilər. "Mənim tanım gözəllikdir, sevgidir!.." - deyə bəşəriyyətə sevgi ilə yanaşan Cavid imperiyaının yürütdüyü sevgidə özgədən başlamaq fəlsəfəsinə qarşı çıxaraq, özündən başlamaq fəlsəfəsini qoyur və bildirirdi ki, özünü - öz millətini, öz Vətənini sevməyən başqasını sevə və

73. Qulam Məmmədli. Cavid ömrü boyu, Bakı, 1980, səh. 44.

belə bir fəlsəfi fikir yaşaya bilməz. Doğrudur, Cavid millətçi idi. Lakin Caviddəki millətçilik məhəlləciliyə deyil, bəşəriliyə aparan millətçilikdir. Tarix bir daha sübut etdi ki, bəşəriyyətə sevgi üstündə köklənən millətçiliyin heç bir qorxusu yoxdur. Cavid Şekspiri də, Puşkin də, Tolstoyu da eyni dərəcədə sevirdi və Cavid sevgisinin miqyas və tutumu ümum-türk dünyasının çoqrafi hüdudlarından daha böyük idi. Daha doğrusu, Cavid sənəti və Cavid dünyagörüşü millətçilikdən türkçülüyə, türkçülükdən turançılığa, turançılıqdan isə bəşəriliyə qədər inkişaf yolu keçmişdir. Deməli, Cavid millətçiliyi özünün zirvə məqamına bəşərilikdə çatır, Cavid özünü bəşərilikdə tamamlayır və bəşərilikdə təsdiq edir. Bolşevik müstəntiqlər (elə həm də tənqidçilər) isə Cavidin özünü təsdiqində (bəşərilikdə) beynəlmiləlçilik axtarırdılar. Cavid Türkiyə həyatından yazdığını görə beynəlmiləlçi deyil, millətçi olurdu. Cavid sovet imperiyasını mədh etmədiyinə görə iri və ya xırda burjuy adlandırıldı. Əslində beynəlmiləlçiliklə bəşərilik arasındaki fərq sovet ideoloji sisteminde daha aydın görünürdü. Sovet sisteminin və sovetləşən dövlətlərin həyat tərzinin bədii düşüncədə əksi beynəlmiləlçilik, digər inkişaf yolu tutmuş dövlətlərin həyatından bəhs etmək isə millətçilik hesab olunurdu. Deməli, əsas mübarizə sistemlərin - sosializmin və kapitalizmin mübarizəsi idi. Cavid sənəti isə sistem, sinif, qövm, partiya tanımıydı. Cavid sənəti böyük hərifli ZAMANA sığındı, lakin içində yaşadığı ZƏMANƏYƏ (sistem, rejim) sığmadı, onun fövqündə dayanırdı. Cavidin faciəsi də ağıldan doğan faciə idi. Əslində bu, Cavidin faciəsi yox, uzaqqorənliyi və böyüklüyü idi.

Cavidi millətçilikdə ittiham edənlər sübut etməyə çalışır-dılar ki, o, söhbətlərində rus dili ilə Azərbaycan dilinin morfoloji strukturundakı qeyri-oxşarlıqlardan danışmış, eləcə də alınma sözlərin rus dili vasitəsi ilə deyil, birbaşa alınmasının tərəfdarı olduğunu bildirmişdir. Əlbəttə, rus dili ilə Azərbaycan dili arasındaki leksik, morfoloji, semantik...

yaxınlıqdan daha çox uzaqlıqdan danışmaqdə və alınma sözlərin birbaşa kök sözdən, alman və ya ingilis dilindən, bütövlükdə isə Şərq və ya Avropa dillərindən alınmasında da Cavid haqlı idi.

22 mart 1938-ci ildə aparılmış dindirmə protokoluna müraciət edək:

Sual: İstintaqa məlumdur ki, sizin əsərləriniz pantürkizm və Türkiyə meyli ilə doludur.

Cavab: Mən etiraz edirəm, mən öz əsərlərimdə Türkiyəyə meyl etməmişəm.

Sual: Siz yalan danışırsınız. Biz sizin yalanınızı sübut etmək üçün gənc yazıçı Rzaquluyev Mikayıl Manaf oğlunun ifadəsindən bir parça müraciət etmək məcburiyyətindəyik: "Mənimlə şəxsi səhbətində H.Cavid deyirdi ki, Siz cavan yazıçılar rus siyasetinin təsiri altına düşərək köhnə yazıçıları tənqid edirsiniz və (özünüz) "Azərbaycan dilinin ruslaşdırılmasını" həyata keçirirsiniz. O, iddia edirdi ki, rus ədəbiyyatına deyil, osmanlı-türk ədəbiyyatına meyl etmək lazımdır. Və deyirdi ki, rus terminalogiyasının sonluğu "üiə"-stanüü, kollektivizaüi və s. Azərbaycan dilinin quruluşuna uyğun deyil. Əcnəbi sözləri biz gərək rus dili vasitəsi ilə deyil, birbaşa alaq". Bu barədə Siz nə deyə bilərsiniz?

Cavab: Mən Rzaquluyevə demişəm ki, bəzi terminlər xüsusən "üiə" sonluğu ilə bitənlər Azərbaycan dilinin quruluşuna uyğun deyil. Bunu mən ona görə deməmişəm ki, mən rus dilinin və ya ədəbiyyatının əleyhinəyəm. Türkiyə ədəbiyyatının istiqamətində olan meylimə görə də deməmişəm. Rzaquluyevin qalan ifadələri ilə razı deyiləm.

Sual: Siz əksinqilabi məsələnin mahiyyətinin üstünü məlalamaq və istintaqdan öz əksinqilabi baxışlarınızı gizlətmək istəyirsiniz. Biz məcburuq həmin yazıçı Rzaquluyevin ifadəsindən daha bir parça ilə Sizin yalan ifadələrinizin üstünü açaq: "H.Cavid mənimlə müasir ədəbiyyat və yaradıcılıq mövzusunda vaxtaşırı səhbətlərində öz əksinqilabçı milləti

lətçi mövqelərini bildirərək iddia edirdi ki, Azərbaycanda milli kadrları sıxışdırırlar və Azərbaycan dili rus ədəbiyyatının təsiri altında qalarkən tədricən öz mənasını itirir, ruslaşır və s". Biz sizdən tələb edirik ki, inadınızı yerə qoya-sınız və düzgün ifadə verəsiniz.

Cavab: Mən buna etiraz edirəm, çünki Rzaquluyev yalan danışır. Rzaquluyevlə mənim səhbətlərim əksinqilabi millətçi xarakter daşıımırdı⁷⁴.

Maraqlıdır ki, M.Rzaquluyev 20 fevral 1956-ci ildə verdiyi ifadədə Cavidin heç bir burjua əksinqilabi fəaliyyət göstərmədiyini, öz ədəbi-bədii yaradıcılığında Türkiyəyə meyilli olmadığını, Sovet hökumətinin ünvanına heç nə demədiyini, bir sözlə, siyasetdən uzaq olduğunu bildirir və 13 mart 1938-ci ildə isə Cavidin millətçiliyi, əksinqilabi təşkilatla əlaqəsi, Türkiyəyə meyilliliyi barədə heç bir ifadə vermədiyi və həmin dövrə onun verdiyi ifadələrin təhrif edildiyini qeyd edir:

"Sual: Siz Azərbaycan şairi Hüseyin Cavidi tanıyırsınız və onunla hansı münasibətdə olmusunuz?

Cavab: Hüseyin Cavid Azərbaycanın məşhur şairidir, onu mən təxminən 1926-ci ildən tanıydım, ancaq onunla yaxın münasibətdə olmamışam. Şair kimi olduqca güclü idi. O bir sıra iri əsərlər və pyeslər yaratmışdır. On yaxşı və məşhur əsərlərinə "Şeyx Sənan", "Səyavuş", "Dəli Knyaz" və s. aididir. İri pyeslərinin əksəriyyətini Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra yaratmışdır. Həbs olunmamışdan əvvəl Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvü idi.

Sual: Şair Hüseyin Cavidi siyasi cəhətdən xarakterizə edin?

Cavab: Hüseyin Cavid hələ inqilaba qədər də böyük şair idi, o əməkçi fəhlələr haqqında bir sıra əsərlər yazmışdı. Bu əsərlərin adı mənim yadımda deyil, bu əsərlərində o, fə-

74. MTN-in arxiv. PR - 18845.

lələrə rəğbət bəsləyir, istismarçılara isə nifrət edirdi. Özünün "İblis", "Dəli Knyaz" kimi əsas əsərlərində xırda burjua şairi kimi siyasi məsələlərə də toxunurdu. Mən bildiyimə görə o heç bir siyasi partiyaya mənsub deyildi. O belə hesab edirdi ki, poeziya siyasətdən kənardə yaşamalıdır. İncəsənət incəsənət üçündür.

Sual: Hüseyn Cavidin əksinqilabi və millətçilik fəaliyyətindən Sizə nə məlumdur?

Cavab: Hüseyn Cavidin əksinqilabi və millətçilik fəaliyyətindən mənə heç nə məlum deyil. Təbiətinə və xasiyyətinə görə o əksinqilabçı və millətçi ola bilməz, ona görə ki, o siyasetdən kənar adam idi, siyaset ilə məşğul olmağı xoşlamırdı.

Sual: Hüseyn Cavid ilə əlaqədar Siz 1938-ci ildə dindirilmisinizmi? O vaxt Siz onun haqqında hansı ifadəni vermisiniz?

Cavab: Bəli, həqiqətən 1938-ci ildə mən Hüseyn Cavid ilə əlaqədar olaraq dindirilmişəm, ancaq hansı ifadələr verdiyim yadına gəlmir.

Sual: 1938-ci il 13 mart dindirilməsində Siz aşağıdakıları demisiniz: "Onunla tanışlığımdan Hüseyn Cavid burjua əksinqilabçı, millətçi, öz bədii və ədəbi fəaliyyətində Türkiyəyə istiqamətlənən, siyasi baxışları olan bir adam kimi mənə məlumdur". Bu haqda nə deyə bilərsiniz?

Cavab: 1938-ci il 13 mart dindirilməsində mən Hüseyn Cavidin əksinqilabçı və millətçi kimi xarakterizə etməmişəm. Mən onda da indi verdiyim ifadəni vermişəm, lakin məni dindirən müstəntiq ifadələrimi təhrif edərək yuxarıdakı "əksinqilabçı və millətçi" sözlərini artırmışdır. Bir daha bildirirəm ki, Hüseyn Cavid haqqında bu cür ifadələr verməmişəm. O, əksinqilabçı olmamışdır. Mən heç vaxt dindirilmə zamanı deməmişəm ki, o özünün ədəbi və bədii fəaliyyətində Türkiyəyə istiqamətlənmişdir. O vaxt, dindirilmə zamanı, mən göstərdim ki, Hüseyn Cavid türk dilinə meyl var idi.

Sual: O vaxt dindirilərkən Siz göstərmisiniz ki, Hüseyn Ca-

vid Sizinlə söhbət zamanı YK(b)P-nin və Sovet hakimiyyətinin milli siyaseti haqqında böhtanlar demiş, böhtançılıqla təsdiq etmişdir ki, guya Azərbaycan ədəbiyyatında və yaradıcılığında ruslaşma siyaseti aparılır. Bu haqda nə deyə bilərsiniz?

Cavab: Mənimlə söhbətdə Hüseyin Cavid heç vaxt partiyanın və Sovet hakimiyyətinin ünvanına böhtan deməmişdir, lakin o, bir dəfə, mənimlə söhbət zamanı demişdir ki, Azərbaycan ədəbi dili, guya bəzi rus sözləri ilə zibillənmişdir.

Sual: Sizə 1938-ci il 13 mart tarixində Hüseyin Cavid haqqında verdiyiniz ifadə oxunur. Siz sözünüzün üstündə durursunuzmu?

Cavab:Mənim 13 mart 1938-ci il dindirilməm təhrif edilmiş və qeyri-dəqiqliyə yol verilmişdir. Bu haqda yuxarıda göstərmışəm. Hüseyin Cavid burjua ideologiyasına malik olan böyük Azərbaycan şairi idi, onun poetik dili türk sözləri ilə dolu idi".⁷⁵

Cavid yaradıcılığına bələd olanlar yaxşı bilirlər ki, o, bütün dinlərə və dillərə məhəbbət və hörmətlə yanaşırıdı. Onun, Türkiyədə oxuduğu zaman yazdığı məktublardan da görünür ki, Türkiyə təhsili ona başqa millətlərə nifrət aşılamamışdır. O, əcnəbi dillərinin mükəmməl öyrənilməsinin tərəfdarı idi və çox dil bilməyi alqışlayırdı. Alman və ingilis dillərini öyrənməyə xüsusi səy göstərən şair məktublarının birində yazırıdı: "Bir əcnəbi lisanını mükəmməl bilməyə... əcnəbilərin özləri kimi mükəmməl bilməyə ehtiyac vardır".

Konkret rus dilinə gəldikdə isə, "hər gününün 2-3 saatını rus dilini öyrənməyə səy göstərən" tələbə Cavidin görkəmli maarifçi Qurbanəli Şərifova, Türkiyədən göndərdiyi 14 iyun 1909-cu ildə yazdığı məktubda oxuyuruq: "Ən məsləhətlisi budur ki, ruscanı mükəmməl öyrənməyə çalışalım".

Q.Şərifova göndərdiyi başqa bir məktubda isə ondan

75. MTN-in arxiv. PR - 18845.

xahiş edir ki, Türkiyədə təhsilini başa vurub qayıtdıqdan sonra ona elə bir yerdə müəllimlik işi tapsın ki, orada rus dilini öyrənməyə şərait olsun. Hətta Cavid rus dilini öyrənmək məqsədi ilə bir rus ailəsində qalmağı da arzulayır: "Mən dərs verdiyim yerdə gecələri bir tərbiyəli rus ailəsi içərisində yaşamağı arzu edirəm"⁷⁶.

Əcnəbi dilə və mədəniyyətə yiylənlənməyi milli inkişafın əsas xüsusiyyətlərindən biri hesab edən şair "Şərqi-rus" qəzetiinin 24 avqust 1909-cu il sayında yazırırdı: "... o rus dili ki, bizim Vətəndə bəzi həqiqətləri və məsələləri bilmək və dərk etməkdə ən lazımlı vəsait sayılır, o dili öyrənmək və bilmək lazım və vacibdir. Əgər biz yeni ixtira olunan elmlərin lüzumunu nəzərə alıraqsa, Qafqaz ərazisində rus dilindən başqa, yuxarıda adını çəkdiyimiz dillərin (Türk, Fars və ərəb dillərinin-C.Q) heç birində buna nail ola bilmərik. Bunun əksini düşünmək bihudə fikir və mənasız xəyaldır".

Bununla belə H.Cavid dilin "zorlanmasının", başqa təsir altına salınmasının əleyhinə idi. O göründü ki, dilin "zorlanması" ilə imperiya xalqın geninə, milli yaddaşına təsir edir, fəndləri deyil, bütöv bir xalqı manqurda çevirir. Əsrimizin 20-30-cu illərində əlifbanın ərəbdən latına, latından kirilə dəyişdirilməsi də soydan, ənənədən uzaqlaşmağa, yaddaşsızlaşmağa, manqurdlaşmağa xidmət edirdi. Ümumiyyətlə, bolşeviklər Azərbaycanda uzun illər işlədilən əlifbanı bir neçə dəfə dəyişdirməklə irlə varis, baba ilə nəvə arasındakı genetik bağları qırmağa çalışırdı.

Göründüyü kimi, Cavidi millətçiyyə çevirən amillərdən biri də Azərbaycan dilinin saflaşması, ümumtürk dilləri ilə ünsiyyət və əlaqəsi idi.

Xalq şairi Məmməd Rahim "Qüdrətli sənətkar" adlı xatirə yazısında Cavidin millətçilik baxışlarını belə anırdı: "...Cavid tez tutulan idi. Hətta nərddə uduzanda da qanı

76. H.Cavid. Seçilmiş əsərləri, IV cild.

qaralırdı. Ona görə də bəzən bilərkən uduzmaq istəyərdik. Az qalmışdı bu gün də belə olsun. Bunu biləndə, duyuq düşəndə acığı daha çox tuturdu. Nə isə, düşbərə gəldi, ədəbi söhbət kəsildi. Süfrə yiğildi, çay gəldi, yenə söhbət başlandı: Cavid dedi: "Mən bu fikirdəyəm ki, əsəri zümrələr üçün deyil, insanlar üçün, dünyani sevənlər üçün yazmaq gərəkdir". Faruq "insan məfhumu mücərrəddir"- dedi. Cavid "insan məfhumu müqəddəs və konkretdir" - deyə etiraz elədi. O, bu sözləri deyəndə ahəngində ciddilik vardı.

*Torpaq vətənim, nəvi bəşər, millətim insan,
İnsan olur, ancaq buna izanla inandım! -*

misralairını oxuyub, "böyük Tofiq Fikrətdən öyrənin" - dedi⁷⁷.

Bunlar bir daha göstərir ki, Cavid millətçiliyi bəşəriliyə aparan, bəşəri dəyərlərə söykənən millətçilikdi. Müstəntiqin Cavid əsərlərində pantürkist meyillər tapması onu ittihad etmək üçün bir vasitə idi. Araşdırımlar göstərir ki, repressiya illərində azərbaycanlıların Türk, azərbaycanlı olmaları onların həbs olunmaları və məhv edilmələri üçün kifayət idi.

Bütün bu dindirmə və üzləşmələrdən sonra Cavid haqqında 8 mart 1939-cu ildə daha bir qərar qəbul edildi. Qərarda bildirilirdi ki, bundan əvvəlki həbs olunma qərarı öz qüvvəsində qalmaqla H.Cavid əlavə olaraq Azərbaycan SSR CM-in 68-ci maddəsi ilə də günahlandırılsın⁷⁸.

Cavidin istintaqının bu qədər uzadılmasının (1937-ci ilin iyunundan, 1939-cu ilin martına kimi) əsas səbəblərindən biri də üzləşmələrə, şahid ifadələrinə baxmayaraq, bütün əzab və işgəncələrə dözərək, özünün "müzəssir olduğunu" boynuna almaması idi.

Yeri gəlmışkən bir məsələyə də öz münasibətimizi bildir-

77. Cavid xatırlarkən (məqalələr tplusu). Bakı, 1986.

mək istərdik. Belə ki, Cəmil Həsənov yazar: "Hətta istintaq orqanlarının heç nəylə məhdudlaşmayan hər cürə yaramazlıqlarından sonra H.Cavid kimi möhkəm iradəli bir dahi özünə belə "böhtən" atırdı: "...Axırıncı üç gündə 23 fevral 1937-ci ildən (bu, 1938-ci il oxunmalıdır. Görünür, məhbusa verilən işgəncənin təsirindən illərin də yeri dəyişik düşüb) sonra istintaq qarşısında mən özümün iyrənc, biyabırçı hərəkətimi tam aydınlığı ilə başa düşdüm. Bəli, mən cinayət etmişəm, rəhbərliyin etmadını doğrultmayıb onları aldatmağa çalışmışam. Mən bütün deyilənləri boynuma alıram. Mən yaramaz və provakatoram. Sizə müraciət etməkdə məqsədim odur ki, partiya rəhbərliyinin yüksək humanizmi naminə mənim bir dəfəlik məhv olmağıma kömək edəsiniz"⁷⁹.

Cəmil müəllimin bu sətirləri haradan götürdüyüünü deyə bilmərik (təəssüf ki, müəllif mənbə göstərməmişdir). Lakin H.Cavidin istintaq işində buna rast gəlmədi. Əksinə, Cavid istintaq boyu özünün müqəssir olmadığını bildirmişdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Cavidin istintaqının təxminən iki il (1937-1939) davam etməsinə əsas səbəb də özünü müqəssir bilməməsi idi. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etməliyik ki, həmin dövrə az-az adəmin istintaqı iki il çəkirdi. İstintaqı aparan müstəntiqlər SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığı yanında Xüsusi Müşavirəyə göndərmək üçün 11 mart 1939-cu ildə tərtib etdikləri "İttihadnamədə" yazıldılar ki, "o özünü müqəssir bilmir"⁸⁰.

Tədqiqatlar göstərir ki, repressiv aksiyaların kütləviləşdiyi dövrədə Sovet İttifaqında iki mühit formalaşmışdı.

1. İctimai mühit.

2. Kamera mühiti.

İctimai mühitlə kamera mühiti demək olar ki, bir-birini

78: MTN-in arxiv. PR - 18845.

79. Cəmil Həsənov. "Ağ ləkə"lərin qara kölgəsi, Bakı, 1991, səh. 135-136.

80. MTN-in arxiv. PR - 18845.

tamamlayırdı. Bir çox hallarda hökmərər açıq və ya qapalı məhkəmələrdə deyil, birbaşa qurultaydan, plenumdan və ya hər hansı bir yığıncaqdan elan olunurdu. Mir Cəfər Bağırov deyirdi: "Bir baxın Yazıçılar İttifaqında kimlər əyləşmişdir. Vətən xainləri H.Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıł Müşfiq, Hacı Kərim Samlı və başqa əcilaflar". Bu artıq məhkum haqqında hökm idi və müstəntiqlərin vəzifəsi bu hökmü əsaslandırmaqdan ibarət idi. Daha dəqiq desək, kamerası mühitini ictimai mühitin özü hazırlayırdı. Həmin dövrün ictimai mühitində hazırlanmış yazılarla fikir verək. "Yazıçılar içərisində Azərbaycan həyatı ilə daha az maraqlanan və Azərbaycan əməkçilərinin mübarizəsinə yad olan əsərlər yazmaqdan əl çəkməyən Hüseyn Caviddir. Biz biliyik ki, Hüseyn Cavid burjua romantizmi məktəbində yetişmişdir. Bununla bərabər o, Azərbaycan sovet və partiya təşkilatlarının onun üçün yaratdığı imkanlara və hətta əsərinə verdiyi mükafatlara baxmayaraq, yenə Azərbaycan əməkçilərinin mübarizəsinə dair bir şey yazmamışdır...". Başqa bir sənəddə isə oxuyuruq: "Yoldaş Hüseyn Cavid neçə ildir ki, tənqid edirik. Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqının həyatından yazmayıb, burada onu haqlı tənqid edirik. O, ədəbiyyatımıza panislamizm, pantürkizm gətirmişdir. Hüseyn Cavid Azərbaycan dilinə qarşı olaraq osmanlı türklərinin dilini ədəbiyyatımıza gətirmiştir. Bu tənqidlə biz daima haqliyiq. Burada heç bir güzəştə getməyəcəyik. Bu haradan gəlir? Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqını kiçik, məhdud tarixli bir xalq hesab edir. Buna görə o öz yaradıcılığında özünəməxsus burjuaziya romantikası ilə osmanlı xalqına arxalanır, öz dilini, dinini və öz tematikasını da oradan alır. Biz, Azərbaycan xalqının oğulları bu təsirlə mübarizə etmişik və edəcəyik, biz heç kəsə haqq verməyəcəyik ki, özünün minillik ədəbiyyat tarixi olan bir xalqa yuxarıdan baxsun və onu məhdud xalq adlandırınsın"⁸¹.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, həbsxanaya düşənlərə müx-

81. "Kommunist" qəzeti, 17 mart 1937.

təlif işgəncələr verilirdi. Bu işgəncələr iki metodan istifadə etməklə yerinə yetirilirdi: a) Psixoloji metod, b) Fiziki metod.

"Vətən xaini", "xalq düşməni", millətçi, pantürkist, panislamist, zinoviyevçisi və s. adlarla ittiham edilən məhbəslərə aşağıdakı psixoloji metodlar tətbiq olunurdu; yuxusuz saxlamaq, xüsusi qurğulardan istifadə etməklə kameralaya soyuq hava üfürmək, döşəməyə soyuq su buraxmaq, ironiyali danışqlardan istifadə edərək ələ salmaq, doğma adamlarının həbsi ilə hədələmək, gözlərinə güclü işıq salmaq, söymək və sair vasitələrdən istifadə olunurdu.

Bəzən müttəhimə iki metodun ikisi də eyni anda tətbiq olunurdu. Belə ki, müttəhimə əvvəlcə fiziki işgəncə verilir, sonra isə başqa bir müstəntiq guya humanistlik göstərərək ona öz "doğması" kimi yanaşaraq onu döyülməkdən "xilas edir" və istintaqı özü aparır. O, artistlik məharəti ilə müttəhimini inandırırı ki, barəsində qaldırılmış cinayətlərdə özünü müqəssir hesab etsə və protokollara imza atsa, sovet hökuməti və hüquq-mühafizə orqanları onu bağışlayacaqdır. İstintaqa cəlb olunan bu müstəntiqdəki "xeyirxahlığı" gördüyündən ona inanır və əvvəlcədən hazırlanmış dindirmə protokollarına imza atır. Bu metod da keçmədikdə onda sərt tədbirlərə, fiziki işgəncələrə üstünlük verilirdi.

Fiziki işgəncələr zamanı rezin dubinka, təyyarə trosu, dəmir çubuqla döyməkdən, bədənində siqaret söndürməkdən, 48 saatda qədər dizləri üstə və ya stoka, eləcə də ac və ya susuz saxlamaqdan və s. metodlardan istifadə olunurdu. Bu metodların hər ikisi iki il ərzində NKVD zindanında istintaq altında yatan H.Cavidə də tətbiq edilmişdir.

1939-cu ilin 8 martında H.Cavid son söz olaraq bildirmişdir ki, mən öz ifadələrimə heç nə əlavə etmirəm, bir onu əlavə edirəm ki, əksinqilabçı təşkilatda olmadığım kimi, casusluq işi ilə də məşğul olmamışam⁸².

82. MTN-in arxiv. PR - 18845.

Cavid müstəntiqə son söz deməkdən imtina etsə də, o bəşəriyyətə öz son sözünü (mənəvi, əxlaqi, estetik təbiyyə anlamında) bəyan etmişdir: "Mənim təbiyyətimi bilirsınız. Mən həmballığı, xidmətkarlığı çox sevirəm. Fəqət... mənliyimi satmaq, əsir olmaq istəməm (Əsir olduğum bir şey varsa o da həqiqətdir). Əsarət zəncirinə bağlanmaq, o mülləvvəs qeydi çəkməyə razı olmayıram"⁸³.

9 may 1938-ci ildə Azərbaycan SSR prokurorunun müavini - xüsusi işlər üzrə şöbənin rəisi Pinkis Hüseyin Cavidin Azərbaycan SSR CM-in 72, 73-cü maddəsilə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üzrə 10497 №-li cinayət işinə baxaraq aşağıdakı məzmunda rəy vermişdir: "Hüseyin Cavid 1937-ci il iyulun 4-də Az. SSR XDİK-də olan materiallar əsasında Az. SSR CM-nin 72, 73-cü maddəsi ilə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdir. İstintaqla müəyyən olunmuşdur ki, Hüseyin Cavid əksinqilabi müsavatçı mövqedə olmaqla Bakıda əksinqilabi müsavatçı təşkilatın tərkibinə daxil olmuş və müsavatçı pantürkist mövqedə qalmaqla həmin təşkilatın fəalları ilə əksinqilabi əlaqədə olmuşdur. O, Az.SSR-dəki Bakı və Türkiyənin əksinqilabi müsavatçı təşkilatları ilə ədəbiyyat və dramaturgiya sahəsində praktik əksinqilabi iş aparmış, sovet tematikasından bilərəkdən uzaqlaşmışdır. Eləcə də, o, İranda və Türkiyədə təbiyyə və təhsil almaqla, gənc yazıçılara millətçi təsir göstərmiş, onları pantürkist ruhda təbiyyə etməyə və rus ədəbiyyatını bilərəkdən təkidlə rədd edərək onun türk ədəbiyyatına meyl göstərməsinə çalışmışdır.

Təqdim edilmiş ittiham üzrə Hüseyin Cavid özünü təqsirli bilməmişdir. Lakin, o, ittiham edilən T.Nərimanov, B.Çobanzadə, R.Axundov və başqalarının ifadəsinə görə ifşa olunmuşdur. Buna görə də, Az. SSR CM-nin 72, 73-cü maddəsi üzrə Hüseyin Cavidə elan edilən ittihamı sübuta yetirilmiş hesab edirəm və işin SSRİ XDİK-in Xüsusi Müş-

83. Yaşar Qarayev. Ədəbi üfüqlər, Bakı, 1985, səh. 113-114.

virəsində baxılması üçün göndərilməsinə razıyam".

Bundan sonra 17 mart 1939-cu ildə 3-cü korpusun hərbi prokuroru briqada hərbi hüquqşunası Qusev belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Azərbaycan SSR CM-nin 68, 72, və 73-cü maddələri ilə ittihad edilən H.Cavidin istintaq işinə baxılmaq üçün SSRİ-i yanında XDİK-in Xüsusi Müşavirəsinə göndərilsin⁸⁴.

Moskva şəhərində 4 iyun 1939-cu ildə Cavidin işi ilə tanış olan prokuror Pate də hesab etmişdir ki, onun istintaq işi SSRİ XDİK-i yanında Xüsusi Müşavirəsinə verilsin və cəzasını islah-əmək düşərgəsində çəkməklə SƏKKİZ il müddətinə azadlıqdan məhrum edilsin.

İyunun 9-da SSRİ XDİK-i yanında Xüsusi Müşavirəyə göndərilmiş 24938 N-li istintaq işinə baxıldı və belə bir qərar qəbul edildi ki, 1982-ci ildə Naxçıvan şəhərində doğulmuş, bitərəf, Hüseyn Abdulla oğlu Rasizadə (Cavid) antisovet təşkilatında və təbliğatında iştirakına görə, cəzasını islah əmək düşərgəsində çəkməklə, vaxtı 4 iyun 1937-ci ildən hesablanmaqla SƏKKİZ il müddətinə azadlıqdan məhrum edilsin.

1939-cu ilin 8 martında Bakı şəhərində mühakimə edilən H.Cavidin sağlamlığını yoxlayan həkim komissiyasının gəldiyi qənaət aşağıdakı kimi idi:

"Dıaqnoz: damarların kıræcləşməsi (skleroz sosudov)

Əmək qabiliyyəti: yararlıdır

Şimal iqliminə davamiyəti: bacarar"⁸⁵.

Beləliklə, Cavid doğma Azərbaycanından uzaq Sibirə sürgün edildi. Bəlkə də belə düşünmək olar ki, H.Cavid "xoşbəxt" sənətkardır ki, güllələnmədi, heç olmasa sürgün edildi. Həmin illərin yazılmamış bir qanunu vardi, kim ki, günahlarını etiraf etmirdi onu sürgün edirdilər. Kim ki,

84. MTN-in arxiv. PR-18845.

85. Yenə orada.

günahlarını etiraf edirdi onu güllələyir, ailə üzvlərini isə sürgün edirdilər. Məsələn, Əhməd Cavadın etirafının ağrısını Şükriyyə və uşaqları, hətta 2 yaşı oğlu Yılmaz, Mikayıll Müşfiqin etirafının acisini həyat yoldaşı Dilbər Axudzadə və şairin bacısı Balacaxanım, Əli Razi Şamçızadənin etiraflarının ağrısını həyat yoldaşı hamilə Zümrüd (doğrudur, onu bətnindəki uşaq dünyaya gəldikdən sonra həbs etdilər), Seyid Hüseynin etiraflarının ağrısını Ümmügülsum və uşaqları yaşadı. Bu mənada H.Cavid "günahsız müqəssir" olduğunu sübut etməklə ailəsini sürgün olunmaqdən xilas etdi. Əslində onun günahları vardi (bu barədə üçüncü fəsildə geniş bəhs edilib). Bütövlükdə isə sürgün həyatı güllələnmədən daha ağırdı və onun vurduğu fəsadlar daha acinacaqlı idi. Başqa sözlə desək, 1930-cu illərin repressiv aksiyaların ən ağırı sürgün idi. Belə ki, sürkünlər daha kütləvi xarakterə malik idi. Digər tərəfdən Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsinin rəisi Aqrbanın əmrinə əsasən sürgünə göndərilənlərin əvvəlcə ailə üzvləri, sonra isə ailənin başçısı sürgün edilirdi. Belə olanda ailə başçısı ailə üzvlərini demək olar ki, tapa bilmirdi və onlar ayrı-ayrı bölgələrə sürgün edilirdi. Sürgün həyatı yaşayanların böyük əksəriyyəti geri qaytarılmırıldı. Bu da ömürlük sürgün demək idi. Sürgündə olanlar yad millətin dilini öyrənməyə və yad millətin nümayəndələri ilə ailə qurmağa məcbur idi. Bu zaman sürgünə məhkum edilənlər həm dilini, həm dinin, həm də millətini itirirdi. Cün ki, bağlanmış nigahların bir çoxu başqa millətlərdən olduğundan qarışq nigahlar əmələ gəlirdi. Nəticə də milli gen, genetik kod dəyişilir və millətlər asimliyasiyaya məruz qalaraq mücərrəd sovet adamına çevrilirdi.

H.Cavid sürgün həyatı yaşadı, lakin belə ağrıları özü və ailə üzvləri yaşamadı. O, vətəndən ayrıldıqdan sonra həyat yoldaşı Mişkinaz xanıma bir neçə məktub da göndərmişdir. Öz səmimiliyi, ağrı-acıları ilə diqqəti cəlb edən və Cavid ömrünün son günlərindən soraq verən bu məktublar, bir də

ona görə qiymətlidir ki, orada şairin keçdiyi yolların marşurutu da göstərilmişdir.

Sevgili Mişkinaz

İki gün sonra Daşkənddən Vladivostoka doğru hərəkət edəcəyik. Kefim yaxşıdır. Məndən tez-tez məktub gözləməyin. Fürsət düşərsə yazaram. Əbzərə, Qərənfilə (Əbzər Mişkinazın qardaşı, Qərənfil isə qonşusudur-C.Q) salam. Sən də Ərtoğrul da Turan xanımdan muğayat olun. Heç yerə yalnız buraxmayın. Öpürəm. H.Cavid. 26 iyul, VII, 1939.

Əzizim Mişkinaz

Sənə və uşaqlara Vladivostokdan salam. Bura sentyabrın 22-də gəlib çatdıq. Burdan haçan, hara göndəriləcəyimiz bəlli deyil. Sağ salamatam. Sizə də səmiimi qəlbdən bunu diləyirəm. Mənim ikinci məktubumu gözləyin. Məktub yazmayın. Öpürəm sizi. Cavid. 29.IX.1939.

Əzizim Mişkinaz

Yaxşıyam. İki aydan bir yüz manat pul yollayın. Bağlama lazımlı olsa teleqrafla xəbər verərəm. Onda iki kiloqram qənd, bir kiloqram quru ev halvası, bir kiloqram ərinmiş yağı, bir kiloqram duzlanmış qovurma, iki qab qatı şirin süd, iyirmi dənə maxorka, bir kiloqram sarımsaq, bir kiloqram nanəli konfet.

Hələlik heç nə lazım deyil. Turanı sizə tapşırıram. Qoy tibb fakültəsinin uşaq xəstəlikləri şöbəsinə hazırlaşın. Zəifdirsə bir il dincəlsin. Sevimli Ərtoğrul mən gələnədək sizə kömək edər. Mən Moskvaya şikayət ərizəsi yazmışam. Öpürəm sizi. Yaxınlara salam. H.Cavid. Maqadan.

Əzizim Mişkinaz xanım

İndiyədək sizə bir neçə məktub yazmışam. Hələ heç bir bağlamaya ehtiyacım yoxdur. Ancaq hər iki aydan bir teleqrafla 100 manat göndərin. Bağlama lazımlı olsa teleqrafla xəbər verərəm. Məktubumu alan kimi teleqrafla təcili hər ay 50 manat göndərin. Öpürəm sizi: oğlumu və sevimli qızım Turan xanımı. Orta məktəbi bitirib sə bir il dincəlsin. Bir də

mənə yazın görün özü hansı ixtisası arzulayır. Müfəssəl yazın görün necə yaşayırsınız. Yazın görün mənim barəmdə nəsə bir ərizə vermisinizmi? Yaxınlara, dostlara və qohumlara salam. Yenə öpürəm sizi. H.Cavid. Xabarovsk vilayəti, Maqadan. Əllillər zonası, 30.V.1940.

Əzizim Mişkinaz

Köhnə yerimdə yaşayıram. Sağlamam. Hər ay siz göndərən pulları alıram. Yazdığını kimi, hər ay teleqrafla 50 ya 60 manat göndərin. Bağlama lazımlı deyil. Ancaq hər yarım aydan bir səhhətiniz haqda məktub yazın. Burda hərdən yüzlərlə dustaq azad edilir, ya da müddətlərini qısalırlar. Arxayı olun, mənə də növbə çatacaq. Səni, ağıllı, bacarıqlı oğlumu və xüsusən istəkli, mehriban Turancığımı öpürəm. İşlərinizdən yazın. Yenə öpürəm sizi. H.Cavid 27.V.1941.

Göründüyü kimi, bütün məktublarda H.Cavid sağlam olduğunu bildirirdi. Bu bir tərəfdən ailəyə əlavə əzab verməməkdən, onun üçün narahat olmamalarından xəbər verirdi. Digər tərəfdən isə sürgündə olanlara səhhətlərinin pis olması barədə yazmağa icazə verilmirdi. Belə hal təkrar olduqda onların məktub yazmaları tamamilə qadağan olundu. Həmin illərdə onun səhhətinin necə olmasını "əllillər zonası" ifadəsindən və Sibirə aparan qatarda tanış olduğu həmyerli nehrəmli Məmmədin xatırəsindən tam öyrənmək olar: "Aparilandı 9-cu sinifdə oxuyurdum. 17 gün Cavidə bir qatarda getdik. Əlbəttə, yarımqaranlıq yük vaqonunda Cavid seçə bilməzdik, lap görsəydik də tanımazdım. Özü məni səslədi. Danışığımı eşidən kimi ləhcəmdən naxçıvanlı olduğumu bilib məni çağırıdı, "kimlərdənsən" soruşdu. Xeyli dərdləşdik. 17 gün getdikdən sonra qatarı saxladılar, başladılar bizi düşürməyə. Burdan hərəni nəzərdə tutulduğu yerə yola salacaqdılar. Vaqonun qapısı yerdən hündür idi. Cavid deyəsən düşməyə çətinlik çekirdi, elə bu vaxt hırsı onu itələyib yerə saldılar ki, hamı düşüb bir sən qalmışan.

Cavid üzü üstə yerə sərildi. Burnundan qan gəldi. Cəld 113

ona tərəf yüyürdüm. Elə qolundan yapışib qalxmasına kömək etmək istəyirdim ki, mənim özümə də arxadan güclü bir təpik ilişdirilər. Ayılanda nə o düşdürümüz yer qalmışdı, nə Cavid - artıq tamam başqa qatar məni aparırırdı". (Cavidin yazdığı məktublar və nehrəmlı Məmmədin xatirəsi Rafael Hüseynovun 1988-ci ildə çap etdirdiyi "Vaxtdan uca" kitabının 220, 221, 222-ci səhifələrindən götürülmüşdür).

"Bütün ölkələrin proletarları, birləşin!" çağırışının məzmununda və mahiyyətində də vahid partiya (Sov. İKP), vahid büt (Sosializm), vahidləşdirilmiş düşüncə tərzi (Marksizm-Leninizm) dayanırdı. Bütün bunlar Stalin rejmindən gəlirdi. Böyük ideyalar çarçısı olan Cavid sözdə beynəlmiləlçilik təbliğ edən, əslində isə irticaçı olan, imperiya siyaseti yeridən "humanist, beynəlmiləlçi sovetlər ölkəsindən" bundan başqa heç nə gözləmirdi də. O biliirdi ki, milli hiss və qüruru ölməyən, millətinin taleyini düşünən və öz əsərlərində eks etdirən sənətkarın aqibəti belə olmalı idi.

H.Cavidin həyat yoldaşı Mişkinaz Cavid Azərbaycan prokurorluğununa ərinin heç bir günahı olmaması haqqında ərizə ilə müraciət etsə də, işlə tanış olan prokurorluq belə bir nəticəyə gəlmişdir (27.01.41) ki, H.Cavid düzgün mühakimə olunmuş və onun işinə yenidən baxılmasına əsas yoxdur.

Mişkinaz xanıma Cavidin haqlı olaraq tutulmasını bildirəsələr də "onun günahı nədir", suali yenə də cavabsız qaldı. Mişkinaz xanım arxayınlasmır, tez-tez məktubla müraciət edərək həyat yoldaşının taleyi ilə maraqlanırdı. 31 mart 1948-ci ildə Cavidin ölümü barədə şəhadətnamə onun ailəsinə göndərildi.

Cavidin ölümü ilə bağlı verilmiş 59 N-li aktda göstərilir ki, 5 dekabr 1941-ci ildə saat 22.30-da hər iki ayağı donduğundan, sepsis vermiş və bu xəstəlikdən böyük şair əbədi olaraq gözlərini yummuşdur. Bu məqamda Cavidin taleyi ilə Arifin ("İblis") taleyi arasında bir mənəvi bağlılıq özünü daha qabarıq şəkildə bürüzə verir. İblis Arifi İmperiya isə Cavidin özünə sadıq qul etməyə çalışırdı. Lakin hər iki qəhrə-

man İblis üzərindəki mənəvi qələbəsini təmin edə bildi. Ədəbiyyata "Gülçin", "Salik" (bir yol ilə gedən) təxəllüsü ilə gələn şair dünyadan Cavid - əbədiyaşar kimi köçdü.

H.Cavidin "cinayət işində" göstərilirdi ki, şair aşağıda kılarda ittiham edilir:

1. Əksinqilabi müsavatçı mövqedə durduğunu, Bakıda antisovet millətçi təşkilata daxil olduğuna və Bakıda əksinqilabi millətçi təşkilatın fəalları ilə əlaqə saxladığına görə;

2. Müsavatçı-pantürkist mövqedə qalaraq, Azərbaycan SSR-də əksinqilabi müsavatçılarla, Bakı və Türkiyədəki pantürkistlərlə gizli əlaqə saxladığına görə;

3. Ədəbiyyat və dramaturgiya sahəsində əksinqilabi iş apardığına və şüurlu surətdə sovet mövzularına etinasızlıq göstərdiyinə görə;

4. İranda, xüsusilə Türkiyədə təhsil aldığına, gənc yazarları əksinqilabi millətçi təsirə saldığını, onları pantürkizm ruhunda tərbiyə etdiyinə, onları türk ədəbiyyatına meylləndirdiyinə, inadçılıqla və qəsdən rus xalqının ədəbiyyatına əhəmiyyət vermədiyinə görə;

5. Bakı şəhərində müsavatçı təşkilatın rəhbərlərindən biri Yusif Vəzirovla əlaqə saxlayaraq türk kəşfiyyatının xeyrinə casusluq fəaliyyəti göstərdiyinə görə⁸⁶.

Ömrü boyu azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizə aparan, bunu öz amalına və idealına çevirən Cavidin bu günahlarına və əməllərinə görə azadlıqdan məhrum edirdilər. Cavid isə qəfəsdə də azadlıq arzulayırdı:

*Bir vəhşi gövərçin kimi mən də,
Şən könlümü azadə dilərdim.
Seyranə çıxbı dağda, çəməndə,
Güldükçə günəş mən də gülərdim,
Şən könlümü azadə dilərdim.*

86. MTN-in arxiv. PR-18845.

*... Qəlbimdə sənər incə həvəslər,
Dinlər məni altunlu qəfəslər,
Ruhumda qopar ən acı səslər,
Mən bir quzu olsam da mələrdim
Sən könlümü azadə dilərdim.*

Beləliklə, öz qəhrəmanlarını Azərbaycan ədəbiyyatına "uzaq ellərdən və uzaq illərdən" (Y.Qarayev) gətirən Cavid qəhrəmanlarından fərqli olaraq Azərbaycandan SƏKKİZ il müddətinə, uzaq ellərə və uzaq illərə sürgün edildirdi. Azərbaycan ədəbiyyatı Cavid siz 20 il yaşasa da, Azərbaycan xalqı Cavid siz bir an belə yaşamadı. 20 illik müddət ərzində hərə öz qəlbində gizli bir Cavid gəzdirdi. Zaman və tarix bizdən uzaqlaşdıqca Cavidi və ideyalarını bizi yaxınlaşdırıldı.

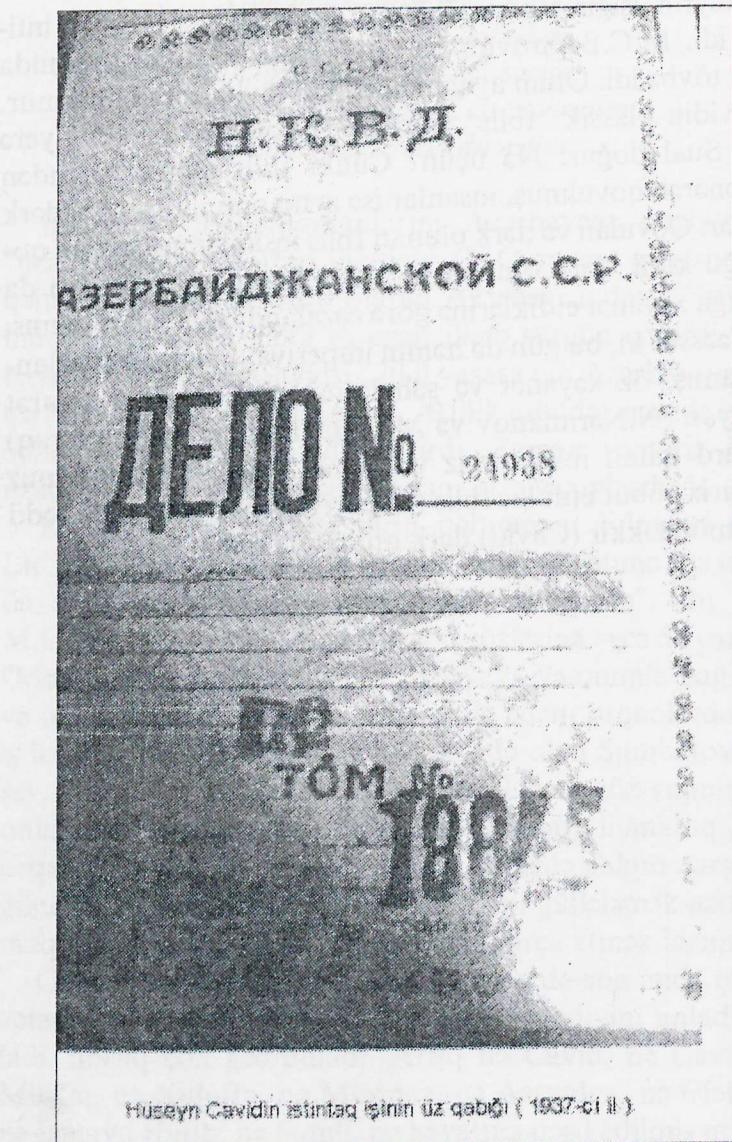
Kiçik bir haşıyə. Şekspirin qəhrəmanı Edmund ("Kral Lir") deyirdi: "Artıq həyatım bitir. Mən təbiətimə xas olmasa da, son nəfəsimdə yaxşılıq etmək istəyirəm". Bu sözlər M.C.Bağırovun məhkəmədəki son sözlərinə necə də yaxındır: "Mənim əsas səhvim odur ki, Beriyaya və onunla bağlı olan və onun düşmən mövqeyini müdafiə edən, orqanlarda birgə iş üzrə onunla uzun illər boyu əlaqədə olan Sumbatov, Borşev, Qriqoryan, Markaryan və başqalarına göz yummuşam, onların iç üzünü tanımadamışam. Mən onlara inanaraq XDİK orqanlarını onlara etibar etmişəm. Bu işdə xalqın qarşısında günahlarım o qədər böyükdür ki, məni güllələmək azdır, asmaq azdır, məni şaqqalamaq, parça-parça etmək lazımdır"⁸⁷.

Göründüyü kimi, Mir Cəfər Bağırov da son anda millətə, vətənə, xalqa deyil, imperiyaya xidmət etdiyini anladı. Anladı, ancaq çox gec anladı. Artıq nə Cavid, nə Cavad, nə Müşfiq, nə Xuluflu, nə Mümtaz, nə Axundov, nə Ələkbərli, nə İsmayıllı Katib, nə Sanılı, nə həyatına qəsd edilmiş minlərlə başqaları və nə də zil qara maşnlarda, zil qara gecələrdə aparılmış kitablar var idi. Amma bir həqiqət də vardır ki, bu mərhələ artıq iblisdən intiqam mərhələsi idi. Həm də bu intiqam

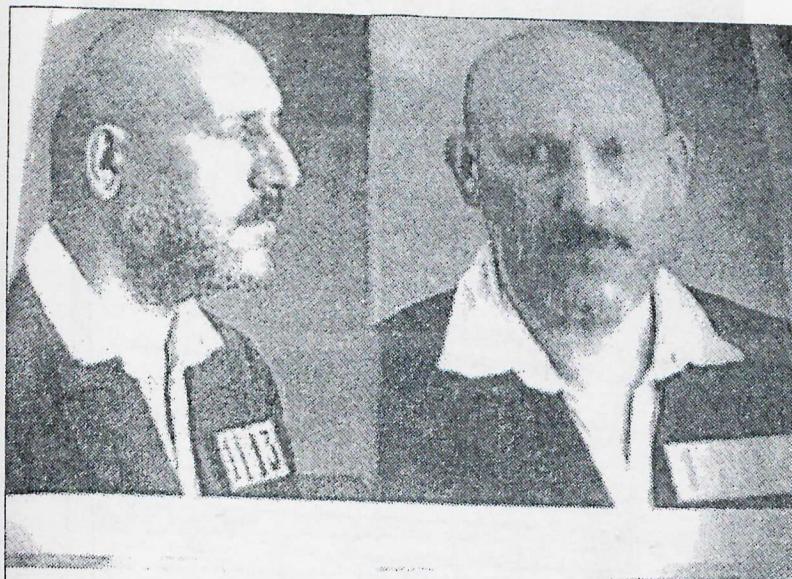
xeyrin, işığın şerdən -İblisdən deyil, İblisin İblisdən intiqamı idi. M.C.Bağırovun bu monoloqu isə ölüm ayağında edilən tövbə idi. Ölüm ayağında edilən tövbə qəbul olunmur.

Cavidin klassik "İblis" əsəri bu sözlərlə bitir: "İblis yerə enir". Sual doğur: Nə üçün? Çünkü İblis allah tərəfindən lənətlənərək qovulmuş, insanlar isə artıq onun iblisliyini dərk etmişlər. Qovulan və dərk olunan İblis insanlar arasından qovulduğu kimi, dərk olunan imperiya başçıları və qulları da insanlığa xəyanət etdiklərinə görə cəzalandırıldı, lakin hamısı yox. Təəssüf ki, bu gün də həmin imperiyaya sığınan cəzalandırılmamış, öz xəyanət və səhvərini etiraf etməyə cəsarət tapmayan (N.Nərimanov və M.C.Bağırovdan fərqli olaraq) manqurd qafalı iblislərimiz və həmin iblislərə uyanımız var. Tarix sübut etdi ki, İblis (İmperiya) dərk olunanda rədd edilir, mütəfəkkir (Cavid) dərk olunanda qəbul olunur.

87. Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsi. Bakı, 1993, səh. 115.

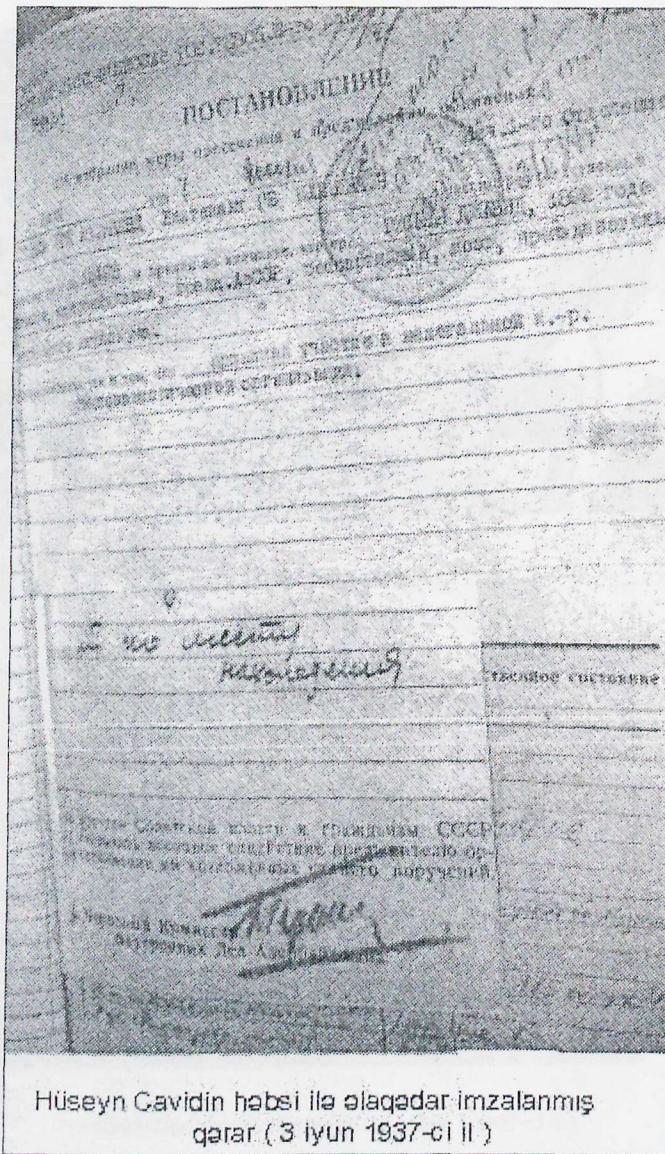

118

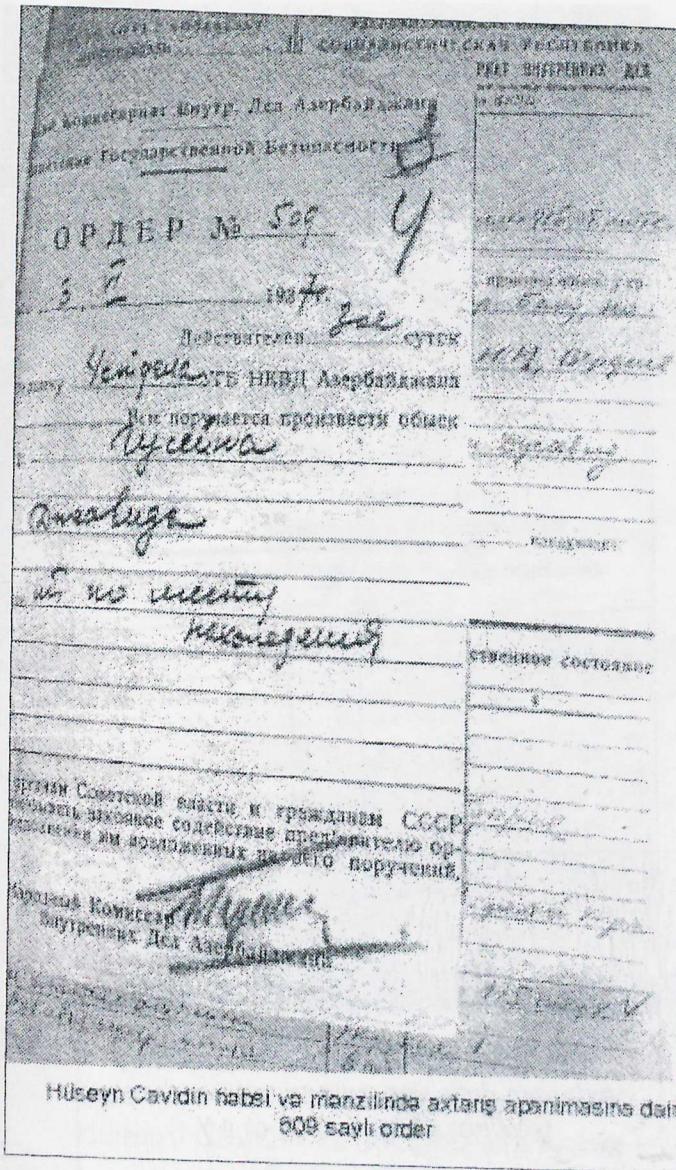

Hüseyn Cavidin tutulan zaman çekilmiş fasdan ve profilden fotosu (1937-ci il)

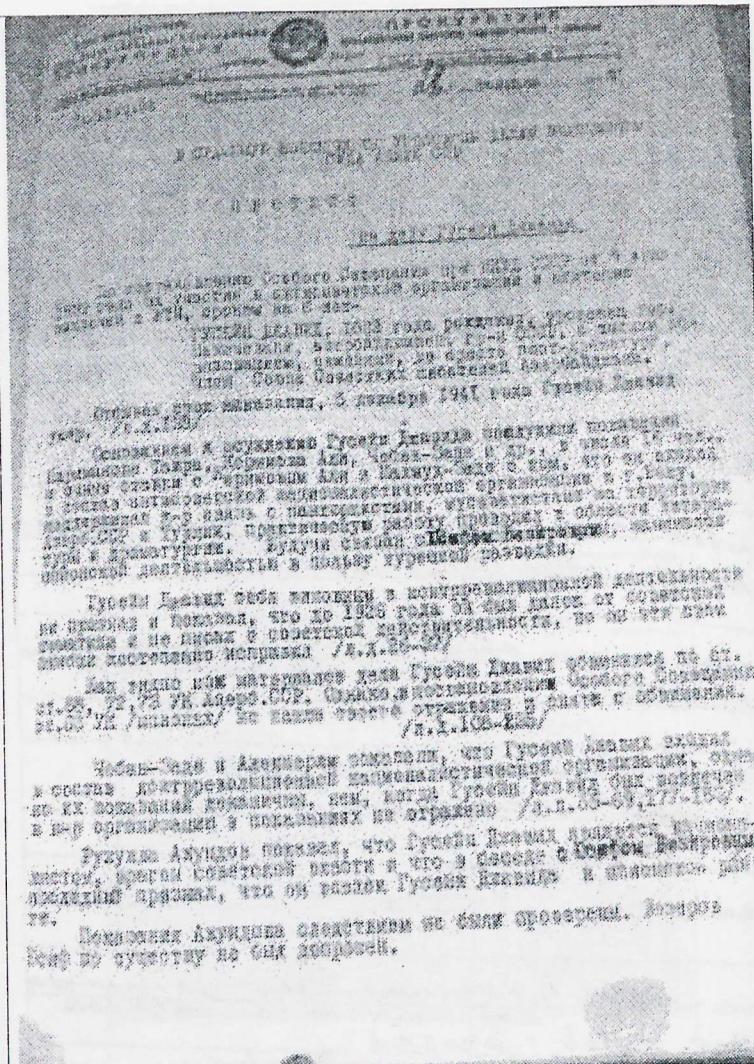
119

Hüseyin Cavidin həbsi ilə əlaqədar imzalanmış
qarar (3 iyun 1937-ci il)

Hüseyin Cavidin hapse ve menzilinde axtarış yapınmasına dair
609 sayılı order

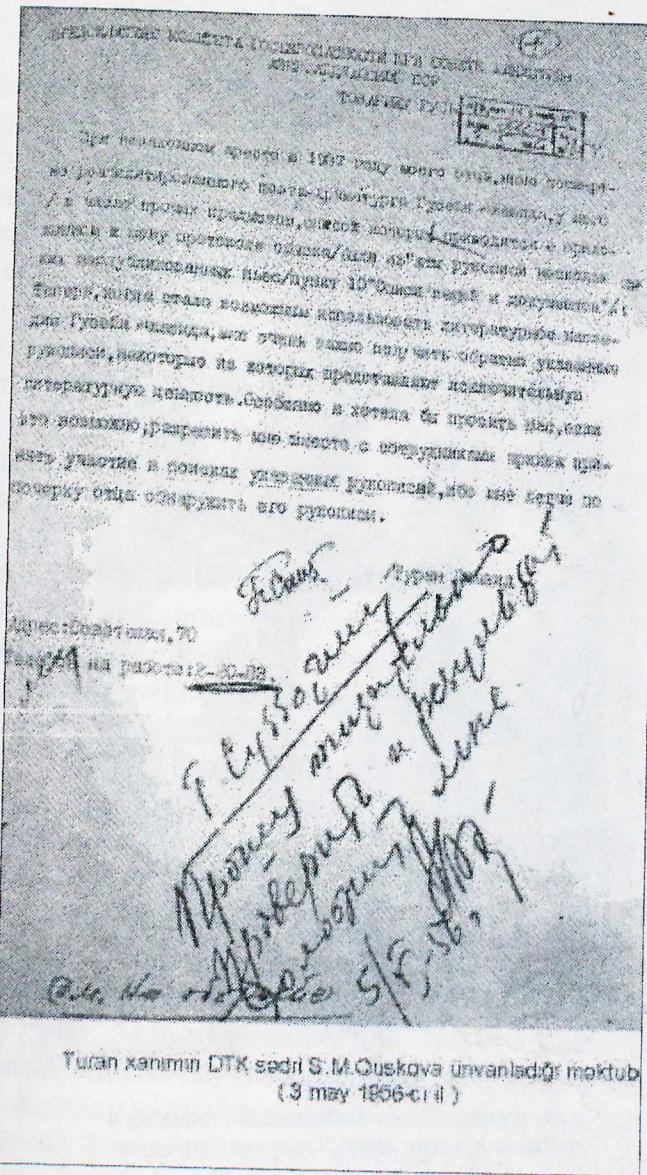
1937-ci ilin 11 ayindan 1938-ci ilin 10 ayina qədər
Hüseyin Cavid barədə tərtib olunmuş
anket (1937-ci il II)

Hüseyin Cavid barədə tərtib olunmuş anket (1937-ci il)

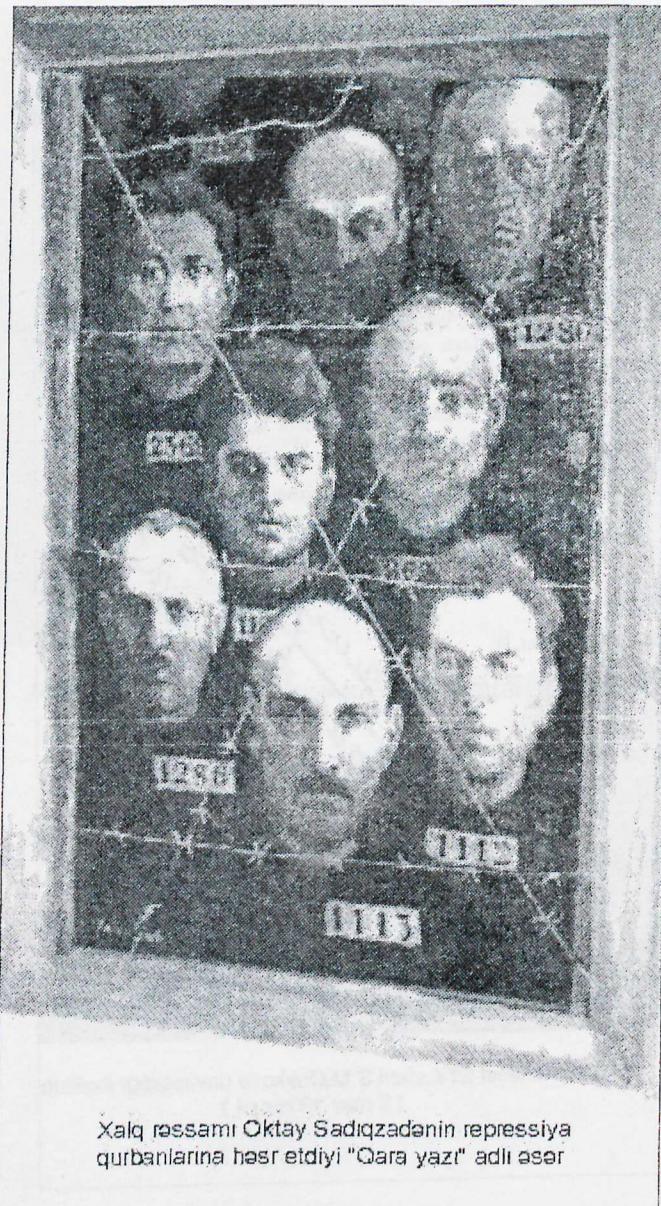
1939-ci ilin Mart ayindan etibarla
Azerbaycan SSR Cəmənşirinin
68-ci maddesinin hüseyn cavida
tətbiq edilməsi barədə qərar
(8 mart 1939-cu il)

Azərbaycan SSR CM-nin
68-ci maddəsinin Hüseyn Cavidə
tətbiq edilməsi barədə qərar
(6 mart 1939-cu il)

Hüseyin Cavidin vəfati ilə əlaqədar tərtib olunmuş akt (5 dekabr 1941-ci il)

Turan xanının DTK sedri S. M. Ouskova ünvanlaşdırılmış mektubu
(3 may 1856-cı il)

Xalq rəssamı Oktay Sadigzadənin repressiya qurbanlarına həsr etdiyi "Qara yazı" adlı əsər

* * *

"Ziyalı və inkvizisiya" tipologiyasına tarixdən çox misallar götirmək olar. XX yüz ilin üçüncü on ilində Azərbaycanda baş verən son "inkvizisiya" özünü mənəvi sərvətlərə qarşı çevrilmiş kütləvi, total repressiya şəkilində məhz 1930-cu illərdə göstərdi. Ziyalının, eləcə də onların yaratdığı milli mənəvi dəyərlərin, daha doğrusu, ağılin, ayıq və oyaq düşüncənin, milli təfəkkürün irtica və cəlladla üzüze dayanması milli genefondun dağılmasına xidmət edirdi.

Genefond dedikdə yalnız məhv edilən şəxsiyyətləri deyil, həm də məhv edilən milli mədəniyyəti, Şərqi mənəvi sərvətləri olan əlyazma və cüngləri, elmi-bədii əsərləri, eləcə də digər arxiv materiallarını nəzərdə tuturuq. Məlumdur ki, müəyyən zaman kəsiyindən sonra genlər mutasiyaya uğrayır, nəsillərdə və tayfalarda müəyyən dəyişikliklər baş verir. Lakin, milli etnosun yaratdığı və yaşatdığı sərvətlərin qorunub mühafizə olunduğu arxivdə, cüngdə və ya əlyazmada genetik kod "mutasiyaya", dəyişikliyi məruz qalmır. Ona görə də bolşeviklər iki işi paralel götürdülər. Bir tərəfdən ziyalını yad millətin nümayəndəsi ilə ailə qurdurmaqla onun genini dəyişib "beynəlmiləlçi" edir; digər tərəfdən isə yaddaşı - arxiv, cüngü, əlyazmanı, kitabxananı məhv edərək milli məfkurədən uzaq olan sovet adamı, sosialist robotu yetişdirməyə çalışırıdı. Bolşevik təfəkküründə beynəlmiləlçilik bir idelogiya kimi sosialist olmayanın inkarı idi.

Göründüyü kimi, 1930-cu illərin repressiyaları yalnız şəxsiyyətləri deyil, onların yaratdığı ədəbi-mədəni irsi də məhv etdi. "Xalq düşmənləri"nin, "vətən xainləri"nin əsərləri ədəbi-elmi dövriyyədən çıxarıldı və qadağan edildi. Həmin adamların kitabxanalarda saxlanılan əsərləri zərərli ədəbiyyat, burjua nümunəsi adlandırılraq yandırıldı. Əhali də qorxudan "xalq düşmənlərinin" əsərlərini evlərində saxlamır və yandırırıdı. Onlar yaxşı bilirdi ki, bu əsərlərə görə sabah həmin şəxsləri də millətçi kimi ittihəm edə bilərlər.

Yaşar Qarayev yazırkı ki, tarix İskəndəri bir fateh kimi "Avesta"ni yandırdığına görə heç vaxt bağışlamayacaqdır.

Vaxtı ilə Kazan universitetinin rektoru universitetə yanğın düşəndə göstəriş vermişdir ki, kitabxana təcili boşalılsın. Həmin illerin dövri mətbuatı yazırkı ki, Kazan universitetinin rektoru "rus elmini xilas etdi". Belə misalların sayını istənilən qədər artırmaq da olar. Tarixdən bu da məlumdur ki, görkəmli yazarlar ən məhsur əsərlərini yazıb hökmədlərə göndərmişlər. Məsələn, Nizami Gəngəvinin "Xəmsə"sinə daxil olan əsərlərin hər biri bir hökmədlərə bağışlanılmışdır. Bunun bir səbəbi də həmin əsərlərin daha etibarlı yerdə mühafizəsi və gələcək nəsillərə çatdırılması ilə bağlı idi. Bolşeviklər isə ən qanicən, despot hökmədlərin əlindən zədəsiz və fəsadsız çıxaraq zəmanəmizə qədər gəlmış milli mənəvi dəyər və sərvətləri məhv edirdi.

Kitab və əlyazma ağıla, zəkaya işiq çılçıloyindən, ictimai-siyasi həyatda baş verən hadisələri dərk etməyə şərait yaratdıqından, irlə varis, keçmişlə bu gün arasındaki ünsiyyəti möhkəmləndirdiyindən və nəhayət həmin kitab və əlyazmalarда xaiqa "azadlığı dadızdırmaq" (M.Ə.Rəsulzadə) ideyaları olduğundan onlar götürülməli və yandırılmalı idi. Büyük imperiyaya azadlıq toxumu səpən, ayıq və oyaq düşüncəyə səsləyen kitab və sənət adamları deyil, manqurt və itaetdə duran, kölə yetişdirən yeni kitablar və sənətkarlar lazımdı. Ona görə də 30-cu illərdə siyasi repressiyaya məruz qalan kitabların və əlyazmaların sayı adamların sayından qat-qat çox idi. Kitablar adamlardan fərqli olaraq daha qaranlıq gecələrdə və daha qara maşınlarda, daha sakit vaxtda aparılırdı.

Maraqlıdır ki, axtarış zamanı müsadirə edilənlər arasındada XDİK əməkdaşlarının diqqətini daha çox özlərinin oxuya və başa düşə bilmədikləri ərəb, fars və türk dilində yazılmış kitab və əlyazmalar cəlb edirdi. Bu daha çox zaman-zaman, damla-damla toplanmış və inkişaf etmiş bir millətin mədəniyyətini, onun çox qədim və zəngin tarixi keç-

miş ilə əlaqəsini qırmağa, yaddaşdan, kökdən, dünəndən qoparmağa xidmət edirdi. Bu da zəngin və qədim tarixi yaddaşa və mədəniyyətə, müstəqilliyyə, dinə, dilo, adət-ənənəyə malik olan hər hansı milləti məhv etmə üsullarından biri idi.

Elə ona görə də, 1920-1950-ci illərin totalitarizm dövründə millətin tarixində və talyeyində ən böyük tragik-dramatik situasiya şəxsiyyətin məhvindən daha çox milli mənəvi dəyərlər (cünglər, əlyazmalar, arxiv materialları, bütövlükdə isə klassik irs) zərər çəkəndə, repressiyanın qurşunlarına hədəf seçiləndə baş verdi. Əslində repressiyaların coğrafiyası da fərddən mənəvi dəyər və sərvətlərə qədər genişləndi. Kitabdan, əlyazmadan, folklor nümunələrindən NKVD-nin qaladığı tonqal yadı, özgəni (ermənini və ya rusu) nə qədər isindirirsə, doğmanı, millini bir o qədər üzüdür. Qeyri-millini xumarlandıran tonqal, alov genetik kodu, dünəni yandırdığından, əcdada qalxan və yaddaşa uzanan əlin kimliyini bilə-bilə doğma özü də gücsüzlüyündən qovrular. Milli mənəvi dəyərlərin, zəka sahiblərinin, mütəfəkkir şəxsiyyətlərin məhvi, yalnız Azərbaycanın və Şərqi deyil, bütövlükdə bəşəriyyətin bu gününə və sabahına edilən xəyanət idi. Çünkü bu günlə sabah tarixə, yaddaşa, əcdada söykənəndə sözün geniş mənasında ZAMANI yaradır. Əks təqdirdə zaman da bütövlüyünü, tamlığını itirir.

Gecə qaranlığında aparılmış əlyazma və kitablari "NKVD zindanından" çıxarıb geniş oxucu kütlərinə təqdim etmək məqsədi ilə şairin qızı Turan Cavid XDİK-in rəhbərlərinə dəfələrlə yazılı şəkildə müraciət edərək bildirirdi ki, KQB-nin arxivində vaxtı ilə atamdan götürülmüş əlyazmalar və kitablar vardır. Sizdən xahiş edirəm ki, həmin arxivin əməkdaşları ilə birlikdə onları axtarmağa mənə icazə verəsiniz. Turan xanımın bu xoş məramlı müraciəti müsbət həll olunmur. Ona belə bir cavab verirlər ki, burada H.Cavidin heç bir əlyazmasını və kitabını görməmişik və onların harada olması haqqında məlumatımız yoxdur.

Milli öndərimiz Heydər Əliyev Hüseyn Cavidin 120 illiyi ilə əlaqədar Cavid muzeyində Turan xanımla görüşündə bildirirdi ki, o zaman mən Bakıya gələndə repressiya qurbanlarının sənədləri ilə tanış oldum və onlardan götürülmüş əsərlərlə maraqlandım. Bir nəfər əməkdaş mənə dedi ki, KQB-nin binası qarşısında həmin əsərlərdən tonqal çatıb yandırıldılar.

1997-ci ildə MTN əməkdaşları ilə görüşündəki çıxışı zamanı da Heydər Əliyev bu məsələyə toxunur və göstərirdi ki, Cavidə, S.Mümtaza, M.Müşfiqə və başqalarına qarşı ittiham irəli sürənlər onların böyüklüyünü, qoyduqları irlən əhəmiyyətini dərk etmirdilər. Əgər etsəydi lər də bunu edəcəkdilər, çünki onların məqsədi "Azərbaycanı dağıtmaq" idi: "Vaxtilə Hüseyn Cavidi, Mikayıll Müşfiqi, Əhməd Cavadı, Yusif Vəzir Çəmənzəminlini, Seyid Hüseyni, Salman Mümtazı danışdırın, istintaq edən adamlar onların kim olduğunu anlamırdılar. Xatirimdədir, mən 1950-ci ildə gəlib Bakıda təhlükəsizlik orqanlarında işə başlayanda, o vaxtlar Salman Mümtazın bir neçə materiallarını axtarırdım, - 38-ci ildə işləyən adamlardan biri gördü ki, mən bu işlərə maraqlı göstərirəm, dedi ki, bilirsiniz, bu həyətdə, - binanın da həyəti var, həbsxana da orada yerləşirdi, - Hüseyn Cavidin, Salman Mümtazın kitabxanasından qiymətli-qiyamətli kitabları ermənilərin və başqa millətə mənsub olan adamların, çox savadsız adamların götürüb burada vəhşicəsinə yandırıqlarını gördüm. Mane olmaq istədim, ancaq bacarmadım.

Əlbəttə, o insanlar nə bilirdilər ki, Salman Mümtazda olan nadir kitablar nədir? Əgər bilsəydi lər ki, o kitablar Azərbaycan üçün dəyərlidir, onsuz da yandıracaqdılar, çünki onlar Azərbaycanı dağıtmaq istəyirdilər. Hüseyn Cavidin, Əhməd Cavadın, Mikayıll Müşfiqin istintaqını aparanlar onların səviyyəsinə çata bilərdilərmi? Yox! Çünkü onların əksəriyyəti savadsız adamlar idi. O vaxtlar, 37-38-ci illərdə NKVD-də, yəni Xalq Daxili İşlər Komissarlığında ali savadlı bir-iki adam tapa bilərdin, bəlkə də yox idi.

Çoxunun heç orta savadı da yox idi".

Həqiqətən də, Cavid və Cavad, Müşviq və Mümtaz, Müznüb və Abid, Qantəmir və Çobanzadə... itkisi fəndlərin, sözün geniş mənasında Azərbaycanın faciəsi idi. Əlyazma və əsərlərin, cüng və arxiv materiallarının məhvi isə bütövlükdə Şərqi, ümumtürk və ümumislam dünyasının faciəsi idi.

Cavidin əsərlərinin qadağan edilməsi, dramlarının səhnədən çıxarılması bir övlad kimi hamidan çox Turan xanımı narahat etmişdir. Onun narahatçılığını Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri A.M.Quskova ünvanlaşığı məktubdan da görmək olar: "1937-ci ildə atamın, hazırda ölümündən sonra bəraət almış, şair-dramaturq Hüseyn Cavidin qanunsuz həbsi zamanı onun bir neçə dərc olunmamış pyesləri (eyni zamanda axtarış protokoluna əlavədə göstərilən digər əşyalar) götürülmüşdür. Artıq şairin ədəbi irləndən istifadənin mümkün olması şəraitində olduqca böyük ədəbi dəyərə malik olan əlyazmaları geri almaq olduqca vacibdir. Xüsusən mən sizdən xahiş edirəm ki, mənim arxiv əməkdaşları ilə birgə göstərilən əlyazmaların axtarışında iştirakımı icazə verəsiniz, çünki, atamın xətti əsasında onun əlyazmalarını tapmaq mənim üçün asandır".

A.M.Quskov Turan xanının məktubunun üzərinə belə bir dərkənar qoymuşdur: "Xahiş edirəm diqqətlə yoxlanılsın və mənə məruzə edilsin". Şübhəsiz ki, Turan xanının bu axtarışı bir səmərə vermədi. Çünkü, həmin əlyazmalar 1938-ci ildə NKVD əməkdaşları tərəfindən yandırılmışdı.

Tarixdə və ədəbi düşüncədə "atalar və oğullar" anlayışının yeri Turan xanının simasında səhv düşdü, bu dəfə qədirşü-nashlıq və cəfəkeşlik missiyası "atalar və qızlar" arasında özünü qabarlıq şəkildə bürüzə verdi. Turan xanım qardaşı Ərtoğrulu və anası Mişkinazi itirdikdən sonra bir övlad kimi bütün ailənin itkisini, ağırlığını, acısını öz zərif ciyinlərində daşıdı.

Cavid və Ərtoğrul itkili Turan xanım Cavidlər nəslinin ədəbi irləini müxtəlif yerlərdən və ünvanlardan, kitabxanalar-

dan və teatrlardan toplayaraq yenidən xalqına təqdim etdi. Hətta "Xəyyam"ın sorağı ilə İrəvana getdi və 1957-ci ildə onun əlyazmasını üzə çıxardı, ona yenidən yaşamaq səlahiyyəti və haqqı qazandırdı. Bu irlsin yad əllərdə qalmışına, itib-batmasına imkan vermədi. Turan xanımın Şahsabahliya yazdığı məktubda oxuyuruq: "Hörmətli Şahsabahlı yoldaş, Salam! Sizə bu məktubu yazan Hüseyin Cavidin qızıdır. Mənə deyiblər ki, Sizdə atamin "Xəyyam" pyesi vardır.

... Sizə ayındır ki, bu əsəri meydana çıxarmaqla şəxsən bizi və eləcə də teatr mədəniyyətimizə böyük bir hədiyyə vermiş olacaqsınız.

... Mənə tezliklə cavab vermənizi xahiş edirəm. Turan Cavid. 21.XII. 56".⁸⁸

Təbii ki, "Xəyyam"ı bir məktubla əldə etmək mümkün olmadı və 1957-ci ildə özü İrəvana getməli oldu və əsəri 2000 manata alıb yenidən Cavid irlsinə əlavə etdi. Ümumiyyətlə, Cavid irlsinin yenidən xalqımıza çatdırılmasında Turan xanımın müstəsna xidmətləri olmuşdur. Belə ki, o, əsərləri də müəllifi kimi didərgin salınmış Caid irlsinin böyük bir qismini yenidən toplamağa və nəşr etməyə nail oldu. Bu işdə Prometey əzabı çəkən Turan xanım nə qədər əlləşsə və vuruşsa da Cavidin tam külliyyatını toplayıb başa çatdırıa bilmədi. Belə ki, "Atilla", "Çingiz", "Telli saz", "Şəhla" və "İblisin ilhamı" faciələri hələ də xalqdan ayrı düşüb. Kim bilir, bəlkə bu əsərlər də Heydər Əliyevin dediyi tonqallarda yandırılıb. Çünkü istintaq işlərinin böyük əksəriyyətində kitab və əlyazmalarla bağlı belə bir qeyd vardır: "istintaq üçün əhəmiyyət kəsb etmədiyindən yandırıldı".

Repressiyanın tırtıları altından salamat çıxanları isə sovet totalitar rejimi H.Cavidin vəsiyyətinə uyğun ("imlasına toxunmamalı") şəklində çap etdirməyə imkan vermədi. Gah dilini, gah üslubunu, gah da məzmununu bəhanə gətirərək

88. Hacı Azər Turan. Əbədi Turan, Bakı, 2001, səh. 96.

Hüseyin Cavidin imlasına çox toxundular və onu olduğu kimi təqdim etməyə şərait yaratmadılar. Turan xanım bildirirdi ki, 1958-ci ildən etibarən nəşr edilməkdə olan kitablarını istisnasız olaraq mən tərtib etsəm də, dilinin, imlasının qorunması naminə göstərdiyim bütün cəhdər uğursuzluqla nəticələnib. Bəzən Mərkəzi Komitə, bəzən Yaziçilər İttifaqı, bəzən də nəşriyyatlar səviyyəsində yaradılan əngəlləri ortadan qaldırmaq mümkün olmayıb. Cavid əsərlərinin indiyəqdərki bütün nəşrlərin redaktörünü onun dilinə kobud müdəxilədən başqa nə adlandırmaq olar? Cavid yaradıcılığına bəzən hətta kobud zorakılıq səviyyəsində müdaxilələr çox olub. Bu baxımdan təkcə "Hərb və fəlakət" şeirinin xatırlatmaq bəs edər. Şeir əslində üç hissədən ibarətdir. 1958-ci ildə onun yalnız birinci hissəsi, 1984-cü ildə nəşr olunan dördüncülik "Əsərlər" də də birinci və üçüncü hissələri çap olunub. "Hərb və fəlakət" in başlıca qayəsi isə onun ikinci hissəsində ifadə olunur. Bu, artıq imla məsələsindən daha ciddi bir problemdir. Xaxud, 1918-ci ildə yazdığı və bütün digər nəşrlərdə "Məzлumlar üçün" başlığı ilə verilmiş şeirin əsl "Kars və Otlu ətrafında səbəbsiz (!?) olaraq alçaqcasına qətl və yəğma edilən məzлumlar için" adlanır⁸⁹. Bundan başqa, Cavidin reabilitasiyasından sonra işıq üzü görən üç cilidliyinə onun bəzi əsərləri ("Topal Teymur", "Peyğəmbər" və s.) salımmadı.

Oxucularda tam aydınlıq yaratmaq üçün vaxtı ilə represiya məruz qalmış (montaj olunmuş) "Hərb və fəlakət" əsərindəki Turanın qüdrətini və sonradan türkün çəkdiyi zillətləri əks etdirən ikinci hissəsini olduğu kimi təqdim edirik:

*Bir zamanlar şərəfli Turanın,
O cihani ȝəyuri qavğanın
Qəhrəman, bərgüzidə evladı,
Türklərin anlı-şanlı əcdadı
Saldırıb titrətirdi yer yüzünü,*

89. H.Cavidin əsərləri 5 cilddə, I cild, Bakı, 2005, səh. 4.

III FƏSİL

CAVİDİN REABİLİTASIYASI VƏ VƏTƏNƏ QAYIDIŞI

*1982-ci ildə H.Cavidin cənazəsini uzaq
Sibirdən Azərbaycana gətirmək asan iş
deyildi. Bu böyük iradə, cəsarət tələb
edirdi. Ancaq xalqımıza, millətimizə,
tariximizə, mədəniyyətimizə,
ədəbiyyatımıza olan sədaqət mənə belə
bir cəsarət göstərməyə imkan verdi.*

Heydər Əliyev

*Hər şeyə görə - atamu Vətən torpağına qovuşdurmağınə,
əzizlərimi bir sərdabədə - Cavid məqbərəsində görüş dürdü-
yünə, Cavid ocağının çırığını yenidən yandırduğuna görə unu-
dulmaz Heydər Əliyevə minnətdaram.*

Turan Cavid

1950-ci illər sovet tarixinin yaddaşına həm də repressiyalara nəhayət verən, şəxsiyyətə pərəstişə son qoyan bir dövr kimi düşüb. Lakin bu illərdə repressiyaların yeni dalğası başlandı. Bu dəfə repressiyaya məruz qoyanların (Stalin tərəfdarlarının) özləri repressiya olundu. Repressiyaların əsas günahkarı kimi "ellər atası" Stalin ittiham edildi (ona ruhi xəstə damgası da vurdular) və şəxsiyyətə pərəstiş kultu sindirildi. Bununla da totalitar rejimin özünü reabilitasiya edərək təkpartiyali sistemi yenə də yaşatdilar.

Bu dövrdə də bir ittifaqda birləşən "qardaş xalqlara" biganəlik və ayrıseçkilik buzu ərimədi. Türkə və türkçülüyə münasibət, demək olar ki, əvvəlki kimi qaldı. Sovet imperiyası dövründə türkə və türkçülüyə münasibətin mənzərəsini məharətlə açan Heydər Əliyev deyirdi: "DTK-da işləyərkən çox şey görmüşdüm. Moskvanın təktərəfli türk millətlərini

əsərətdə saxlamaq siyasəti olduğunun ilk gündən şahidi oldum. Daxilən buna qarşı üsyan etsəm də, həyatda buna imkan yox idi. Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi işləyərkən Moskvaya qarşı çıxmışım, toqquşmağım mümkün deyildi. Moskva bütöv bir imperiya siyasetini tətbiq edərdi. Əgər onların əleyhinə çıxsa idim həm bunun bir əhəmiyyəti olmayacaqdı, həm də Əliyev ölkədəki digər katiblər kimi möhv ediləcəkdi.

Yavaş-yavaş mən də xalqımın, doğma millətimin milli hissələrini oyatmağa başladım. Xalqın milli istəklərini, Azərbaycan türkəyünün milli oyanışını, silkinməyini reallaşdırmaq arzusunda idim.

Bu işləri Moskvaya hiss etdirmədən, onu narahat etmədən görmək istəyirdim. Moskvada Sovet ideologiyasına daha yaxından bələd oldum. Fikirlərim get-gedə daha da duruldu, aydınlaşdı. Moskvada xarici dünyani həm daha açıq, həm də yaxından öyrənmək imkanı əldə etmişdim".⁹²

Göründüyü kimi, imperianın demokrati və humanisti olmur. Hansı qiyafləyə bürünsə də, o, imperiya xisətini özündə qoruyub saxlamağa çalışır. O illərdə bu cür imperiya ilə üsyan-karcasına mübarizə aparmaq "ağILDAN bəLA"dan başqa bir şey deyildi. Belə anda müdriklik, soyuqqanlıqla yanaşı kökə, yaddaşa bağlılıq, hissədən, emosiya və çılgınlıqdan uzaq olaraq ağıla söykənmək lazımdır. Heydər Əliyev xatırladı ki, mübarizəni "Moskvaya hiss etdirmədən, onu narahat etmədən", ayıq və oyaq salmadan aparırdı. O, bu mübarizə üçün əsas metod kimi milli düşüncəni, milli oyanışı, milli özünüdərki seçməkdə də haqlı idi: "Xalq gərək daim öz kökünü xatırasın, tarixini öyrənsin, milli mədəniyyətindən, elmindən heç vaxt ayrılmamasın".⁹³

Bunlara baxmayaraq, ədalət naminə deməliyik ki, həmin illərdə müəyyən lazımı müsbət addımlar da atıldı. 1920-1930-cu illərin əzən, üyüdən repressiya maşını sindirildi.

92. "Müstəqil Azərbaycan uğrunda" qəzeti, 15 iyun, 2002.

93. "Müstəqil Azərbaycan uğrunda" qəzeti, 15 iyun 2002.

Fövqəladə üçlüklər və təhlükəsizlik orqanları yanındakı xüsusi müşavirələr ləğv edildi. Formal da olsa repressiyaya məruz qalanların böyük əksəriyyətinə bəraət verildi, onların üzərindən "vətən xaini", "xalq düşməni" damğası götürüldü. Sürgündə olanların böyük əksəriyyəti vətənə qaytarıldı. Elm və sənət adamlarının əsərlərinin hamısı olmasa da, bir çoxu nəşr edildi. "Kitabi-Dədə Qorqud"un üzərinə qoyulmuş qadağa aradan qaldırıldı.

Hüquq-mühafizə orqanlarında əfv komissiyaları yaradıldı. Həmin komissiyalar repressiya qurbanlarının, o cümlədən Hüseyn Cavidin işi üzrə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin milli işlər üzrə məhkəmə kollegiyasına PROTEST verdi. H.Cavidlə bağlı protestdə göstərilirdi ki, SSRİ XDİK-i yanında Xüsusi Müşavirənin 9 iyun 1939-cu il tarixli qərarı ilə antisovet təşkilatında iştirakına və bu təşkilatlarda apardığı təşviqata görə 1882-ci il təvəllüdü, Naxçıvan şəhərində doğulmuş, azərbaycanlı, SSRİ vətəndaşı, ali təhsilli, ailəli, həbs olunana qədər şair-dramaturq, Azərbaycan Sovet yazıçılar ittifaqının üzvü Hüseyn Cavid 8 il müddətinə islah əmək düşərgəsinə göndərilmişdir. Hüseyn Cavid cəza çökdiyi müddətdə - 5 dekabr 1941-ci ildə vəfat etmişdir.

Protestdə eyni zamanda göstərilirdi ki, Hüseyn Cavidin mühakimə olunması üçün Nərimanov Tahirin, Kərimov Əlinin, Çobanzadə Bəkirin və başqalarının - hamısı birlikdə 16 nəfərin ifadələri, eləcə də Əli Kərimov və Əli Mahmudzadə ilə üzləşmə protokolları əsas götürülmüşdür. Guya H.Cavid Bakı şəhərindəki antisovet millətçi təşkilatın üzvü olmuşdur, Azərbaycan və Türkiyə ərazisində pantürkistlərlə və müsavatçılara əksinqilabi əlaqə saxlayırmış, ədəbiyyat və dramaturgiya sahəsində praktik işlər aparmış, Yusif Vəzirovla əlaqəyə girərək Türkiyə kəşfiyyatının xeyrinə casusluq fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur.

Hüseyn Cavid əksinqilabi fəaliyyətdə özünü günahkar hesab etməyib. İfadələrində göstərib ki, sovet mövzula-

rından uzaq olub və sovet həqiqəti barədə yazmayıb, lakin özünün bu səhvərini tədricən düzəldib.

İstintaq materiallarından göründüyü kimi Hüseyn Cavid Azərbaycan SSR CM-in 68, 72, 73-cü maddələri ilə təqsirli bilinib. Lakin Xüsusi Müşavirənin qərarında 68-ci maddə (casusluq) öz əksini tapmayıb və ittihənnamədən çıxarılib.

Protestdə ayrı-ayrı şəxslərdən alınmış ifadələrə, üzləşmələrə münasibət bildirilir və qeyd edilirdi ki, B.Çobanzadə və M.Ələkbərli ifadələrində göstərmişlər ki, Hüseyn Cavid əksinqilabçı millətçi təşkilatın tərkibinə daxil olub. Lakin onların ifadələrində H.Cavidin nə vaxt, kim tərəfindən təşkilata cəlb olunması öz əksini tapmayıb.

Ruhulla Axundov göstərib ki, Hüseyn Cavid millətçidir, sovet hakimiyyətinin düşmənidir. Yusif Vəzirlə söhbətində sonuncu (R.Axundov - C.Q) deyib ki, Hüseyn Cavid casusluq fəaliyyətinə o cəlb edib. İstintaq R.Axundovun ifadəsini yoxlamayıb, Vəzirov Yusif isə mahiyyətinə görə dindirilməyib.

Yusif Vəzirovun arxiv-istintaq işinə baxmaqla müəyyən edilmişdir ki, o, casusluqda özünü günahkar bilmir və Hüseyn Cavid haqqında heç bir ifadə verməyib. Y.Vəzirovun işi etiraznamə ilə birlikdə bəraət verilmək üçün Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinə göndərilib.

Ruhalla Axundov SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 17 dekabr 1955-ci il tarixli qərarı ilə bəraət alıb.

B.A.Talibli Hüseyn Cavid elmi hazırlığı olmayan şair kimi səciyyələndirib. Göstərib ki, onun əsərləri tamamilə irticacı xarakterdədir, dilinə görə Azərbaycana yararlı deyildir.

Şahid M.Rzaquliyev 13 mart 1938-ci il tarixdə dindirmə zamanı göstərib ki, Hüseyn Cavid burjua əksinqilabi millətçidir və hökumətin ünvanına böhtanlar atmışdır. Lakin 20 fevral 1956-ci ildə təkrar dindirilərkən Rzaquliyev öz ifadələrindən imtina etmişdir. Demişdir ki, H.Cavidin əksinqilabçılığı və millətçilik fəaliyyəti barədə ona heç nə məlum deyil. O, H.Cavidin dilindən partiya və hökumətin ünva-

nına heç bir böhtan eşitməyib. Onun 1938-ci ildə bu barədə verdiyi ifadələr təhriflərlə yazılıb.

Kərimov Əli göstərib ki, Hüseyn Cavid öz əsərlərində əksinqilabi millətçi ideyalar irəli sürür. Gənc şairlərdən Mı-kayıl Müşviqi və Səməd Vurğunu öz təsiri altında saxlayır. Ruhulla Axundovun söhbətlərindən ona bəlli olub ki, Hüseyn Cavid əksinqilabi təşkilatın üzvi kimi məşhurdur.

Cinayət işinə Tahir Nərimanovun ifadəsi də əlavə olunmuşdur. Həmin ifadədən görünür ki, Hüseyn Cavid 1934-cü ildə əksinqilabi təşkilatın üzvləri ilə əlaqə saxlayıb. T.Nərimanovun bu ifadəsi istintaq tərəfindən yoxlanılmayıb.

Ə.Mahmudzadə, T.Nərimanov, Ə.Hüseynov Cavidlə üzləşmə zamanı birinci deyib ki, Cavid romantikdir, onu mənfi qiymətləndirib. Kərimov isə göstərib ki, Hüseyn Cavid əksinqilabi təşkilatın üzvüdür. Bu ifadələr sübutsuz-dəlilsizdir, təkrar yoxlanmayıb.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən və SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 19 avqust 1955-ci il tarixli fərmanı ilə SSRİ-də prokuror nəzarəti əsasnaməsinin 25-ci maddəsini əldə rəhbər tutaraq

XAHİŞ EDİRƏM:

SSRİ XDİK-in Xüsusi Müşavirəsinin 9 iyun 1938-ci il tarixli qərarı rədd edilsin, Azərb.SSR CPM-nin 4-cü maddəsinin 5-ci bəndinə əsasən işin icraatı dayandırılsın.

Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi H.Cavidin istintaq işinə yenidən baxaraq 6 mart 1956-ci ildə belə bir hökm çıxardı: "Heç bir cinayət tərkibi olmadığına görə SSRİ Xalq Daxili İşlər Komisarlığının 9 iyun 1939-cu ildə Hüseyn Cavid haqqındaki qərarı ləğv edilsin və işə xitam verilsin"⁹⁴.

Beləliklə, 1937-ci ilin 4 iyununda həbs olunan, 1939-cu ildə (9 iyun) 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilən və 1941-ci ildə (5 dekabr) Sibirdə dünyasını dəyişən Cavidə 6 mart 1956-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi tam bəraət verdi.

94. MTN-in arxiv. PR-18845.

Vaxtilə professor Əziz Şərif yazırkı ki, tarix oturub gözləyir Cavid tarixi tədqiq edir. Professor Yaşar Qarayev isə bu fikri belə tamamlayırdı: indi isə Cavid gözləyir, tarix onu tədqiq edir. Biz qeyd etdik ki, Cavid həmişə və hər yerdə bütövlüyüni qoruyub saxlamışdır. Lakin bolşevizm üçün iki Cavid "vardır". Biri 1937-ci ildə "vətən xaini", "xalq düşməni" kimi ittiham edilən Cavid, digəri isə 1956-ci ildə bəraət alan, ancaq sovet qiyafəsi, sosialist mundiri geydirilmiş Cavid. Daha doğrusu, Cavid 1937-ci ildə nə qədər ləkələr yaxılsa da, türkçü, turançı kimi öz adı ilə ittiham edilirdi. 1956-ci ildə isə Cavid başqa adla reabilitasiya olunurdu.

Fikrimizcə, Cavid 1937-ci ildə daha böyük və daha əzəmətli görünürdü. 1956-ci ildə isə Cavid başqa adla ləkələnirdi. Bu dəfə onlar Cavidə Sovet mundiri geyindirdilər. Cavid isə bu mundirdə özünü çox narahat hiss edir və sosializm qəlibinə sığdırdı. Daha doğrusu, 1956-ci ildən sonra hər iki Cavid sosializm prizmasından öyrənilir və öyrədilirdi. Bu mənada H.Cavidin reabilitasiyası başlayan yerdən, həm də növbəti mənəvi represiya başlayır. Çünkü, H.Cavidin sovetləşdirilməsi prosesi ona bəraətin verilməsindən qaynaqlanır.

1950-ci illərdə Yaziçılar İttifaqında xüsusi komissiya yaradılmışdı. Həmin komissiyanın üzvləri bəraət alan yazıçı və şairlər barədə arayış təqdim etməli idilər. Hüquq-mühafizə orqanlarına təqdim olunan arayışda sənət adamlarının həyat və yaradıcılığı, eləcə də onların elmi-bədii irləndə sovet reallıqlarının təsviri, həmin şəxslərin bu cəmiyyətə sədaqəti məsələlərinə geniş yer verilirdi. Hüseyn Cavid haqqında 14 fevral 1956-ci ildə Azərbaycan Yaziçılar İttifaqından verilən və Süleyman Rəhimovun, Mehdi Hüseynin, Süleyman Rüstəmin və başqalarının - ümumilikdə 8 nəfərin imzaladığı xasiyyətnamədə göstərilirdi ki, Hüseyn Cavid böyük şairdir, Azərbaycan ədəbiyyatında müəyyən yer tutur. Sovet quruluşu onun yaradıcılığına müsbət təsir göstərir. Cavid öz əsərlərinin çoxunu sovet dövründə yazıb. "Azər" poemasında o, sosializm

dövrünü təsvir edir. "Knyaz" dramunda Gürcüstan zəhmət-keşlərinin sovet hakimiyyəti uğrunda kapitalistlərə və mülkədarlara qarşı mübarizəsi göstərilmişdir. "Knyaz" əsərinin qəhrəmanı bolşevik Antondur. "Səyavuş" dramı onun sovet dövründə yaratdığı görkəmli əsərlərdən biridir. Məhşur "Şeyx Sənan" pyesində həyata məhəbbət göstərilir. İnsanların bir-birinə məhəbbətinin dini ehkamlara qalib gəlməsindən bəhs olunur. "Şeyda" pyesində isə mətbəə fəhlələrinin həyatı və onların kapitalistlər tərəfindən istismar olunması təsvir olunur.

Xasiyyətnamədə eyni zamanda göstərilir ki, Hüseyn Cavidin yaradıcılığında burjua təsiri vardır, poetik dili türk sözləri ilə doludur⁹⁵.

Göründüyü kimi, əsl Cavid sosializm teyfinin arxasında qalmışdı. Şübhəsiz ki, Cavid öyrənənlər və öyrədənlər onu bu cür tanımağa və tanıtmağa məhkum idi. Hətta 1960-1980-ci illərdə Cavid yaradıcılığı ilə Oktyabr inqilabı arasındaki "əlaqələr" də tədqiq edilməyə başlandı. Oktyabr və Aprel inqilablarının H.Cavid yaradıcılığındaki yeri və rolu xüsusilə vurğulandı: "Hüseyn Cavid əvvəllər bədəbin, küskün şeirlər yazırırsa, Oktyabr sosialist inqilabından sonra onun yaradıcılığında böyük dönüş hiss olunmağa başlayır, yeni həyatın yeni nəfəsi duyulur. Şair "Səlmanın səsi" adlı şeirində həm həyatda, həm də sənətdə ciddi dəyişikliyin sırrını Böyük Oktyabr sosialist inqilabında görür. Ona görə də Cavid bu inqilabı var qüvvəsi ilə alqışlayırdı... Biz bu əsərdə ("Azər" poeması nəzərdə tutulur - C.Q) şairin Oktyabr və Aprel sosialist inqilablarına dərin məhəbbətinin ifadəsini görürük".⁹⁶ Başqa bir yazıda isə göstərilirdi ki, "Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə Hüseyn Cavidin ədəbi və pedaqoji fəaliyyətinin yeni və səmərəli dövrü başlanır".⁹⁷

95. MTN-in arxiv. PR-18845.

96. "Abşeron" qəzeti. 2 mart, 1963.

97. "Kommunist" qəzeti. 21 iyun, 1981.

Bələ misalların sayını kifayət qədər artırmaq olar. Elə bu nümunələr də kifayət edir deyək ki, 1920-1950-ci illərdə H.Cavidi sosialist "süfrəsinin başında oturmadiğına görə" ittiham edib fiziki cəhətdən məhv etdilərsə, 1960-1980-ci illərdə isə onu "sosializmin təbliğatçısı" etməklə yaşatmağa çalışıdilar. Əsl fərq də bunda idi; birində məhv etmək, digərində isə yaşatmaq. Əks təqdirdə H.Cavid bəraət almaya-çaq, çap olunmayacaq, tədqiq edilməyəcək, əsərləri səhnəyə çıxmayacaq... və nəhayət, geniş oxucu kütłələrinə çatdırılmadığından unudulacaqdı.

Fikrimizcə, çağdaş ədəbiyyatşunaslığın əsas vəzifələrindən biri nə totalitar rejimin "vətən xaini", "xalq düşməni" kimi məhv etdiyi, nə də sonradan sosializmin təbliğatçısı kimi tanıtdığı Cavid deyil, mili-mənəvi dəyərləri özündə yaşıdan və təbliğ edən, bütün yaradıcılığı ilə kökə və yaddaşa, türkə və türkçülüyə, insanlığa və bəşəriyyətə sədaqətini ifadə edən H.Cavid öyrənmək və təqdim etməkdir. Daha doğrusu, "xalq düşməni" və "sosialist" Cavidin arasından vətəndaş, ziyanlı və mütəfəkkir, bəşəri ideyalar carçası olan Cavid üzə çıxarıb olduğu kimi xalqa tanıtmaqdır. Həqiqət naminə qeyd etməliyik ki, müstəqillik illərində bu istiqamətdə artıq müəyyən işlər görülmüşdür.

1950-ci illərin reabilitasiya qovluqlarında, sovet, eləcə də müasir kütłəvi informasiya vasitələrində repressiya qurbanları ilə bağlı yazıldarda bələ bir zərərli fikir formalaşdırmaq cəhdi müşahidə olunur. Repressiya qurbanları "günahsız müqəssirlər" idi. 1920-1940-ci illərin istintaq materiallarının repressiya qurbanlarının böyük əksəriyyəti "vətən xaini", "xalq düşməni", 1950-ci illərin reabilitasiya sənədlərində isə "günahsız müqəssir" elan edilib. Bugünkü mətbuat isə onların hamisini bir nəfər kimi qəhrəman, azadlıq aşığı elan etməyə çalışır. Fikrimizcə, repressiya qurbanlarına birmənalı şəkildə, kütłəvi halda qiymət vermək olmaz, onlara fərdi yanaşmaq lazımdır.

Sovet təfəkkür tərzində "günahlı" və "günahsızlığın" əsas meyari təmsil olunduğu xalqa və millətə deyil, təmsil olunduğu sovet cəmiyyətinə və sovet imperiyasına sədaqət idi. Məsələyə bu meyardan yanaşsaq onda H.Cavidi və Ə.Cavadi R.Axundov və Ə.Nazimlə eyni müstəvidən və prizmadan qiymətləndirmək olmaz. Bunlardan birincilər günahlı, ikincilər isə günahsız müqəssirlər idi. Təəccüblüdür ki, çağdaş Cavidşünaslıqda da Cavidi "günahsız müqəssir" elan edənlər az deyil. "Guya H.Cavid millətçi olub", "guya H.Cavid türk pərəst olub", "guya H.Cavid turançı olub". Fikrimizcə, "guya" epitetləri Cavid bütövlüyünün və Cavid böyüklüyünün üzərinə kölgə salır. Onda biz Cavidə NKVD müstəntiqlərindən də qəddar və ədalətsiz bir hökm oxuyur və onun apardığı mübarizəni şübhə altına almış oluruq. Əslində, həqiqətən də bu mütəfəkkir şəxsiyyətin "günah"ları olmuşdur və bu gün bir azərbaycanlı kimi həmin "günah"larla fəxr etməyə, qürurlanmağa dəyər.

Sual doğur, Cavidin "günah"ı nə idi? Əvvəla, H.Cavid 1906-1910-cu illərdə Türkiyədə təhsil almışdı və özü də təpədən-dırnağa türk idi. Türkə və türkçülüyə münasibət isə həm çar, həm də sovet imperiyası dövründə tamamilə pis olmuşdur.

Cavidin "suç"larından biri o idi ki, atası molla Abdulla din adəmi idi və özü də bir müddət mollaxanada (1891-1896) təhsil almışdı. Dini dəyərlərimizin təəssübkeşi kimi çıxış edirdi, sovet hökumətinin yaratdığı "Allahsızlar" təşkilatının üzvü deyildi.

Cavid sovet ideologiyasının quluna çevriləmir, onun yürütdüyü siyasəti təbliğ etmir, ağa qara demirdi. Ona görə də onu "sosializm qatarına əyləşməməkdə" ittiham edirdilər.

Cavidin "günah"ı o idi ki, o, "Leninnamə", "Stalinnamə", "Mir Cəfərnamə"... deyil, "Teymurnamə", "Xəyyamnamə", "Peyğəmbərnamə"... yaradırdı. Onun böyük günahlarından biri də o idi ki, o bütün iblisləri görür və ifşa edirdi.

Ən başlıcası, Cavid türklərin birliyini istəyirdi. Lakin bu

birlik coğrafi ərazi birliyi deyildi, milli birlik idi, dil və din birliyi idi, mənəviyyat və əxlaq birliyi idi, kök, yaddaş və şəcərə birliyi idi. Digər tərəfdən, bu mütəfəkkir şəxsiyyət türk dilli xalqların mənəviyyat və əxlaq suverenliyini istəyirdi.

Cavid eyni zamanda, türk dilli xalqların imperiya quluna və yaşadıqları ərazilərin əyalətə çevriləməsini istəyirdi. Və nəhayət, o, Azərbaycanın müstəqilliyini istəyirdi. Bu idi mütəfəkkir şəxsiyyətin "günah"ları.

Bələ bir şəxsiyyətin sovet dövründə Vətənə qayıdişi şübhəsiz ki, möcüzə idi. Araşdırmaclar göstərir ki, H.Cavidin cənazəsinin tapılıb Bakıya gətirilməsi barədə üç dəfə təşəbbüs göstərilib. Bu məsələlərə aydınlıq gətirən Turan xanım deyir-di: "1960-ci illərin əvvəllərində, atamın 80 illik yubileyi ərəfəsində Teart Cəmiyyəti Cavidə ehtiram əlaməti olaraq onun məzarının tapılıb Azərbaycana gətirilməsinə ilk təşəbbüs göstərdi. Təəssüf ki, o vaxtkı rəhbərlik Cavidin məzarının tapılması üçün göstərilən növbəti təşəbbüsə də dayaq durmadı"⁹⁸

İkinci cəhd böyük alim professor Abbas Zamanovun adı ilə bağlıdır. "Xeyirxah və qayğıkeş insan olan Abbas Zamanov Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində direktor işlədiyi vaxt 1939-40-ci illərdə Maqadanda Cavidə birlikdə sürgündə olmuş fotoqraf Hacıbaba Quliyevi tapdı. Onun sürgün həyatını, Cavidə tanışlığını, Cavidin dəfn olunduğu yeri bütün təfərrüati ilə öyrəndi. Mən də bu səhbətlərdə iştirak edirdim. Abbas müəllimin, əsas məqsədi heç şübhəsiz Cavidin cənazəsinin gətirilməsi idi. O, hətta ora gedəcək şəxsləri də müəyyənləşdirir, mənimlə razılaşır-dı. Abbas müəllim bu təşəbbüsünü yerinə yetirməyə çox həyəcanla, inamla yanaşanda mənim onun bu təşəbbüsünə soyuqqanlı, hətta bir qədər də laqeyd münasibətimə dözməyərək, bir gün həm təəccüb, həm də əsəbiliklə dedi: "Turan, səhbət sənin atandan getmir?..." Mən yənə də təmkini-

98. Azərbaycan qəzeti, 12 oktyabr, 1997.

mi pozmadan, çox sakit, arxayın tərzdə cavab verdim: "Abbas müəllim! Sizin görmək istədiyiniz iş mənim də çox-dankı, ən böyük arzumdur, lakin inamım yoxdur, alımmayaçaq". Nəticədə mən düşündüyüm kimi də oldu"⁹⁹.

Fikirlərini davam etdirən Turan xanım yazırıdı: "Tale belə bir çətin, sözsüz ki, şərəfli işin öhdəsindən gəlməyi Heydər Əliyevə qismət etdi. Heydər Əliyevin İttifaq məqiyashi nüfuzu, onun Brejnevlə şəxsi münasibəti və nəhayət, ədəbiyyatımıza olan böyük ehtiramı Cavid məzarının tapılmasına işıqlı bir yol açdı"¹⁰⁰.

1923-cü il "Yeni fikir" qəzetində oxuyuruq: "Şairi-füsünkarımız Hüseyin Cavidə tarix hələ əl vurmayıbdır". Əslində tarix Cavidə heç vaxt əl vurmayıb, əksinə həmişə və hər yerdə onu qoruyub, mühafizə edib və müasirimizə çevirib. Lakin tarixin müəyyən zaman kəsiyində Cavidə hakimlər əl vurub. 1930-cu illərin hakimi Cavidin yaratdığı ədəbi abidələri uçurub, özünü isə repressiv aksiyaların qurbanı edib. 1980-ci illərin hakimi isə Cavidin ədəbi abidələrini bərpa edib və yubileylərini keçirib, onu uzaq Sibirdən vətənə qaytarıb, ev muzeylərini yaradıb və xatırəsini əbədiləşdirmək üçün qəbiri üzərində məqbərə tikdirib.

1981-ci ilin iyun ayında başında Heydər Əliyevin dayandığı Azərbaycan KP MK-sı Hüseyin Cavidin anadan olmasının 100 illiyi haqqında qərar qəbul etdi. Həmin qərarda oxuyuruq:

"- Respublika Yaziçılar İttifaqına və Mədəniyyət Nazirliyinə tapşırılsın ki, Hüseyin Cavidin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə 1982-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında Bakıda, Moskvada, Naxçıvanda, Stepanakertdə, Kirovabadda, Sumqayıtda, Şəkidə, Qazaxda və Lənkəranda ədəbi-bədii gecələr keçirsinlər;

99. Hikmət Cəmilzadə. Bizi geri qaytaracaqlar, Bakı, 1993, səh. 40

100. Azərbaycan qəzeti, 12 oktyabr, 1997.

Respublika Elmlər Akademiyası, Mədəniyyət Nazirliyi və Rəssamlar İttifaqı Hüseyin Cavidin həyat və yaradıcılığını eks etdirən yubiley (stasionar) və səyyar sərgi, habelə yaziçinin yubileyinin keçiriləcəyi günlərdə Moskvada nümayiş etdirilmək üçün sərgi hazırlanıllar;

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Bakıda və Naxçıvanda yubilyarın həyatına və yaradıcılıq fəaliyyətinə həsr edilən elmi sessiyalar keçirsin;

Bakı və Naxçıvan şəhərlərində Hüseyin Cavidə abidələr qoyulsun;

Bakı və Naxçıvan şəhərlərində Hüseyin Cavidin xatirə muzeyləri yaradılsın;

Bakı şəhərinin Kommunist küçəsində Hüseyin Cavidin 1920-ci ildən 1937-ci ilə qədər yaşamış və işləmiş olduğu 8 nömrəli evin fasadı təzələnsin və ora yaziçinin xatirə lövhəsi vurulsun;

Hüseyin Cavidin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilən xatirə medali hazırlanınsın;

Hüseyin Cavidin pyesləri respublika teatrlarının repertuarlarına daxil edilsin;

Naxçıvan şəhərində "Hüseyin Cavid poeziya teatri" yaradılsın;

Respublika Yerli Sənaye Nazirliyinə və Rabitə Nazirliyinə təklif olunsun ki, 1982-ci ilin oktyabrınadək Hüseyin Cavidin təsviri olan döş nişanları, otkritkalar, poçt markaları və zərflərin buraxılmasını təmin etsin;

Respublika Dövlətnəşrkom, Elmlər Akademiyası, Yaziçılar İttifaqı və Rəssamlar İttifaqı aşağıdakılari hazırlayıb Azərbaycan dilində nəşr etsin: Hüseyin Cavidin dörd cildlik əsərləri külliyyatı (birinci və ikinci cildləri yubileyədək buraxmaqla), rus dilinə sətri tərcüməsi ilə əsərlərin məcmuəsi, Hüseyin Cavidin seçilmiş əsərlərinin bir cildliyi (ərəb əlifbası ilə) onun haqqında məqalələr və müasirlərinin xatirələri məcmuəsi, Hüseyin Cavidin həyat və yaradıcılıq

səlnaməsi, Hüseyin Cavid portret-plakatı;

Respublika Dövlətnəşrkom, Elmlər Akademiyası, Yaziçilər İttifaqı görkəmli tərcüməçiləri cəlb etməklə və onlara lazımi şəraiti yaratmaqla Hüseyin Cavidin iki cildlik seçilmiş əsərlərinin, onun seçilmiş əsərləri məcmuəsinin, Hüseyin Cavidin həyat və yaradıcılığı haqqında monoqrafiyanın, onun həyat və yaradıcılığı haqqında elmi-kütləvi kitabçanın yüksək bədii səviyyədə, rus dilinə tərcümə olunmasını və nəşrini təmin etsin;

Respublika Dövlət Kinematoqrafiya Komitəsi 1982-ci ildə Hüseyin Cavid haqqında iki hissəli sənədli film çəksin, Hüseyin Cavidin pyeslərindən biri üzrə film-tamaşa yaradılsın;

Dövlət Televiziya və Radio Verlişləri Komitəsinə, respublika və gənclər qəzetlərinin, ədəbi-bədii nəşrlərin redaksiyalarına təklif edilsin ki, Hüseyin Cavidin həyatını və yaradıcılıq fəaliyyətini geniş işıqlandırınsınlar, onun əsərləri üzrə verilişlər təşkil etsinlər, Azərbaycan və rus dillərində onun zəngin irsindən nümunələr, o cümlədən, bunların rus dilinə sətri tərcümələrini nəşr etsinlər"¹⁰¹.

"Bizim vətəndaşlıq borcumuz milli-mənəvi dəyərlərimizə, doğma torpağımıza, doğma ana dilimizə, böyük və zəngin tariximizə, millətimizə sadiq olmaqdan ibarətdir" - deyən ədəbi-mədəni irsimizin təəssübkeşi Heydər Əliyevin Cavidin vətənə gətirilməsi, onun əsərlərinin nəşri, müzeylərinin yaradılması, heykəlinin qoyulması və məqbərəsinin tikilməsi üçün gördüyü qədirşünaslıq işindən danışmazdan önce istərdik ki, bu görkəmli siyasi xadimin ümumiyyətlə, milli mənəvi dəyərlərimizin, böyük tarixi şəxsiyyətlərimizin təhlükəsizliyi keşiyində necə dayanmasından geniş bəhs açaq. Çünkü millət və ya xalq milli dəyərlərdən və adət-ənənələrdən məhrum ediləndə kütləye və ya əhaliyə çevirilir. Kütlə və əhali üçün genetik yaddaş olduyundən o, öz bütövlüyünü, eyni zamanda müstəqilliyini itirir və özü-özünü deyil, özgəsi onu idarə edir.

101. "Kommunist" qəzeti, 21 iyul, 1981.

Onun itirdiyi suverenlikdə itən yalnız torpaq deyil, həm də fikir, əxlaq və mənəviyyatdır. Bunlar bir vahidin, təmin, bütövün - suverenliyin əsas komponentləridir.

Milli-mənəvi əxlaqi dəyərdən kənarda nə dövlət, nə də dövlətçilik mövcuddur. Dövlətin elmi-nəzəri və ideoloji əsasları dövlətçilikdə yaşayır. Dövlətçiliyi isə daha çox milli ideologiya, yaddaş, ədəbi-mədəni irs və tarixi şəxsiyyətlər formalaşdırır. Bu mənada ədəbi-mədəni irs də, tarixi şəxsiyyət də hər şeydən əvvəl milli şüurda, milli yaddaşda qorunur. Hər hansı bir milləti məhv etmək üçün onun yaddaşına nüfuz etmək kifayətdir. Yaddaşa nüfuz milləti öz genindən uzaq salmaqdır. Millət gəndən, şəcərədən uzaq düşəndə tarix də, şəxsiyyət də, ədəbi-mədəni irs də unudulur. Bu gün Azərbaycan ərazilərinin 20 faizi işgal altındadır. Bu millətin faciəsidir. Lakin daha böyük faciə o zaman baş verir ki, torpaq və ərazidən önce yaddaş özü işgal olunur. Çünkü yaddaş itəndə ədəbi-mədəni sərvətlər uğrunda mübarizə də dayanır. Bu sərvətlərin kimə məxsusluğu heç kəsi narahat etmir. Ona görə də Heydər Əliyev siyasetində milli şüur, milli yaddaş və yaddaşın bərpası əsas siyasi məsələ kimi daim öne keçir.

Haqlı olaraq Heydər Əliyev milli dərk üçün prioritətliyi tarixdən və tarixi şəxsiyyətdən önce milli yaddaşa verir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, tarix də, tarixi şəxsiyyət də milli yaddaşda yaşayır və mühafizə olunur. Heydər Əliyev göstərir ki, tarixi şəxsiyyətlərin yalnız milli yaddaşda və ya ümumtürk dünyasında təmsil olunması ilə kifayətlənmək olmaz, onu milli yaddaşdan bəşəriyyətin yaddaşına ötürmək lazımdır: "Bizim mədəniyyətimiz, elmimiz çox zəngindir. Biz Nizamidən, Füzulidən danışarkən onları tək şair kimi deyil, böyük filosof kimi, dünyaya, dünya mədəniyyətinə böyük töhfələr vermiş mütəfəkkirlər kimi tanıtmalıyıq".

Həqiqətən də, qlobalizmə, müasir, çağdaş sivilizasiyaya yol milli "mən"dən başlayır. Milli "mən" olmadan qlobalizmə, dünya sivilizasiyasına integrasiya etmək, qoşulmaq olmaz.

Əks təqdirdə milliləşmə qloballaşmaya deyil, millətçiliyə, məhəlləciliyə, şovinizmə, Daşnaqsütuna aparıb çıxaracaqdır.

Bizcə, bəşəri olan nə V.Şekspiri, nə J.J.Russonu, nə Bayronu, nə də V.Hüqonu qeyri-millilikdə, suçlandırmاق və ya ittiham etmək olmaz. Lakin bizim ən böyük günahımız odur ki, böyük klassiklərimiz olan Nizami Gəncəvini, Məhəmməd Füzulini, Hüseyn Cavidi və başqalarını dünya korifeyləri cərgəsində lazımlıca təbliğ edə, onları layiq olduqları kürsüdə əyləşdirə bilməmişik. H.Əliyev deyirdi: "...ərəblər və farslar Füzulini öz şairləri sayırlar. Türkəlli xalqlar isə belə hesab edirlər ki, o, turkdür. Biz də deyirik ki, Füzuli türk, azərbaycanlıdır. Eyni zamanda bunu türkmən, özbək, qazax, Türkiyədə yaşayan türklər, İraq türkmənləri də deyə bilərlər. Qoy Füzuli hamiya məxsusus olsun, tarixə bəşəri bir şəxsiyyət kimi düşsün".

Yer üzünün əşrəfi olan insan özündən güclü tanrıni tanıdığı kimi, millilik də özündən uca zirvə, pik nöqtəsi kimi bəşərililiyi tanıyor. Milliliyi yalnız yüksək səviyyədə inkişaf etmiş milli şürət mərhələyə - bəşərililiyə təhvil verə bilər. Milli-mənəvi dəyər və sərvətlərin təhlükəsizliyinin təminatçısı kimi bəşəri yaddaş da milli yaddaş qədər etibarlıdır. Hər hansı bir xalqın tarixi şəxsiyyətləri və mənəvi dəyərləri milli yaddaşda olduğu kimi, bəşəri yaddaşda da özünü rahat hiss edir. Bir qədər obrazlı desək, milli yaddaş yalnız bir millətin, bəşəri yaddaş isə ayrı-ayrı xalqların dünya üçün dəyərli olan ideyaların, müterəqqi fikir və düşüncələrin vahid məkanda, eyni zamanda coğrafi ərazi baxımından Yer adlı planetdə saxlanc yeri, arxiv fondudur. Bu fondda təmsil olunmaq hər bir millətin idealı olmalıdır, ona görə ki, bəşəriyyətin yaddaşına düşən şəxsiyyətlərlə birgə onu yetirən xalq da, onu yaşadan məmləkət də həmin yaddaşda əbədişir.

Milli özünüdərk, özgə, yad, qeyri-milli olanları inkar etmədən özünüküleri mənimsəməkdən, yaymaqdan və yaşatmaqdan ibarətdir. Heydər Əliyev göstərir ki, milli özünüdərk

prosesində xalqın yaratdığı və yaşatdığı mədəni sərvətlərə dərindən yiylənməklə çatmaq olar. "Məşhur filosof Bəhmənyarın və mütəfəkkil şair Nizaminin, riyaziyyatçı-astronom Nəsrəddin Tusinin və dahi lirik şair Füzulinin, orta əsrlərin böyük alimi Rəşiddədinin və üsyankar şair Nəsiminin, tarixçi Abbasqulu ağa Bakıxanovun və realist yazarı Mirzə Fətəli Axundovun, görkəmli satiriklərin və bir çox başqalarının adları bu mədəniyyətin çoxsırılık tarixini bəzəyirdi. Biz Azərbaycan xalqının bu və ya digər görkəmli oğullarına ona görə minnətdariq ki, onlar zülmətli irtica və özbaşnalıq şəraitində Azərbaycan xalqının ictimai fikrini, elm və mədəniyyətinin məşəlini göz bəbəyi kimi qorumuşlar".

Heydər Əliyev yalnız sənət adamlarını deyil, eyni zamanda siyasi xadimləri də imperianın ağuşundan, caynağından alaraq gələcək nəsillərə çatdırmağın tərəfdarı və təəssübkeş kimi çıxış edirdi. Məlumdur ki, XX əsrin ən çox "döyülen" siyasi xadimlərindən biri Nəriman Nərimanovdur. O, 1920-ci illərin əvvəllerində bolşeviklər tərəfindən təqid edilmiş və repressiyaya məruz qalmışdır. 1956-cı ildə onun bədii irsinə bərəət verilsə də, siyasi fəaliyyəti ləkəli olaraq qalırdı. Təsadüfi deyildi ki, onun 70 illik yubileyini qeyd etmək üçün Heydər Əliyevə imperiya ilə mübarizə aparmaq üçün nə az, nə çox düz iki il vaxt lazım olmuşdur: "Nərimanovun 100 illiyi 1970-ci ildə tamam oldu, yubileyini isə 1972-ci ildə keçirdik. Soruşa bilərsiniz niyə? Çünkü bu yubileyi keçirmək üçün iki il mübarizə aparmaq lazım gəldi. Çünkü N.Nərimanova "millətçi" damğası vurulmuşdu. Millətçi ermənilər açıq yox, gizli maneələr törədirdilər, cürbəcür kanallarla MK-da belə bir rəy yaradırlar ki, guya N.Nərimanov böyük səhvələr buraxıb və bu səhvələr millətçilik nəzəriyyəsindən irəli gəlib, guya o, yubileyi keçirilməyə layiq şəxsiyyət deyil".

Belə bir şəxsiyyətin böyüklüyünü və günahsızlığını sübuta yetirmək üçün Heydər Əliyev Moskvada neçə-neçə adamı inandıra bildi və Bakıda ona layiq abidə də ucaldı:

"Nərimanovun abidəsini qoymaq bizim üçün nə qədər çətin olub! İki dəfə Suslovun, Brejnev'in yanına getdim, ancaq onlara Nərimanov barəsində başqa informasiyalar vermişdilər. Əjdər İbrahimov, İsa Hüseynovla birlikdə "Mosfilm" də Nərimanova həsr olunmuş dəyərli film çəkmişdi. Bizdən qabaq həmin filmə Moskvada baxmışdır və ermənilərin təsiri altında olan MK-nin bəzi məsul işçiləri həmin filmi qadağan eləmişdilər. Bir sözlə, filmi buraxmırıldılar, nə yubileyi keçirməyə, nə də abidəni qoymağa imkan vermirdilər. Çalışdım, mübarizə apardım, neçə adamı inandırdım və axır ki, istəyimə nail oldum".

Heydər Əliyev istər DTK sədri, istərsə də Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi işlədiyi dövrədə yalnız özündən əvvəl yaşamışların bəraeti ilə kifayətlənmədi. Müasirləri olan görkəmli şəxsiyyətləri də sovet imperiyasının və onun sadıqulları olan ermənilərin fitva və fitnəsindən qoruyaraq onların təhlükəsizliyini təmin etdi.

Tarix gələcək nəsillərə obyektiv şəkildə ağrı və acıları, gücü və gücsüzlüyü ilə təqdim olunanda gələcək nəsillər də bundan düzgün nəticələr çıxararaq sabaha doğru inamla addımlayırlar, buraxılmış səhvələri yenidən təkrar etmir.

Təəssüf ki, Heydər Əliyevin sələfləri bu metodu seçmİŞDİLƏR. Məsələn, Mir Cəfər Bağırov Cavidi və Cavadı, Mümtazi və Sanılını, Müznibi və Abidi... repressiyaya hədəf seçəndə bu sənət adamlarından öncə milli hissi atəşə tutdu. Milli hiss, milli düşüncə və milli əxlaq, eləcə də adət-ənənələr məhv ediləndə imperiya hər hansı bir milləti öz içində əridib yox edə və ya mübarizlik əzmini qıra bilir.

Bələ bir misal var: hər cür müqayisə qüsurludur. Bizim də şəxsiyyətləri üz-üzə, qarşı-qarşıya gətirməyimiz qüsurlu və paradox görünə bilər. Lakin bir fikir də vardır ki, əsl həqiqət elə müqaisədə üzə çıxır. Müqayisə metodu ilə zirvə və bu zirvədəki adamlar fəth edilir. Sovet imperiyası Azərbaycanın tanınmış görkəmli şəxsiyyətlərindən olan M.Ə.Rəsulzadəyə, Nəriman

Nərimanova, Mir Cəfər Bağırova ciddi zərbələr vurub. Belə ki, Məmmədəmin Rəsulzadəni mühacirə, Nəriman Nərimanovu şəhidə, Mir Cəfər Bağırovu "vətən xaininə" çevirdisi də, güclü şəxsiyyət kimi bu yarlıqlardan heç birini Heydər Əliyevə vura bilmədi. Sonuncu ciddi təqiblərə məruz qalsa belə, daim xalqı ilə nəfəs aldığından yad elə qərar tuta bilməyib yenidən öz doğma elinə, xalqının içini qayıtdı. Həm imperiya dövründə, həm də müstəqillik illərində bir öndər kimi Azərbaycanın və onun milli maraqlarının təhlükəsizliyi keşiyində dayandı. Heydər Əliyevin böyük bir manə olduğunu görən imperiya ona manə olan qüvvəni aradan götürmək üçün cəhdlər etməyə başladı. Heydər Əliyevlə Qorbaçov qarşılurmaşının əsasında da türk amili dururdu: "Hakimiyyəti əlinə aldıqdan sonra mən Qorbaçovun "əhalinin köçürülməsi" adı verdiyi planla həyata keçirmək istədiyi, türkə - müsəlmana qarşı yönəldiyi irqçılık siyasətinin qarşısında, sözsüz ki, bir manə idim. Bir-birimizə düşmən kəsilməyimizin əsl səbəbi bu idi.

İndi sizə bu "əhalinin köçürülməsi", demografik məhv etmək planının iç üzünü izah edim: bu plan türk respublikalarındaki türklərin, müsəlmanların, qərbi Rusiyadakı respublikalarında yerləşdirilmələrini, onların yerlərinə, doğma ölkələrimizə rus, ukraynalı və digər xristiyan millətlərindən olan əhalinin yerləşdirilməsini əsas götürürdü. Beləcə Kremlin bir sıra iqtisadi sanksiyaları da buraya daxil olacaq, slavyan respublikalarına köçməyə məcbur edilən türk-müsəlman əhalisi az vaxtda eyni ilə islanmış çörək kimi dağılbı əridiləcəkdir. Mən bu planı DTK-dan dostlarım vətəsi ilə öyrəndim və belə bir işin nəticəsini tezliklə Qorbaçov üçün arzuolunmaz sonluqla bitəcəyini söylədim. Stalinin mühəribə vaxtı almanınla əməkdaşlıq etdiklərini bəhanə gətirərək Krim Tatarlarını, Çeçen və İnquşları Sibirə sürgün etməsi daha incə, gizlin, qlobal və həcmli bir plan idi"¹⁰².

102. Müstəqil Azərbaycan uğrunda qəzeti, 15 iyun 2002.

Qorboçovun "aşkarlığı" dövründə türkdilli xalqlara belə münasibət əslində əvvəlki estafetin yeni rakursda, "yenidənqurma" adı altında davamı idi. Təbii ki, imperiya milli istiqalal düşüncəsini boğmağa çalışır, ayıq və oyaq düşüncəyə malik olanları "yenidənqurma" dövründə də məhv edirdi. Heydər Əliyev isə milli düşüncə sahiblərini müdafiə etməklə istiqalal savaşına, milli istiqalal düşüncəsinin inkişafına rəvac verirdi. Məlumdur ki, Bəxtiyar Vahabzadə 1959-cu ildə yazdığı "Gülüstan" poeması ilə 1960-ci ildə dövri mətbuatda çıxış etdi və Gülüstan müqaviləsinin Azərbaycan xalqının tarixi taleyində oynadığı fəci rolü açıb göstərdi. B.Vahabzadə yasaq olunmuş mövzuya - Azərbaycanın bütövlüyü məsələsinə müraciət etdiyindən DTK-nin nəzər diqqətinə düşdü. Heydər Əliyevin onu xilas etməsi görün nələrlə nəticələndi. Sonrakı illərdə B.Vahabzadənin bu ideyaları "Gülüstan"dan "Özümüzü kəsən qılinc"ə qədər inkişaf etdi, yəni şair Azərbaycanın bütövlüyündən türkün birliyinə gəlib çıxdı. Müəllif "Özümüzü kəsən qılinc" əsərində ümümtürk xalqlarının problemlərinə toxunur və ümumtürk xalqlarının keçdiyi tarixi yolu açıb göstərir, "hardan gəlib, haraya çıxdıq" sualına cavab axtarır.

Pyesdə bir türk dövləti kimi Azərbaycan xalqının taleyi daha qabarlıq görünür (Əslində isə keçmiş SSRİ məkanında yaşayan türkdilli dövlətlərin hamisinin taleyi belə olmuşdur). Əsər boyu oxucunu Azərbaycan xalqını "xaqanlıqdan müstəmləkəciliyə nə gətirdi" suali düşündürür və o, bu sualına əsərdə belə cavab tapır: Təklənmək. Təklənməyin faciəsi, təkcə Azərbaycan xalqının yox, eyni zamanda ümumtürk dövlətlərinin, ümumtürk dünyasının faciəsi kimi verilir.

Müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, öz əlimizdəki qılinc bizi yada, özgəyo bel bağlayanda, iblisə uyanda, özümüzə, kökə və yaddaşa dönük çıxanda, xəyanət edəndə kəsir.

Bəxtiyar Vahabzadə səhnədə, hamının gözü qarşısında Qara xaqanın öz əli ilə xəyanətin başını kəssə də, biz həyat-

da və cəmiyyətdə xəyanətin və cinayətin başını kəsə bilməmişik. B.Vahabzadə xəyanətin və cinayətin başını kəsmək üçün məkan kimi Azərbaycan Akademik Milli Teatrının binasını, millet isə bu işin icrası üçün Azadlıq meydanını seçdi. Millət iblisi qovdu, lakin iblisin səpdiyi xəyanət toxumlarını tamamilə məhv edə bilmədi.

Heydər Əliyev də Azərbaycanın milli maraqları naminə neçə-neçə xəyanətlə üzləşdi. Bəzən elə oldu ki, dost dediyi, ümid etdiyi, bel bağladıgı adamlar ona arxadan zərbələr vurdu. Lakin o, xalqa söykəndiyindən, onun gücünə arxalandığından heç kim onu məğlub edə bilmədi. Bir həqiqət də vardi ki, o, bütün bunları xalq üçün, onun maddi-mənəvi rifahının yüksəldilməsi üçün edirdi. Heydər Əliyev xalqın, onun mənəvi, əxlaqi dəyər və sərvətlərinin keşiyində durduğu üçün xalq da onun yürütdüyü siyaseti axıradək dəstəklədi və bu gün də dəstəkləyir.

Heydər Əliyev "60-70-ci illərdə milli ruhda əsər yazarları nə gözləyirdi və onlar bundan necə xilas oldular?" - sualının cavabını 1997-ci ilin 28 iyununda Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinə gələrkən belə açıqlayırdı: "Mən bu gün böyük iftخار hissi ilə deyə bilərəm ki, dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında rəhbər vəzifələrdə işlədiyim zaman, bu orqanın başçısı olduğum zaman və ondan sonra Azərbaycan Respublikasının başçısı olduğum zaman Azərbaycan xalqının milli mənafeyinə eks olan heç bir tədbir görülməmişdir. Biz heç bir dissident həbs etməmişdik, heç bir zaman, heç bir adamı antisovet təbliğat, yaxud millətçi təbliğat üstündə həbs etməmişdik. Amma nə qədər belə təkliflər, belə təzyiqlər var idi. Burada bizim hörmətli şairimiz xatırlatdı (Z.Yaqub nəzərdə tutulur - C.Q.), həqiqətdir, - mən hələ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində işləyən zaman B.Vahabzadənin həbs olunması məsələsi meydana çıxmışdı. O vaxt onu xilas etdim, qoymadım həbs olunsun. Nəinki qoymadım, onunla dəfələrlə səhbətlər apardım, öz məsləhətlərimi verdim. Bun-

lar hamisi onun xatirindədir. Belə bir insan o vaxt böyük fəlakət qarşısında idi. Nəyə görə? Heç bir cinayəti yox idi.

Ona görə ki, millətin sevirdi, millətin qayğıları haqqında yazılar, şeirlər yazardı. "Gülüstan" poeması yazmışdı. Ondan ötrü o adamı həbs etmək məsələsini qoymuşdular.

Xəlil Rzanın da həbs etmək məsələsini qoymuşdular. Onu da mən qoymadım, xilas etdim. Neçə-neçə belələrinə xilas etdim. Əkrəm Əylisli var, çox qeyri-sabit adamdır, bir gün belə danışır, bir gün elə danışır. Ona köməklik etmişəm. Həqiqətən çox istedadlı yazıçıdır, ancaq yəgİN ki, bu adamın nəyi seçətmir. Bəli, onun həbs olunması haqqında bir neçə dəfə mənim qarşında təklif vermişdilər, mən qoymamışam. Belələrinə mən çox deyə bilərəm. Məsələn, mərhum Ziya Bünyadov, bizim böyük alimimiz, akademikimiz. Onlar yiğisib müşavirə keçirmişdilər ki, 150 il bundan qabaq Azərbaycan Rusyanın tərkibinə könüllü girməyib, Azərbaycanı zəbt ediblər. Bu, həqiqətdir. Amma təəssüf ki, o vaxt, 1964-cü ildə qərar çıxmışdır ki, Azərbaycan Rusyanın tərkibinə könüllü daxil olmuşdur və ona görə də Azərbaycan Respublikası Lenin ordəni ilə təltif edilmişdir. Amma bu alimlər tarixi araşdırma, yəni elmi bir iş aparırdılar. Buna görə onların, xüsusən Ziya Bünyadovun başına nə işlər gətirmək istəyirdilər. Mən bunların hamisinin qarşısını almışdım.

Belə faktlar çox gətirə bilərəm. Faktlar da gətirə bilərəm ki, Azərbaycanda dissidentlər olmayıbdır. Bir halda ki, mən konkret səhbətlər aparıram, Əbülfəz Elçibəy də 1975-ci ildə, 1976-ci ildə həbs olunmuşdur. Mən bilən kimi ki, Əbülfəz Elçibəy həbs edilib, məhkum olunub göstəriş verdim və azad etdirdim. Onu mən azad etdirmişəm, mənim göstərişimlə azad olunub. Əbülfəz Elçibəyə bu gün kim necə münasibət göstərisə bu əhəmiyyətli deyil, o vaxt onun həbs olunması üçün əsas yox idi. Sadəcə, onun bəzi məsuliyyətsiz danışqları olmuşdu. Bir neçə dəfə belə məsuliyyətsiz danışqları olmuşdur, universitetdən, ya akademiyadan öz

dostları KQB-yə danos vermişdilər, yazmışdilar ki, o, belə təbliğat aparır, filan edir. Buna görə də onu həbs etmişdilər. Mən bunu bilən kimi sərəncam verdim. Şübhəsiz, həbsdən azad olunmasına sərəncam vermirdim, bunu düzgün başa düşün, ancaq mən respublikanın başçısı idim, belə bir qərarın olunması barədə qərar verilməsini təmin etdim"¹⁰³.

Göründüyü kimi, Stalinizmdən sonrakı illərdəki müləyimləşmə SSRİ-də yeni dissidentlər nəslinin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Demək olar ki, müttəfiq respublikaların hamisində milli düşüncəyə malik olan adamlar baş qaldırdı və dissident hərakatı aydın görünməyə başladı. Hətta Rusiyadakı dissidentlərin bəziləri ilə xarici xüsusi xidmət orqanlarının əlaqəsinin olması məsəlesi də sübuta yetirildi. Rusyanın ən görkəmli ziyalıları - Sinyavski, Bikovski, Saranski, Soljenitsin, Saxarov, Velikanova, Orlov və başqları dissident kimi təqib və təzyiqlərə məruz qaldılar. Bunlardan Saxarov sürgün olundu, 1974-cü ilin fevralında Soljenitsin SSRİ-dən qovuldu, Velikanovu isə 1979-cu ildə həbs etdilər və onlarca başqları olmazın müsibətləri ilə üz-üzə dayandılar. Bundan başqa, müttəfiq respublikalarda da dissidentlər az deyildi. Məsələn, Gürcüstanda Kostava, Jvaniya, Qamsaxurdia, Ukraynada Çornovil, Anatoli Lipinos, Krimda Mustafa Cəmiloğlu kimi dissidentlər SSRİ DTK-sının daima nəzarətində olmuş və onların bəziləri antisovet-millətçi adı altında uzun müddət (Anatoli Lipinos və Mustafa Cəmiloğlu 23 il müddətinə) həbs düşərgələrində yatmışlar.

Lakin Azərbaycanda olan dissidentlər Heydər Əliyevin gördüyü tədbirlər nəticəsində sovet həbs düşərgələrinə düşməkdən qurtuldular. Milli öndərimiz qeyd edirdi ki, "70-ci illərdə başqa yerlərdə çox dəbdə idi, qiymətləndirilirdi ki, KQB bir dissident tapıbdır. Amma biz qoymadıq ki, burada bir dissident olsun. Bizdə də həvəskarlar, bunu etmək istəyənlər var idi, yəqin ki, çoxlarının xatirindədir, mən təhlükəsizlik komitəsinin sədri olarkən bizim gənc kinemato-

qrafçılarımız Rüstəm İbrahimbəyov və Eldar Quliyev "Bir cənub şəhərində" filmi yaratmışdır. Bu filmi qadağan eləmişdilər - o vaxtkı Mərkəzi Komitə də, başqa orqanlar da, Mokva da qadağan eləmişdi. Onların xatirindədir, mən təhlükəsizlik komitəsinin sədri kimi vəzifəni öz üzərimə götürdüm, getdim kinostudiyaya, filmə baxdım, gördüm ki, çox yaxşı bir filmdir, o vaxtkı nöqsanlarımızı çox açıq-aydın göstərən filmdir, bizim cəmiyyətdə olan qüsurları göstərən filmdir. Mərkəzi Komitəyə də, Moskvaya da nəinki xəbər verdim, təklif verdim, hətta tələb etdim ki, bu filmin nümayiş etdirməsinə icazə verilsin, bu film o vaxtdan həyat vəsiqəsi aldı və çox böyük də hörmət qazandı"¹⁰⁴.

Əlbəttə, belə filmlərin sayını artırmaq da olar. Həqiqətən də, o illərdə belə qadağalar çox olurdu. Maraqlıdır ki, bəzən imperiyani idarə edənlər xalqın kino tarixi ilə bağlı məsələlərə də müdaxilə edir və çalışırdılar ki, mövcud faktları təhrif etsinlər. Belə ki, 1976-ci ildə "Neft və milyonlar səltənətində" filminin 60 illiyinin keçirilməsinə etiraz edən SSRİ Dövlət Kinomatoqrafiya Komitəsinin sədri bildirirdi ki, "məgər Azərbaycanın kino tarixi Rusyanıñından qədimdir". İmpriyanın tarixindən qədim və şəxsiyyətlərindən güclü heç nəyin mövcud olmadığı fikrini dağıtmaq və tariximizi təhriflərdən qorumaq üçün, yenə də köməyə Heydər Əliyev gəldi. Yalnız onun işə qarışması nəticəsində Azərbaycan Kinosunun 60 illiyi geniş və təntənəli şəkildə qeyd edildi¹⁰⁵. İmpriya haqqını müdafiə edənləri, tarixini təhriflərdən qorumağa çalışanları dissident elan edərək onları müxtəlif vasitələrlə məhv etməyə çalışırdı.

Dissidentçilik üçün hər şeydən əvvəl lazımi şərait yaranmalıdır. Daha doğrusu, dissident hərəkatına rəvac verən şərait elə totalitar rejimin özüdür. Yalnız total mühit dissiden-

tə öz etirazını bildirmək üçün şərait yaradır. Total mühit üzdə, zahirdə xalqa və cəmiyyətə söz, mətbuat və digər azadlıqlar bəyan etsə də, bunların heç birinə əməl etmir, rəsmi olmasa da, qeyri-rəsmi ciddi qadağalar qoyur. İrtica ilə intellekt, zorla azadlıq ehtirası, həqiqətlə yalan da məhz bu zaman - azad söz və azad düşüncə marksçı-leninçi şablon qəlibləri, oturuşmuş bayağı düşüncə tərzlərini dağıdanda üz-üzə dayanır. Bu anda cahil və ya səriştəsiz rəhbərlər millətin milli düşüncə sahiblərini və onun mütəfəkkir şəxsiyyətlərini imperiyaya qarşı qaldırır və nəticədə bu, mütəfəkkir şəxsiyyətlərin hökmünü də hakimdən öncə özləri oxuyur. İmpriyanın xislətini, iç üzünü, maraq dairələrini, eləcə də yeritdiyi siyaseti dərindən dərk edən müdrik siyasetçilər isə müxtəlif vasitələrə el ataraq cahili də, nadamı da, aqili də, ahili da, filosofu da, müdriki də... onun irticaçı ağusundanala bilirdi.

Ümumiyyətlə, "Azərbaycanda dissident və ya dissident hərəkatı olubmu?" sualına Heydər Əliyev belə cavab verirdi: "Bir dəfə - 1989-cu ildə Moskvada bir jurnalist məndən müsahibə götürürkən Azərbaycanın keçmiş dövrü haqqında, yəni 70-ci illərdə mənim Azərbaycana rəhbərlik etdiyim zaman danışırıq. Mənə sual verdi ki, Sizdə, Azərbaycanda o vaxt dissident var idi, yoxsa yox idi? Dedim ki, yox idi. Dedi, nə üçün? Dedim ki, biz dissidentləri axtarmırdıq. Təbiidir ki, əgər axtarsayıdıq çox dissident çıxarmaq olardı. Amma biz axtarmırdıq. Bu nə deməkdir? Bu o deməkdir ki, həmin dissident sayılanların eksəriyyətini biz qəlbən qəbul edirdik və onların özünə yol tapması üçün imkanlar yaradırdıq. Beləliklə, həmin müəlliflərlə öz həmrəyliyimizi bildirirdik. Ancaq geniş təbliğ etmirdik ki, biz bununla həmrəyik.

Məsələn, əgər o illər - 60-70-ci illərdə Azərbaycanda dissident axtarsayıdıq, onlar çox idi. Ən böyük dissident Bəxtiyar Vahabzadə idi. Hətta mənim xatirimdədir, mən təhlükəsizlik nazirliyində işləyən zaman onun həbs olun-

104. Xalqa, vətənə, dövlətə sədaqət. Bakı 1997. səh. 26.

105. "Sinematoqraf" jurnalı. Heydər Əliyev və kino, Bakı, 2002, səh. 3.

ması məsələsi qoyulmuşdu. Yaxud da ki, Xəlil Rza ən böyük dissidentlərdən biri idi. Çünkü onun əsərləri, o cümlədən Bəxtiyar Vahabzadənin əsərləri həqiqəti deyirdi. Amma bu həqiqət o vaxtkı kommunist ideologiyasına zidd idi və buna görə də onlar dissident idilər. Ancaq biz Xəlil Rzanı da qoruduq, saxladıq.

Maqsud İbrahimbəyov, Rüstəm İbrahimbəyov əsl dissident idilər. Ancaq biz qoymadıq ki, onlar dissident olsunlar. Bəlkə də onlar indi heyfənləirlər ki, o vaxt Əliyev qoysayıdı və biz dissident olsaydıq. İndi bəlkə hörmətimiz daha da artıq olardı.

Yaxud, götürək Anarı. O da dissident idi. Məsələn, "Qobustan" jurnalının yaranması və o jurnalın səhifələrində yayılan əsərlər şübhəsiz ki, dissident xarakteri daşıyırırdı¹⁰⁶.

Buradakı böyük həqiqət ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın rəhbərliyi və onun təhlükəsizlik orqanları "dissident ovuna" çıxmamışdı. Onlar hər danışılan sözə, hər yazılın əsərə bir siyasi rəng versə və ya orada antisovet element axtarsa idilər həqiqətən də, 1930-cu illərdə olduğu kimi çox adamlar repressiyalara məruz qalardı. Lakin Heydər Əliyevin tutduğu mövqə buna mane oldu, bir çox dissidentlər onun himayəsi nəticəsində azadlıqda qaldılar. Azad fikrin rəsmi dövlət adamı səviyyəsində müdafiə və mühafizə edilməsi hər şeydən əvvəl milli şürurun, milli ruhun inkişafına təkan verir və ən başlıcası, əsil həqiqət sənət vasitəsi ilə xalqa çatdırılırdı.

Heydər Əliyev imperiyanın ən güclü vaxtlarında həqiqi, obyektiv elmin inkişafı naminə təhlükəni öz üzərinə götürür, milli ruha, milli təşəkkürə malik olan alimləri müdafiədən çəkinmirdi. Məsələn, "Atabəylər dövləti" monoqrafiyasına görə ermənilərin fitvası ilə mərkəzin nəzər diqqətinə

düşən akademik Ziya Bünyadova millətçilikdə ittihəm olunduğu bir dövrədə dövlət mükafatının verilməsi nəinki bu alimin xilasını, həm də toxunulmazlığını təmin etmək idi. Bu fürsəti qaçırmayan ermənilər bu dəfə millətçi kimi Ziya Bünyadovu yox, Heydər Əliyevin özünü ittihəm edirdilər. Lakin Heydər Əliyev belə ittihamlardan çəkinmir, Azərbaycan elminin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, incəsənətinin inkişafında və tərəqqisində əlindən gələni əsirgəmirdi.

Bütün bunlarla Heydər Əliyev cəmiyyətdə alimin və ziyalının yerini də müəyyənləşdirir və onlara münasibətini də açıq ifadə edirdi: "Cəmiyyət böyükdür. İndi bizdə yeddi milyon əhali var. Bunlar hamısı bizim cəmiyyətdir. Amma xalqın içərisində çıxan ziyalilar tək-tükdür. Bunlar kütləvi deyil. Ziyalı kütləvi ola bilməz. Alındır, şairdir, bəstəkardır, rəssamdır, yazıçıdır, artistdir - bunlar fitri istədəda malik olan nadir adamlardır və öz mədəniyyəti, yaradıcılığı, fəaliyyətilə bizim cəmiyyətin mədəni səviyyəsini qaldırırlar. Biz öz hərəkətlərimizlə, öz münasibətimizlə, öz tədbirlərimizlə gərək ziyalının cəmiyyətdə rolunu qaldıraq. Bu adamları təhqir etmək, onlara hörmət etməmək son illərdə cəmiyyətimizdə olan əcaiblikdir. Biz bunlara son qoymalıyıq"... "Ziyalıların, mədəniyyət xadimlərinin, elm xadimlərinin cəmiyyətdə hörmətini qaldırmaq lazımdır. Çünkü xalq həmişə öz ziyalıları, öz mədəniyyəti, öz elmi ilə tanınır. Şübhəsiz ki, xalqın tarixində sərkərdələrin də, siyasetçilərin də böyük rolu var. Ancaq xalq həmişə mədəniyyəti ilə, elmi ilə tanınır və keçmiş tariximiz də bunu sübut edir"¹⁰⁷.

Alim, ziyalı, sənət və sənətkar dövlət rəhbəri tərəfindən bu səviyyədə dəstəklənəndə və qiymətləndiriləndə həmin xalqın mədəniyyəti də, ədəbiyyatı da, incəsənəti də, dili də... inkişaf etməyə bilməz.

1930-cu illərdə dövlət mükafatını "Rusca Azərbaycanca

106. Heydər Əliyev mədəni irsimizin keşiyində. Bakı 2001. 1-ci kitab, səh. 271.

107. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu, Bakı, 1997, səh. 60.

lüğət"ə verirdilər. Heydər Əliyevin səyi nəticəsində artıq 1970-ci illərdə "Azərbaycan dili" dərsliyi dövlət mükafatı alırdı. İlk baxışda heç nə deməyən bu mükafatların arxasında böyük siyaset dayanırdı. Daha doğrusu, 1930-cu illərdə rus dilinin təbliğinə, 1970-ci illərdə isə doğma dilimizin inkişafına görə mükafat verilirdi. Azərbaycan dilinin inkişafı Azərbaycan xalqının sovet postməkanında özünü təsdiqi idi. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin dövlət dili olması məsəlesi Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında hazırlanın və 1978-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan SSR Konstitusiyasında da öz təsbitini tapmışdır. Heydər Əliyev göstərir ki, o illərdə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi Konstitusiyaya salınması o qədər də asan məsələ deyildi. Çünkü o illərdə vahid sovet ideologiyası var idi: "Xalqımız əsrlər boyu böyük sınaqlardan, çətinliklərdən keçmiş, ancaq öz mənliyini, milliliyini, öz dilini itirməmişdir".¹⁰⁸

Fikrimizcə, bunlara yalnız dilin inkişafı və ya şəxsiyyətlərin müdafiəsi kimi baxmaq olmaz. Bütün bu hərəkətləri ilə Heydər Əliyev dilimizin, dinimizin, ziyanlarımızın, ən başlıcası isə milli şürurun təhlükəsizliyini, milli ruhun ölməzliyini təmin edirdi. Heydər Əliyev tərəfindən dissidentin müdafiəsi milli istiqbal düşüncəsinin, milli ruhun müdafiəsi kimi səciyyələndirilməlidir.

Biz Heydər Əliyevin fəaliyyətinin bu istiqamətinə bir qədər geniş yer verməklə demək istəyirik ki, yalnız milli mənəvi dəyərlərin təhlükəsizliyi keşiyində qətiyyətlə dayana bilən Heydər Əliyev kimi şəxsiyyət Cavidin cənazəsini vətənə gətirə bilərdi. Repressiyalara məruz qalanların böyük əksəriyyəti pantürkizmdə, panislamizmdə - millətçilikdə ittiham edilmişdir. Heydər Əliyev böyük siyasi ustalıqla 59 yaşında pantürkist-millətçi kimi Sibirə sürgün edilən Hüseyn Cavidi 100 yaşında vətənə gətirdi. Sanki o, millətçilərin

ən dahisini, ən dühasını vətənə gətirməklə milli hissə və duyğuya malik olan şəxsiyyətlərin hamisinin cənazəsini, ruhunu, öz doğma vətənlərinə - Azərbaycana qaytardı. Lakin Cavidin nəşini Sibirdən gətirmək onu Sibirə sürgün etməkdən qat-qat çətin idi. Milli öndərimiz nitqlərinin birində bildirirdi ki, "...1982-ci ildə H.Cavidin cənazəsini uzaq Sibirdən Azərbaycana gətirmək asan iş deyildi. Bu böyük iradə, cəsarət tələb edirdi. Ancaq xalqımıza, millətimizə, tariximizə, mədəniyyətimizə, ədəbiyyatımıza olan sədaqət mənə belə bir cəsarət göstərməyə imkan verdi".¹⁰⁹

Bunun üçün ilkin mərhələ kimi Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin qərarı lazımlı idi. Heydər Əliyevin tapşırığı ilə Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsi 1982-ci il oktyabrın 12-də H.Cavidin məzarının tapılıb Azərbaycana gətirilməsi barədə qərar verdi. Qərarda oxuyuruq:

1. Böyük Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyin Cavid Rəsizadənin məzarı İrkutsk vilayəti, Tayşet rayonunun Şevçenko kəndindəki əllillər evinin qəbiristanlığından tapılıb Vətənə gətirilsin.

2. Qərarın icrası Vilayət Partiya Komitəsinin katibi Həmid Qara oğlu Cəfərova tapşırılsın.

3. İrkutsk Vilayət Partiya Komitəsinin Bürosundan bu məsələnin həllinə kömək göstərilməsi xahiş edilsin.

Məsələ bununla bitmirdi. Qərarın icrasını təmin etmək daha müşkül məsələ idi. Moskvanın razılığını almaq və İrkutsk Vilayətinə getmək lazımlı idi. Heydər Əliyev böyük çətinliklərdən sonra Moskvanın razılığını ala bildi. Yalnız bu razılıqdan sonra İrkutsk Vilayət Daxili İşlər İdarəsinə müraciət edildi. "Çox keçmədi ki, bu uzaq diyardan cavab gəldi. Cavab məktubuna qalın bir qovluq da əlavə edilmişdi. Bu qovluq məhbus - Hüseyin Abdulla oğlu Rəsizadəyə

109. Heydər Əliyev mədəni irsimizin keşiyində, I kitab, Bakı, 2001, səh. 148.

108. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu, Bakı, 1997, səh. 68.

(Hüseyin Cavidə) - Azərbaycan ədəbiyyatının klassikinə məxsus 13133 nömrəli "şəxsi iş" idi. Həmin "iş"dəki sənədlərdən məlum olurdu ki, H.Cavid 1941-ci ildə dekabrın 5-də İrkutsk vaxtı ilə saat 10.30-da ayağının don vurmasından və ürək zəifliyindən vəfat etmişdi. Şəxsi işdəki 59 nömrəli aktda göstərilir ki, orta boylu, gözləri mavi, saçının qabaq hissəsi tökülmüş, cismi qara adyala bükülmüş 59 yaşlı H.Cavid taxta tabuta qoyulmuş, 2 metr dərinlikdə, qəbirdə üzü Şərqə doğru dəfn edilmişdir¹¹⁰.

Lakin məzarın konkret yeri məlum deyildi. Məzarı üzə çıxarmaq və gətirmək üçün Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin katibi Həmid Qara oğlu Cəfərov, Naxçıvan MSSR daxili işlər nazirinin müavini vəzifəsində çalışan Telman Əliyev və Babek rayonundakı daş üzlük kombinatının fəhləsi, SSRİ Ali Sovetinin deputati Zakir Nəsimov məzarın tapılması və gətirilməsi üçün 1982-ci il oktyabr ayının 14-də Moskvaya, 15-də isə İrkutskya getdilər.

H.Cavidin məzarının axtarışı arxivlərdən başlandı. Arxiv materiallarının verdiyi sorağa (istiqamətə) uyğun olaraq onlar İrkutsk vilayətinin Tayşet şəhərinə gəldilər. Tayşet şəhər arxivinin müdürü Nina Xoronenkonun köməkliyi ilə əldə olunan sənədlər bir daha sübut etdi ki, Hüseyin Cavid 1941-ci ilin noyabr ayının 17-də Maqadandakı Şimal-Şərqi düşərgələr sisteminən Tayşet rayonunun Şevçenko kəndinin ərazisindəki Cənub düşərgələr sistemindəki əllillər xəstəxanasına gətirilib.

Arxivdən Hüseyin Cavid haqqında başqa sənədlər də tapıldı. Həmin sənədlər təsdiq edirdi ki, böyük sənətkar 1941-ci il dekabr ayının 15-də əllillər xəstəxanasında ürək çatışmazlığından dünyasını dəyişib. Arxivdəki 59 nömrəli aktda Cavidin ayaqlarında səpişmə olduğu, hətta yatarkən ayağındaki yun corabını çıxarmaması və 59 sayılı qəbirdə dəfn olunması da göstərilirdi.

110. Hikmət Cəmilzadə. Bizi geri qaytaracaqlar, Bakı, 1993, səh. 21.

1982-ci il oktyabr ayının 21-də Tayşet rayon İcraiyyə Komitəsi 141 nömrəli sərəncam verdi. Həmin sərəncamda göstərilirdi ki, "Böyük Azərbaycan dramaturqu və şairi Hüseyin Cavid Rəsizadənin cənazəsi çıxarılıb aparıla bilər. Bu işi görmək H.Cəfərov yoldaşın rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinə həvalə olunur". 1982-ci il oktyabr ayının 21-i saat 10.00-da Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin katibi H.Q.Cəfərovdan, Tayşet şəhər-rayon prokuroru Y.Y.Xaritonovadan, Naxçıvan MSSR daxili işlər nazirinin müavini T.Əliyevdən, SSRİ Ali Sovetinin deputati, Babek rayonundakı daş üzlük kombinatının fəhləsi Z.Ş.Nəsimirovdan, İrkutsk Vilayət Daxili İşlər İdarəsinin tibb şöbəsinin rəisi R.M.Medvedyevdən, həmin idarənin texniki-təchizat şöbəsinin rəisi V.V.Astaşenkovdan, cinayət-axtarış şöbəsinin rəisi Y.Q.Kostovskidən, Tayşet şəhər Daxili İşlər Şöbəsinin rəis əvəzi V.Y.Kuzenkodan, cinayət-axtarış bölməsinin rəisi D.A.Petroviçdən, sahə inspektorları Q.V.Qladkovdan, V.N.Semenyovdan, V.O.Klinçdən, Tayşet sanepidstansiyanın həkimi L.N.Podqornidan, Şevçenko kəndindəki islah-əmək düşərgəsinin sabiq əməkdaşı D.A.Tradyokoldan, "N" hərbi hissəsinin komandir müavini M.V.Alekseyevdən, 21 nömrəli islah-əmək düşərgəsinin xüsusi şöbəsinin rəisi A.S.Ovsyannikovdan ibarət dəstə kimsənin yaşamadığı Şevçenko kəndinə yola düşdü¹¹¹.

Uzun axtarışdan sonra H.Cavidin məzari tapıldı və 17 nəfərin iştirakı ilə akt tərtib olundu. Həmin aktda oxuyuruq: "...Arxiv məlumatlarına, islah-əmək müəssisəsinin keçmiş işçiləri və yaşı adamlar arasında aparılan sorğuya əsasən Hüseyin Cavidin (Rəsizadənin) dəfn olunduğu qəbiristanlıq müəyyənləşdirilmiş, arxiv qeydlərinə müvafiq olaraq şairin uyuduğu 59 nömrəli qəbir tapılmışdır. Üstü otla örtülü təpəcik şəklində olan qəbirin üzərində 59 rəqəmi olan taxta

111. Hikmət Cəmilzadə. Bizi geri qaytaracaqlar, Bakı, 1993, səh. 29-30.

göstərici vardır. Qəbir açılmışdır. Torpaq narın və qurudur. 2 metrlik dörinlikdə taxtadan düzəldilmiş tabut tapılmışdır. Tabutun hazırlanma forması standarta uyğundur. Tabutun bəzi yerləri çürümüş, tünd rəngli parça nəzərə çarpir. Tabut açılkən cənazənin qalıqları - əl, ayaq, boğaz və bel sütunu, kəllə sümükləri aşkar edilmişdir. Sümüklərin dağıılması baş verməmişdir. Cənazənin qalıqları yorğana bənzər tünd parça ilə örtülmüşdür. Ayaq sümüklərində toxunma corablara bənzər parça qırıntıları vardır. Cənazənin qalıqları dəfn edilmənin bütün tibbi və ümumi normalarına riayət edilərək toraqdan çıxarılmış və taxta tabutda yerləşdirilmişdir. Bundan sonra Hüseyin Cavidin (Rəsizadənin) qəbri torpaqla doldurulmuş və əvvəlki halına salınmışdır...".

Beləliklə, İrkutsk vilayətinin Tayset rayonunun Şevçenko kəndi yaxınlığında qəbirşanlıqda, 59 yaşında dəfn edilən Cavid 100 yaşında - 26 oktyabr 1982-ci ildə Vətənə qayıdır. Cavidin uzaq ellərə və uzaq illərə necə və nə ilə göndərilməsini heç kəs bilmədi. Onun uzaq ellərdən və uzaq illərdən dönüşünü isə bütün Azərbaycan sevinc və həyəcanla qarşıladı. Hüseyin Cavidin qayıdışı xalqın, millətin Cavidə qayıdışı idi. Cavidə qayıdış isə kökə, yaddaşa, şəcərəyə, türkə və türkçülüyə qayıdış idi.

Fikrət Qoca Cavidin gəlişini poetik dillə belə təsvir edirdi:

*Həsrət səni mərd yıldı ki, sən insafa gəldin,
Qırx ildi gəlirdin, gəl a Cavid, səfa gəldin.*

Cavidi qarşılayanların hamisinin kədər və sevinc dolu gözlərindən isə türk oğlunun bu şeirini oxumaq olardı:

*Gəldin də neyçin pənbə buludlar kimi axdin,
Bilməm, niyə getdin, niyə döndün, niyə baxdin?
Şimşək kimi çaxdin da, neyçin könlümü yaxdin,
Bilməm, niyə getdin, niyə döndün, niyə baxdin?*

Heydər Əliyev bu tarixi hadisəni, bu əvəzsiz, oxşarı olmayan xidməti səssiz-küysüz həyata keçirirdi. Bu barədə Turan xanım yazırıdı: "Bu qeyri-adı, görünməmiş, təkrarsız hadisə ilə bağlı heç bir elan, məlumat verilməmişdi. Bilənlər biri digərini xəbərdar edirdi".

Vidalaşmaq üçün Cavidin cənazəsini Şirvanşahlar sara-yına qoymuşdular. Turan xanımın xahişi ilə Cavid 1 noyabrda vaxtilə həbs olunduğu ünvana gətirdilər və şair bir gecə öz evində qaldı. Noyabrin 2-də Cavidin cənazəsi doğulub boyabaşa çatdığı Naxçıvan şəhərinə gətirildi və noyabrin 3-də dəfn edildi. Bu xüsusda Heydər Əliyev deyirdi: "O vaxt biz bu işi etdik. Mən bu işi edərkən ziyahlarımıza, yazıçılarımıza, alimlərimizə bildirdim ki, Hüseyin Cavidin cənazəsi adı qəbiristanda yox, Naxçıvan şəhərinin mərkəzində, onun doğduğu evin yanında, görkəmli bir yerdə torpağa veriləcək. O məqsədlə ki, bu, adı qəbir olmayıcaq. Qəbirin üzərində böyük məqbərə tikiləcək və bu, böyük abidəyə, ibadətgaha çevriləcəkdir".¹¹² "Hüseyin Cavidin cənazəsinin Naxçıvanda torpağa tapşırılması haqqında qəbul etdiyimiz qərarın əsas səbəblərindən biri də o idi ki, onun qəbri adı bir qəbir olmasın, böyük bir məqbərə olsun. Ona görə də Hüseyin Cavidin cənazəsi Naxçıvana aparıldı və orada şəhərin mərkəzində dəfn edildi. Ancaq təəssüf ki, sonrakı illərdə məqbərə də tikilməyib, hətta qəbirin üstü də götürülməyib.

Mən böyük bir fasılədən sonra - 1990-ci ildə Moskvadan Azərbaycana döndüm, Naxçıvana getdim və elə həmin gün Hüseyin Cavidin qəbirini ziyarət etdim. Doğrusu, mən belə təsəvvür etmirdim. Fikirləşirdim ki, məqbərə yoxdursa da, heç olmasa sənətkarın qəbrinin üstü götürülüb. Ancaq gedib oradakı vəziyyəti gördüm, təəssüfləndim, çox narahat oldum. Gördüm ki, qəbirin üstünə sadəcə daşlar qoyulub, məqbərə də tikilməyib.

112. Ömrün üç günü. Naxçıvan 29-31 oktyabr 1996-ci il. Ergün nəşriyyatı, 1997, səh. 35.

Oktyabr ayında Hüseyin Cavidin anadan olmasının ilə dönmüdüdür. O vaxtadək bu məqberəni tikib başa çatdırmalıydı. Yəni, 1981-ci ildə qəbul etdiyimiz qərarı heç olmasa 1995-ci ildə həyata keçirməliyik"¹¹³.

Heydər Əliyevin bu misilsiz xidmətləri ədəbi-elmi ictimaiyyətin də diqqətindən yayınmadı. Dövri mətbuatda elməsənət adamları sovetlər dönenmində bu analoqu olmayan hadisələri yüksək qiymətləndirərək onu təqdir etdilər.

Görkəmli şair Bəxtiyar Vahabzadə Cavidi vətənə gətirənlərə müraciətlə deyirdi:

*Yanar sinəsiylə buz qiranların,
Haqq səsi, dağ səsi tutub dünyani.
Səni torpağına qaytaranların,
Ömrü uzun olsun, torpağın səni.*

Mirvarid Dilbazi isə öz hissələrini belə ifadə edirdi:

*Sağ ol xalqımızın igidi, mərdi!
Bu bir şücaəidi, bu bir hünərdi.
Getdi sinəmizdən Cavidin dərdi,
Unutmazbu haqqı millətin sənin.*

*Tarix nə üz görür, nə rüşvət alır.
Tarixdə - tarixi həqiqət qalır.
Adın həqiqətlə birgə ucalır,
Yazılır daşlara şöhrətin sənin.*

*Əhsən kamalına, əqlinə əhsən!
Bir xalqın oğlusən, demirəm təksən.
Sən, xalqa endikcə yüksələcəksən,
Adı xidmət deyil, xidmətin sənin.*

113. Azərbaycan qəzeti, 13 iyun, 1995.

Bu illərdə hər kəs Cavidin vətənə dönüşünü alqışlasa da, Heydər Əliyev vəzifədən uzaqlaşdırıldıqdan sonra respublikanın başbələnləri tərəfindən mütfəkkir şairə etinasızlıq, soyuq münasibət başlandı. Bu yalnız Cavidə münasibət deyildi, bütövlükdə elmə, sənətə, mədəniyyətə, milli mənəvi dəyərlərə olan bigənəliyin ifadəsi idi. 1995-ci ildə Heydər Əliyev Cavid məsələsinə yenidən qayıtdı. Cavidlə bağlı respublikanın bir çox ziyalılarını toplayaraq iyunun 10-da müşavirə keçirdi. Bu müşavirədə Cavidin ev muzeyi ilə bağlı problemlər, məqberəsinin tikilməsi və s. məsələlər müzakirə edildi. Müzakirə zamanı qərara alındı ki, Cavidin ev muzeyi İqtisad Universitetinin binasında ayrılmış otaqlardan çıxarılsın və vaxtilə yaşadığı evinə (Əlyazmalar İnstitutunun üçüncü mərtəbəsinə) köçürülsün.

Heydər Əliyevin bu göstərişindən sonra Nazirlər Kabine-tinin 10 iyul 1995-ci il tarixli 160 sayılı qərarı ilə Hüseyin Cavidin ev muzeyi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının tabeliyinə verildi, ədibin yaşadığı binanın (İstiqlaliyyət küçəsi, 8) 2-ci mərtəbəsinin girişi də daxil olmaqla 3-cü mərtəbə Hüseyin Cavidin ev muzeyi adlandırıldı və uzun müddət həllini tapmayan məsələ həll olundu. Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, 24 oktyabr 2002-ci il tarixdə, Hüseyin Cavidin 120 illik yubileyi günündə, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev Hüseyin Cavidin ev muzeyinin açılışını etdi. Beləliklə, 24 oktyabr 2002-ci il tarixdə Hüseyin Cavidin ev muzeyinin ekspozisiyası qapılarını geniş tamaşaçı auditoriyasının üzüñə açdı.

1995-ci ilin 10 iyununda keçirilən müşavirədə Cavidin məqberəsinin müzakirəsi zamanı Heydər Əliyev bildirdi ki, "məqberə nə çox böyük, nə də çox kiçik olmamalıdır. Qəbir məqberənin içində olmalı və orada elə bir şərait yaradılmalıdır ki, insan girib orada ziyanət edə bilsin, qəbirin yanında dursun, düşünsün. Məqberənin o tərəfdən, bu tərəfdən açıq olmasının tərəfdarı deyiləm. Tarixən yaradılan məqberə-

lərin də hamısı tamam örtülü olmayıb. Məsələn, Möminə Xatun məqbərəsi tam qapalıdır, ancaq haradansa, yuxarıdan bir balaca işıq düşür. Belə də, olmalıdır. Bayaq Molla Pənah Vaqifin məqbərəsini ona görə yada saldım ki, o həm qapalı idi, həm də hər yerdən içəri işıq düşürdü. Elə etmək lazımdır ki, bu məqbərənin içərisində sakit bir mühit olsun. Mən belə fikirdəyəm ki, bu məqbərəni xaricdən görəndə də gərək fikir cəmlənsin və onun içində olanda da fikir dağlımasın. Məqbərənin miqyası da buna uyğun olmalıdır. Gərək bu layihələrin müəllifləri də ciddi fikirləşsin, biz də bir az fikirləşək. Ancaq yaddan çıxarmaq olmaz ki, bu məsələ üç-dörd günün içərisində həll edilməlidir. Şübhəsiz ki, biz bu layihələrdə müasirliyi nəzərə almalıyıq. Həm də burada Azərbaycanın milli memarlıq ənənələri nəzərə alınmalı və orada bunun nişanələri olmalıdır. Bu mütləq lazımdır".¹¹⁴

1996-ci ilin oktyabrının 29-da Cavidin məqbərəsinin təntənəli açılış mərasimi oldu. Heydər Əliyevin səyi nəticəsində Cavid "türmədən türbəyə" (Y.Qarayev), sürgündən sərdabəyə, məzardan məqbərəyə qədər yol gəldi. Bunlar Cavidin öz haqqı və səlahiyyəti idi. Cavidin əlindən alınmış haqqını və səlahiyyətini ona qaytaran isə Heydər Əliyev oldu.

Cavidin məqbərəsinin açılışında çıxış edən Doktor Cavad Heyət H.Cavidin böyüklüyünü göstərməklə yanaşı, şairin məzarının tapılıb Azərbaycana gətirilməsini, onun yubileyərinin keçirilməsini, əsərlərinin nəşrini, ev muzeylərinin yaradılmasını, məqbərənin tikilməsini təşkil etdiyinə, bütövlükdə isə sənətə, mədəniyyətə diqqət və qayğı ilə yanaşlığına görə Heydər Əliyevə yüksək qiymət verərək deyirdi: "Hüseyn Cavid Azərbaycan şairi olmaqla bərabər, İslam dünyasının və bütün bəşəriyyətin şairidir. Hüseyn Cavid xalqımızın şeiri, sənət timsalıdır və o, azadlıq məfkurəsi yolunda şəhid olan millət qəhrəmanıdır. Təsadüfi deyildir ki, Hüseyn Cavid "Ca-

114. Azərbaycan qəzeti, 13 iyun, 1995.

vid" təxəllüsünü seçmişdir. Çünkü özü də bilirdi ki, apardığı mübarizələr və yaratdığı şah əsərlər onu əbədiyyətə qovuşduracaqdır. "Cavid" farsca "əbədiyyət" deməkdir. Əbədiyyətə qovuşan şairimizə belə hörmət göstərmək millətimizə, insaniyyətə, şeirə, ədəbiyyata və azadlıq yolunda həlak olmağa hörmət göstərmək deməkdir".¹¹⁵

Rəfael Hüseynov da çıxışında Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısındaki misilsiz xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək Cavidin məqbərəsinin açılış mərasimini "vüsalın bayramı" adlandırırdı¹¹⁶. Həqiqətən də, bu vüsal bayramı idi. Çünkü bu məqbərədə Cavidlə birlikdə Mişkinaz və Ərtoğrul da uyuyurdu.

Professor Yaşar Qarayev isə deyirdi: "Bu gün bütünlükdə Azərbaycanda, birinci növbədə qədim, ağsaçlı Naxçıvanda cahanşümül bir hadisə baş verir. On yeni, möhtəşəm bir mədəni abidənin mənəvi əbədiyyətə əbədi səfərinin hesabı açılır, əsası qoyulur: Cavid bir neçə tarixi epoxada yaşayıb, Cavid tərcüməyi-halının Sibirdə, qürbətdə, sürgündə, keçən mərhələləri olub. Bu gün bu böyük tərcüməyi-halin türmələrdə keçən mərhəlesi arxada qalıb, onun türbələrdə keçən mərhəlesi başlayır. Biz bu tarixi məqamın iştirakçıları və şahidləri oluruq.

Hüseyn Cavidin məqbərəsi Azərbaycanın ən möhtəşəm məqbərələrindən biridir. Ümumiyyətlə, Şərqdə türbələri, məqbərələri iki cür tikmişlər. Dövlət rəhbərləri, siyaset ərləri həmin məqbərələri sonralar qranitdən, qaya parçasından tikmişlər. Yəsəvi Allah dərgahına açılan hikmət türbəsini tikdirdi. Sonralar, indi 660 yaşı qeyd etdiyimiz Əmir Teymur ilk ziyarətlərində birini həmin türbəyə etdi. Əmir Teymurun şəxsi göstərişi ilə həmin məzar üzərində o dövrün

115. "Xalq qəzeti". 1 noyabr, 1996. № 212.

116. Ömrün üç günü. Naxçıvan 29-31 oktyabr 1996-cı il. Ergün nəşriyyatı, 1997, səh. 26-27.

ən möhtəşəm məqbərəsi tikildi, bu məqbərənin layihəsinin hazırlanmasında şəxsən özü iştirak etdi. Şərqdə mədəniyyət o zaman çiçəklənib, ədəbiyyat, sənət o zaman pərvaz tapıb ki, dövlət ərləri ilə, öndərləri arasındaki münasibət bu məcrada inkişaf eləyib. Kamillik, bütövlük belə bir vəhdətdən yaranır. Bu gün mən bu məbədə baxıram, bir məbəd yox, iki məbəd görürəm, bir memar yox, iki memar - böyük mənəvi bir memar da görürəm.

Neçə on il idi ki, üç ruh, üç ah səmada narahat və nigaran bir-birini axtarırdı. Üç bədən, üç vücud, üç can torpaqda narahat bir-birini axtarırdı. Mişginaz xanımın, Ərtoğrolun və Cavid əfəndinin nə ruhları, nə də vücuqları bir-birini tapa bilirdi. Bu gün onların ruhları başımızın üzərində, cisimləri, bədənləri torpağın altında birləşir.

Birlik, bütövlük, vəhdət, vüsəl ünvanlı belə bir türbəni, sərdabəni yaratmağa sözün hərfi mənasında memarın, daşıyonanın gücü çatmazdı. Məhz mənəvi memar, milli öndər belə bir sərdabəni yaratdıqdan sonra, həmin sərdabəni daşda yonmaq, qranit parçasında həkk etmək artıq imkan daxilində olan işə çevrilir¹¹⁷.

Məqbərənin açılışında çıxış edən Turan xanım Cavidlə bağlı keçirilən bütün tədbirlərin zirvə nöqtəsi cənazonun gətirilməsini hesab etdi və bütün bunlara görə başda ümum-milli lider Heydər Əliyev olmaqla məqbərənin tikintisində xidmətləri olanların hamısına öz təşəkkürünü bildirdi: "Bu gün qarşısında durduğumuz bu türbəni, türbədə yatanlarım, ayrı-ayrı məzarlarda, ayrı-ayrı şəhərlərdə uyuyan şəxslərin bir yerdə, bir qütb altında qovuşmaları - mənim zənnimcə qeyri-adi hadisədir. Cavidə bundan böyük məhəbbət, bundan böyük ehtiram, sevgi ola bilməz. Vaxt dardır, ancaq ürək sözlərimi yəqin ki, dəqiqlərlə yox, saatlarla demək olar. Sizin gördüğünüz bu iş, mən deyərdim ki, heç bir ölçü-

yə siğmir. Bu, həqiqətən belədir. Bu məqbərə-türbəni inşa edən, yəni ilk layihəni çəkən Rasim Əliyevdən başlayaraq, məqbərənin içərisində gözəl bir Cavid büstü yaradan Ömer Eldarovun və başqalarının gördüyü işlərin bütün mərhələlərdə özüm şahidi olmuşam. Cənab Prezident Heydər Əliyevin yanında bütün bu işlər mərhələ-mərhələ müzakirə olunub. Prezident bu məqbərənin tikintisindən qayğı və diqqətini bir an belə çəkməmişdir. Nəhayət, "Star" şirkətinin bu məqbərəni tikməsi də tarixi bir hadisədir. Qeyd etməsək günah olardı ki, Muxtar Respublika Ali Məclisinin sədri Vasif Talibov başda olmaqla Nazirlər Kabinetinin sədri Şəmsəddin Xan-Babayev və vəzifəli-vəzifəsiz digər şəxslər burada son dərəcədə böyük qayğı ilə gözəl işlər görüblər. Bunların hamısına görə mən cavidsevərlər adından, qohumlarının adından və şübhəsiz ki, Cavid ocağının son nümayəndəsi olan öz adımdan Sizə dərin minnətdarlığını və sonsuz hörmətimi bəyan edirəm"¹¹⁸.

Məqbərənin açılışında Heydər Əliyev də çıxış etdi və bildirdi ki: "Hüseyin Cavid XX əsrə Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin inkişaf etməsində misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Hüseyin Cavid Azərbaycan xalqını, onun mədəniyyətini, ədəbiyyatını, elmini yüksəklərə qaldıran böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Hüseyin Cavidin yaratdığı əsərlər Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Onlar bu gün üçün, gələcək nəsillər üçün dərslik kitabıdır. Hüseyin Cavidin bütün yaradıcılığı, bütün fəaliyyəti Azərbaycan xalqının mədəniyyətini yüksəklərə qaldırmaqdan, xalqımızı azad, müstəqil xalq etməkdən ibarət olubdur. Onun bütün yaradıcılığı Azərbaycan xalqını milli azadlığa, müstəqilliyə çağırıbdır. O, həmişə öz iradəsi ilə yaşamış, öz iradəsinə, millətinə sadıq olmuşdur, millətini, xalqını həddindən artıq sevmiş və millətinə həd-

118. Ömrün üç günü. Naxçıvan 29-31 oktyabr 1996-cı il. Ergün nəşriyyatı, 1997, səh. 29.

117. "Xalq qəzeti". 1 noyabr, 1996. № 212.

dindən artıq xidmət edən bir insan olmuşdur"¹¹⁹.

Bütün bu tədbirlər və görülən işlərlə Heydər Əliyev Cavidə olan biganəlik buzunu yenidən sindirdi.

Cavid Şevçenkoda 59 nömrəli məzarda dəfn edilmiş, məzar daşı isə çürümüş, üstündə adı və ünvanı olmayan taxta parçası olmuşdur. O isə Cavidə doğulduğu məməkətdə - Naxçıvanda elə bir möhtəşəm məqbərə ucaltdı ki, burda təkcə Cavid yox, Mişkinaz, Ərtoğrul (sonralar Turan xanım özü də) uyudu. 37-ci ildə didərgin salınan bu ailə uzun müddətdən sonra Heydər Əliyevin səyi nəticəsində bir məqbərə altına sıçışdırıldı.

Cavid Azərbaycan xalqı üçün nəhəng bir ədəbi abidə qoyub getmişdi. Sovet totalitar rejimi bu ədəbi abidənin bəzi hissələrini zədələməyə (əsərlərinin bəzilərini məhv etməyə) nail oldu. Cavid irsi bütövlükdə qadağan edildi. Heydər Əliyev bu ədəbi irsi çap etdirib xalqa çatdırmaqla yanaşı Cavidə layiq, həm də bir mənəvi məqbərə ucaltdı.

Bununla da, Hüseyin Cavid əsl bəraətinin məhz Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində aldı.

Tale elə gətirdi ki, repressiya qurbanlarının hamısına dövlət səviyyəsində ilk rəsmi, hüquqi qiyməti - reabilitasiyanı da 1996-ci ildə Heydər Əliyev verdi. Belə ki, ilk dəfə olaraq repressiya qurbanlarına bəraətin verilməsi məsələsini o, Milli Məclis qarşısında qaldırdı və qəbul olunmuş qanuna Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi imza atdı.

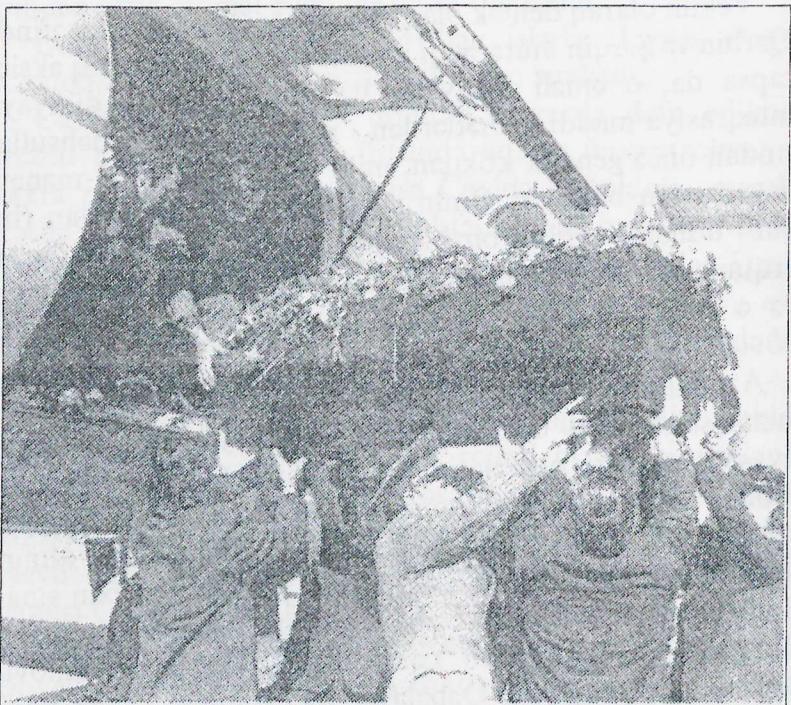
29 oktyabr 1996-ci ildə Cavidin məqbərəsinin təntənəli açılışı zamanı söylənilənlər bir daha təsdiq etdi ki, indi Cavid öz Ərtoğrulunu və Mişkinazını, əlavə edək ki, 13 sentyabr 2004-cü ildən isə Turanını qanadları altına alaraq rahat uyuyur, onun ruhu isə sənətinin qanadlarında Zamanı və Planeti dolaşır.

119. Ömrün üç günü. Naxçıvan 29-31 oktyabr 1996-ci il. Ergün nəşriyyatı, 1997, səh. 34.

Yekun olaraq demək olar ki, Heydər Əliyevin siyasetində Qərbin və Şərqi mütərəqqi ideyaları özünün qabarıl əksini tapsa da, o əməli fəaliyyəti ilə sübut etdi ki, dünyaya integrasiya maddi nemətlərdən - neftdən, sənaye məhsullarından öncə genetik kökdən, milli yaddaşdan, milli-mənəvi dəyərlərdən başlayır. Onun siyasetində çağdaş zaman (bu gün) dünənlə sabahı bir-birindən ayıran yox, qovuşdurulan arqumentlər kimi çıxış edərək ZAMAN amilini tamamlayır və o bütün hallarda xalqın, millətin, Vətənin, eləcə də dövlətçiliyin təhlükəsizliyinə xidmət edir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə müstəqil respublikamızın sələfi kimi baxan Heydər Əliyev yeritdiyi bu kimi siyasetlə irs-varis əlaqələrini bərpa edirdi. O yaxşı bilirdi ki, yaddaş və genetik kod itəndə və ya zədələnəndə mənəvi, əxlaqi dəyər və sərvət də, dövlətçilik də şübhə altına alınır, ayaq tutmamış büdrəyir. Dövlətçilik ənənələri tarixin sınağından zədəsiz və fəsadsız çıxanda tarix sədaqətini yenidən ifadə edir. Yaddan gələn Yelizavetpolu Gəncəyə, Jdanovu Beyləqana, Qutqaşeni Qəbələyə, İliçi Şərura... - öz ilkin adına və ünvanına qaytarır. Ələmdən nəşəyə aparan yol özünün zirvə məqamına köləlikdə, qrammonofonluqda, man-qurdluqda çatır. Ələmdən, əzabdan keçən yol isə öz təsdiqini Nizami Gəncəvidə, Məhəmməd Füzulidə, Hüseyin Cavidə, Əlibəy Hüseynzadədə, Tofiq Fikrətdə, Sultan Qəliyevdə, Ziya Göyalptda..., ortaqtürk mədəniyyəti abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud"da və nəhayət, azadlıqda, müstəqillikdə tapır. Hər yerdə fərdi ziyanlı "mən"inin azadlığı, milli "mən"in azadlığı ilə tamamlanır.

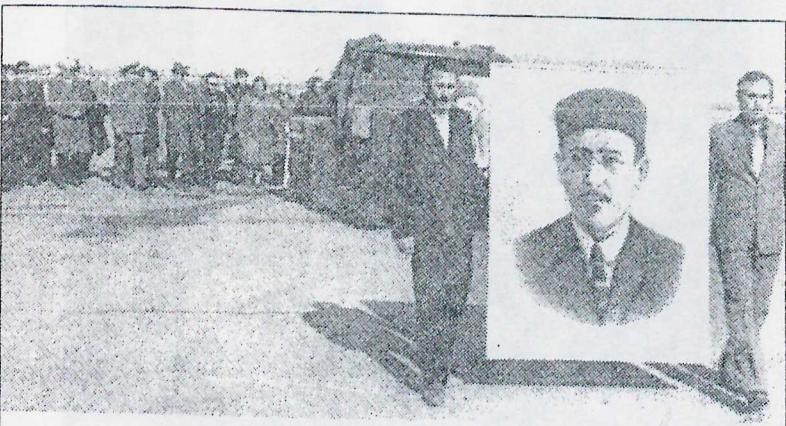
Bütün bunlar bir daha göstərir ki, ədəbi-mədəni irsi, milli təfəkkürü və milli ruhu müdafiə, eyni zamanda mühafizə etməyin ən yaxşı forması müstəqil milli dövlətdir. Bu isə mənəvi sərvətlərlə yanaşı, dövlətçiliyin də qorunmasını bir zərurət kimi ortaya çıxarıır.

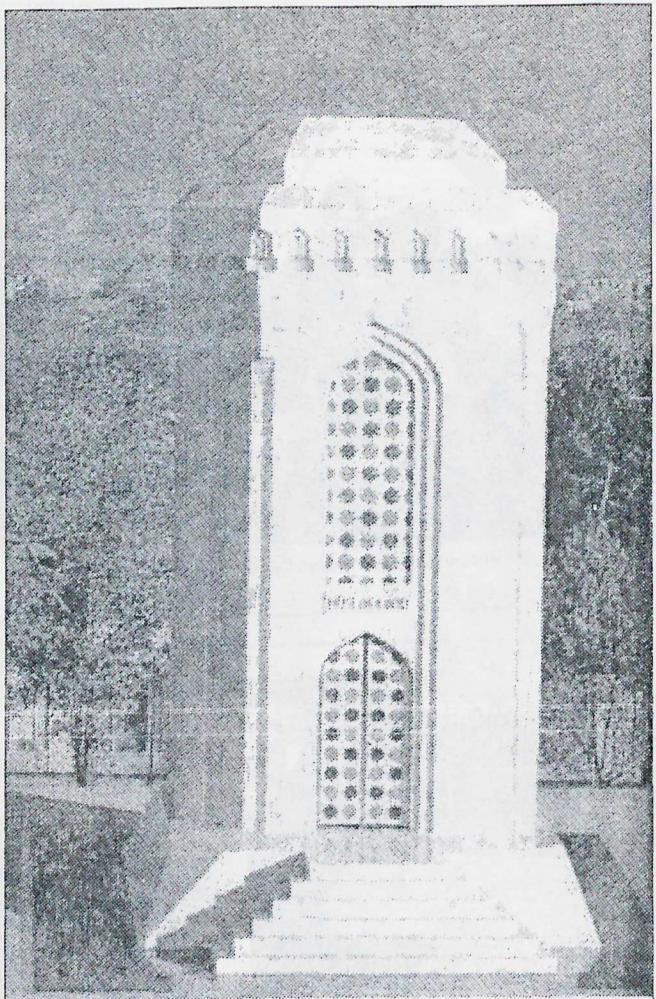
Hüseyin Cavidin cənəzəsi doğma vələnində

Ümumiliyi idarə Heydər Əliyev Hüseyin Cavidin cənəzəsi qərşisində

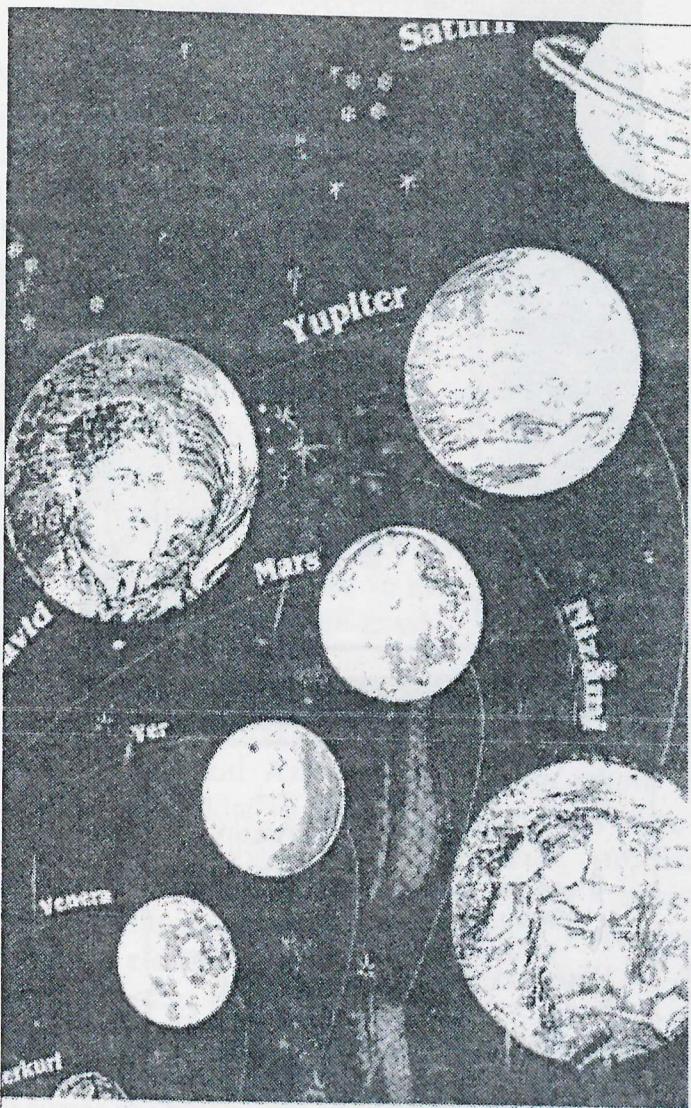

Hüseyin Cavid Naxçıvanda

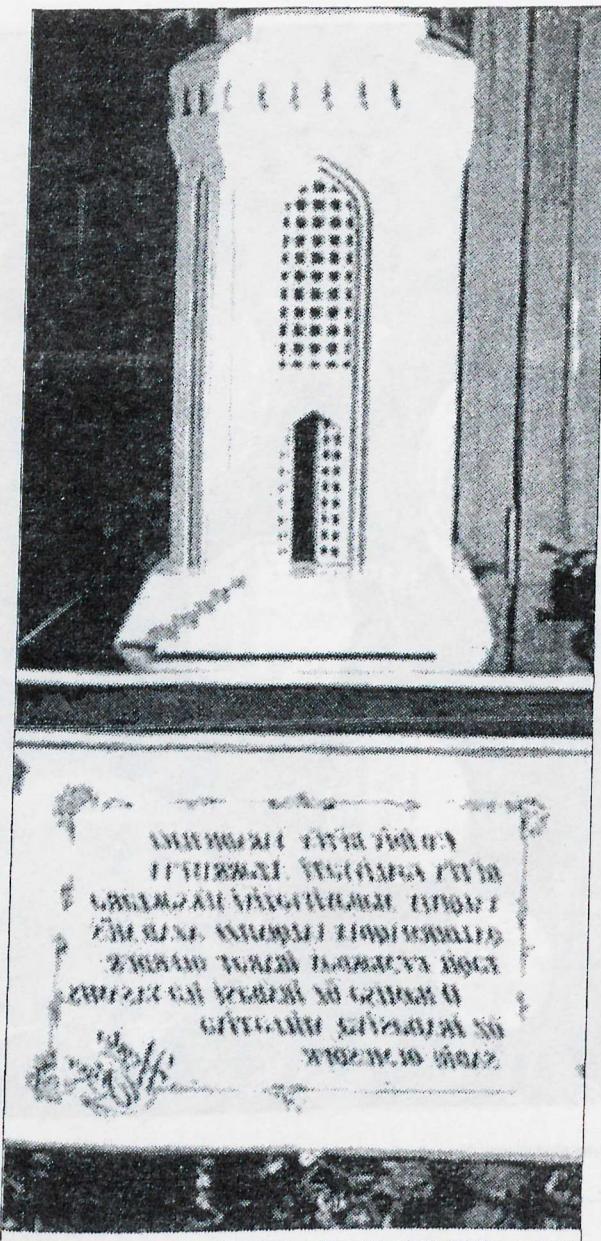
Hüseyin Cavidin meqbarəsi.
Naxçıvan şəhəri

182

Ukrayna silsilə Nikolay Çernyuk tərəfindən 1997-ci ilde çəkmiş "Cavid planeti"nin təsviri

183

SON SÖZ

Monoqrafiyadan çıxan əsas nəticə odur ki, nə "kazarma sosializmi" və hərbi-totalitar rejim, nə onun nəzəri-metodoloji prinsiplər sistemi olan marksçı vulqar sosiologiya və leninçi bolşevik doqmatizm, nə onların hər ikisinin konkret-praktik idarə, tətbiq və icra mexanizmi olan totalitar qətl və zorakılıq maşını, nə də bolşevizmin idarə və iş üsulu olan repressiya Azərbaycanda milli-bədii tərəqqinin klassik-ənənəvi məntiqinə, obyektiv-tarixi inkişaf qanuna uyğunluğuna mane ola bilməmiş, qlobal ədəbi gedışata təsirdə Zaman və Şəxsiyyət, mühit və genetika problemi yekun, sonuc etibarı ilə həmişə onlardan ikincisinin xeyrinə qurtarmışdır. Bir qayda olaraq həm bədii-estetik, həm də ictimai-nəzəri fikrin tarixində obyektiv-sosial və subyektiv-genetik münasabətlərin təzadi və mübarizəsi eyni qütbün - etnik yaddaş, milli "mən", əsil-nəsəb, zat, kök və gen (şəcərə və nəsil) amilinin üstünlüyü ilə bitmişdir.

Rəsmi dövlət siyasəti səviyyəsində və SSRİ miqyasında gerçəkləşən qlobal zorakılığın tərkib hissəsi kimi repressiyanın konkret, lokal Azərbaycan mühitində kəsb etdiyi ifrat, vulqar fərdiliklər və özəlliklər (millətçi dəyərlərin ünvanına yönəlmış hücumlara əlavə olunan antitürk və antiislam ittihamlar), qəsdlərin və təzyiqlərin kvadrata və kuba yüksəldilmiş şiddet şkalaları genosidə qarşı genefon-dun nümayiş etdirdiyi müqavimətdə və mübarizənin özündə islam, şərq, azəri-türk özəllikləri (əlavə, ehtiyac, daxili sabitlik potensialı) ilə neytrallaşdırılmış və qarşılurma "nizama", "sahmana" salınmışdır.

Şəxsiyyət və Zaman, gen və mühit, genosid və genofond qarşılurmadasında milli (Azərbaycan-Türk) mentaliteti, onun ən səciyyəvi təzahür tendensiyaları, sosial-psixoloji tipologiyası, bütün bunları əks etdirən faktlar və sənədlər, protokol və stenoqramlar, naməlum, yasaqlı məlumatlar

müxtəsər halda monoqrafiyada, H.Cavidin timsalında təfərrüati ilə açıqlanmışdır. Burada bütün repressiya qurbanları və onların taleyi təhlil süzgəcindən keçirilməsədə, H.Cavidin və müasirlərinin həm ədəbiyyatda, həm də ictimai həyatda onun barəsində dediklərinin sintez-analizi dövr və mühit, totalitar sistem və sistemi idarə edənlər barədə də ümumi təsəvvür yaradır.

"Repressiya - ədəbiyyat" münasibətləri barədə bu vaxta qədər rəsmi elmi düşüncədə hələ də stabil qalan şablon nəzəri normalivlər, filoloji stereotiplər aradan qaldırılmışdır: otuzuncu illərdə bir qütblü ədəbi proses (əzən repressiya maşını və müqavimətsiz, passiv, günahsız şəkildə əzilən məhkumlar və qurbanlar) təsəvvürü təshih edilmişdir. Repressiv maşına müqavimətin sənədləri (dissident ideyaları və əsərlər, ədəbi, elmi, təşkilati, siyasi səviyyədə və forma da mübarizənin faktları, təfsilatı) üzə çıxarılmış, normal, "ikiqütblü", gücü və gücsüzlüyü ilə birlidə ədəbi-bədii proses həyatı fakt və dəllilləri ilə öz həqiqi simasında bərpa və əhya edilmişdir. Əsərdə sovet hökumətinin repressiya qurbanlarına, xüsusilə Hüseyin Cavidə 1930-40-ci illərin vurduğu "vətən xaini", "xalq düşməni" damgasının, 1950-ci illərdə yapışdırıldığı "sovət adamı", "sosializmin təbliğatçısı" embileminə, mütəfəkkir şairin sovetləşdirilməsi məsələsinə də etiraz edilir. Onun millətçilikdən türkçülüyə, türkçülük dən bəşəriliyə doğru inkişafı və bu inkişaf zamanı çəkdiyi məhrumiyyətlər arxiv materialları, barəsində yazılmış məqalələr və öz əsərlərindən götürülmüş nümunələr əsasında təhlil edilmişdir.

Monoqrafiyada göstərilmiş nümunələr təsdiq edir ki, dar ayaqda, imtahan vaxtı, milli mentalitet tam halda tarixi sınaq sırasında qalanda yaddaşda və gəndə kodlaşan etnik irsiyyət qanunu həm neqativ, həm də pozitiv nümunələri ilə özünü qabarıq şəkildə təzahür etdirir.

Azərbaycanda (keçmiş SSRİ və çar Rusiyası dövründə)

repressiya hərəkatının tarixində və mərhələlərində kitabda verilən xronoloji təsnifdə repressiyanın üsulları, forma və metodları, Şərqdə kəsb etdiyi özelliklər, tətbiq sahələri, "mühit-mən" münasibətlərinin məzmunu və forması ilə şərtlənən, ifadə olunan milli-mənəvi, əxlaqi və sosial-psixoloji xətərlərin, tragik-dramatik situasiyaların təhlili bu barədə, demək olar ki, ilk konseptual elmi baxışdır. Milli mentalitetin, əxlaqi, mənəvi, bədii, ictimai dəyərlərin sonrakı taleyində, çağdaş sosial axtarış və çətinliklərdə, bədii ədəbiyyatın, ədəbi proseslərin təşəkkül və inkişaf qanuna uyğunluqlarında repressiyanın öz əksini necə tapması problemini öyrənmək istiqamətində gələcək tədqiqatçılar üçün də metodoloji əsas, elmi struktur, nəzəri model verir.

Monoqrafiya tam halda yekun qənaəti kimi belə bir hökmü əsaslandırmaga əsas verir ki, çağdaş gerçəkliliyin bütün sahələrində, birinci növbədə isə çağdaş bədii ədəbiyyatda, öz əksini tapan azad, suveren, müstəqil Azərbaycan mentaliteti əsrlər boyu yaddaşda əsasi qoyulan vahid genetik fondun, etnik irsi programın və bədii - poetik kodun 1930-cu illərin və repressiyanın da sınağından çıxan ifadəsi, davamı və özünütəsdiqidir.

Marksçı-leninçi baxışlar sistemi millətin gen yaddaşını təzələmək, ona sosialist realizmi donu geyindirmək istəmişsə də buna tam nail ola bilməmişdir. 70 illik ədəbi-bədii irsimizə yeni baxış göstərir ki, bolşeviklər bir çox millimənəvi sərvətlərimizi, əxlaqi dəyərlərimizi məhv etməyə çalışsa da, gen yaddaşımızı təzəleyə, mövcud ənənə və irdən uzaq sala bilməyib.

Tarixin dərsləri sübut edir ki, ən ağır sınaq anında da, bütün cəmiyyətlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da əsl sənət ideoloqları hər hansı bir partiyannın baxışlar sistemindən, zövqündən və platformasından asılı olanlar yox, məhz millətin mövqə və mənafeyindən - milli maraqlarından çıxış edənlər oldular.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Arxiv materialları

Azərbaycan Respublikası MDA. F.1, siy. 2, iş 96.
Azərbaycan Respublikası SPIHMDA. F.12, siy 4, iş 64.
MTN-in arxiv. S.M.Əfəndiyevin istintaq qovluğu, PR-16647.
MTN-in arxiv. Hüseyin Cavidin istintaq qovluğu, PR - 18845.

Dövrü mətbuat

"Abşeron" qəzeti, 2 mart, 1963.
"Azadlıq" qəzeti, 29 noyabr, 1997.
"Azərbaycan" qəzeti, 13 iyun, 1995.
"Azərbaycan" qəzeti, 12 oktyabr, 1997.
"Ədəbiyyat" qəzeti, 14 aprel, 1936.
"Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzeti, 11 iyun, 1937.
"Xalq qəzeti", 1 noyabr, 1996.
"Kommunist" qəzeti, 20 noyabr, 1920.
"Kommunist" qəzeti, 3 noyabr, 1924.
"Kommunist" qəzeti, 30 noyabr, 1924.
"Kommunist" qəzeti, 11 dekabr, 1924.
"Kommunist" qəzeti, 14 dekabr, 1924.
"Kommunist" qəzeti, 19 dekabr, 1924.
"Kommunist" qəzeti, 23 dekabr, 1924.
"Kommunist" qəzeti, 25 dekabr, 1925.
"Kommunist" qəzeti, 25 aprel, 1928.
"Kommunist" qəzeti, 11 yanvar, 1929.
"Kommunist" qəzeti, 17 mart, 1937.
"Kommunist" qəzeti, 21 iyun, 1981.
"Kommunist" qəzeti, 21 iyul, 1981.
"Maarif və mədəniyyət" jurnalı, № 1, 1925.
"Maarif və mədəniyyət" jurnalı, № 1, 1926.
"Müstəqil Azərbaycan uğrunda" qəzeti, 15 iyun, 2002.
"Yeni yol" qəzeti, 15 dekabr, 1924.
"Yeni yol" qəzeti, 28 dekabr, 1924.

Kitablar

- C.Cabbarlı. Ədirnə fəthi, Bakı, 1996.
C.Cabbarlı. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, 1973.
Cavidi xatırlarkən (toplu), Bakı, 1986.
Cəmil Həsənov. "Ağ ləkə"lərin qara kölgəsi, Bakı, 1991.
"Can sözdür, əgər bilirsə insan..." (məqalələr məcmuəsi), Bakı, 1997.
Hacı Azər Turan. Əbədi Turan, Bakı, 2001.
Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu, Bakı, 1997.
Heydər Əliyev mədəni irsimizin keşiyində, Bakı, 2001.
Hikmət Cəmilzadə. Bizi geri qaytaracaqlar, Bakı, 1993.
Hüseyin Cavidin dram əsərləri. Bakı, 1974.
Hüseyin Cavid: Həyat və sənət yolu. Bakı, 2005.
Hüseyin Cavidin əsərləri. 5 cilddə, I cild, Bakı, 2005.
Hüseyin Cavidin əsərləri. 5 cilddə, III cild, Bakı, 2005.
Xalqa, vətənə, dövlətə sədaqət, Bakı, 1997.
K.Əliyev, "Ağ ləkələr" silinir ..., Ölüm var ki, həyat qədər dəyərli, Bakı, 1991.
Qulam Məmmədli. Cavid ömrü boyu, Bakı, 1980.
Mehdi Məmmədov. Açı fəryadlar, şirin arzular, Bakı, 1983.
Mehdi Hüseyn. Əsərləri, 10 cilddə, IX cild, Bakı, 1979.
Məmmədkəzim Ələkbərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1935.
Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, 1968.
Mişkinaz Cavid. Cavidi xatırlarkən, Bakı, 1976.
Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 2 cilddə, II cild, Bakı, 1944.
Ömrün üç günü. Naxçıvan 29-31 oktyabr 1996-cı il, Bakı, 1997.
Rəfael Hüseynov. Məhsəti necə varsa. Bakı, 1989.
"Sinematoqraf" jurnalı. Heydər Əliyev və kino, Bakı, 2002.
Ş.Sultanov, K.Sultanov. Ömər Xəyyam, Bakı, 1991.
Yaşar Qarayev. Tarix: yaxından və uzaqdan, Bakı, 1996.
Yaşar Qarayev. Ədəbi üfüqlər, Bakı, 1985.
Ziya Göyalp. Türkçülüyün əsasları, Bakı, 1991.

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
Ön söz.....	4
I FƏSİL. Cavidi NKVD məhbəsinə aparan yol.....	10
II FƏSİL. Cavidin məhbəs həyatı və əsərlərinin taleyi..	68
III FƏSİL. Cavidin reabilitasiyası və vətənə qayıdışı... Son söz.....	140 185
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	188

Cəlal Qasımov.
Cavidi məhbəsə aparan yol,
Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı, 2007.

Nəşriyyat direktoru:
Komputerdə yiğdi:
Komputer tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Korrektor:

N.Məmmədli
Ruhəngiz Əlihüseynova
Ramin Abdullayev
Elçin Abbasov

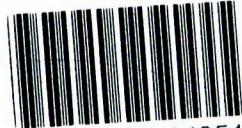
Yığılmağa verilmiş: 12.11.2007
Çapa imzalanmış: 02.12.2007
Kağız formatı: 70/100 32/1
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 191 səh.
Tirajı: 500
Qiyməti müqavilə ilə.

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Redaksiya-Nəşriyyat şöbəsində yığılmış,
"Nurlan" nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur.

Ym

2000-2001

1st year student
of geography at University of

0264251

University of Plymouth
as an undergraduate
in geography and
geodiversity, which
is quite exciting.

Today I had my first
lecture on climate and
I'm really looking forward
to learning more about
the world's weather.

(Handwritten checkmark)

Remembered to do my ADDL assignment, which
involved calculating the total precipitation
amounts for each month in the UK.

See you
tomorrow!

AZ-I
19244